

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОЇ БЕЗПЕКИ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Освітній ступінь: бакалавр

Спеціальність: 262 «Правоохоронна діяльність»

Освітня програма: «Правоохоронна діяльність (поліцейські)» № 631 від
07.09.2017

Статус навчальної дисципліни: обов'язкова

Мова навчання: українська

Навчальний контент
обговорений та схвалений на
засіданні кафедри філософії та
політології
23.09.2019 р., протокол № 16.
Завідувач кафедри
Вячеслав КУЗЬМЕНКО

Дніпро – 2019

Юридична психологія // Навчальний контент (конспект або розширений план лекцій) для денної/заочної форми навчання. – Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. – 174 с.

РОЗРОБНИКИ:

Шинкаренко І.О. доцент кафедри філософії та політології, кандидат психологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Батраченко І.Г., професор кафедри педагогіки та психології Університету імені Альфреда Нобеля, доктор психологічних наук, професор.

Землянська О.В., професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор.

Розглянуто і схвалено на засіданні кафедри філософії та політології
23.08.2019 р., протокол № 16.

Завідувач кафедри

Вячеслав КУЗЬМЕНКО

ТЕМА № 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Предмет юридичної психології. Завдання юридичної психології.
2. Розвиток і становлення юридичної психології.
3. Система юридичної психології.
4. Зв'язок юридичної психології з іншими науками
5. Система методів юридичної психології.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Юридична психологія: підручник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 2-є, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.
3. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 3-є, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 152 с.
4. Юридична психологія: словник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 2-ге, уточ. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 224 с.
5. Казміренко Л.І., Мартенко О.Л. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять: монографія. – К.: КНТ, 2008. – 184 с.
6. Александров Д.О. Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ: монографія / Д.О. Александров. – К.: Вадекс, 2014. – 307 с.

Додаткова література:

7. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2003.—656 с.
9. Кондратьева Я.Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьев та ін. — К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999 — 352 с.
10. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
11. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
12. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища шк., 1990.— 259 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Навчальна мета: викладення навчального матеріалу щодо юридичної психології як науки, її об'єкта, предмета, принципів і методів дослідження, а також історії розвитку.

Розвиваюча мета: залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням в контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.

Виховна мета: визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

ВСТУП

Поняття «психологія» походить від грецьких слів — душа і — слово; вчення, що означає знання про душу, про психічне. Як наука психологія вивчає факти, закономірності й механізми психіки. Юридична психологія вивчає особливості психіки в системі «людина — право».

Праця індивіда в будь-якій сфері людської діяльності визначається психічними процесами, що сприяють пізнанню об'єктивних законів дійсності, взаємовідносин між людьми, мотивів і спрямованості їхньої поведінки, психологічної структури окремої особистості. Вивчення ж психологічних закономірностей сприяє оптимальному регулюванню діяльності людини, становленню такої її наукової організації, що визначає високий рівень виробництва і соціальних відносин. Кожна галузь праці має притаманні саме їй риси, що певною мірою впливають на характер відносин людей у процесі конкретних трудових операцій і розкривають психологічні особливості осіб, які їх здійснюють. Умови і характер тієї чи іншої галузі праці, широта і багатосторонність соціальних відносин при реалізації трудових функцій є нерівнозначними. Тому в психології прийнято виділяти ті психологічні закономірності діяльності людини, які є настільки специфічними для неї, що відображають структуру соціальних відносин людей у всій її багатогранності. Широкий спектр правової діяльності, її різноаспектність із перевагою виховної спрямованості визначають необхідність використання в цій діяльності психологічних закономірностей, виявлених у процесі вивчення її основних характеристик.

Знання психологічних закономірностей взаємин особистості й колективу має велике значення для правильного виконання працівниками правоохоронних органів службових і суспільних функцій. Психічне життя людини, пов'язаної із судочинством і правовою діяльністю, має особливості, характер яких визначається виконанням безлічі різноманітних соціальних і правових функцій. Саме дана обставина сприяла формуванню *юридичної психології* — науки, яка досліджує закономірності психіки людини, що виявляються у сфері суспільних відносин, які регулюються правом.

Сутність сучасного розвитку наук полягає не лише в їхній диференціації, що зумовлює глибину дослідження кожної відокремленої від тієї чи іншої

науки певної галузі знань і поступове формування її окремих структур, а й урахування інтегративного руху наук, що ґрунтується на взаємозв'язках і взаємозалежностях галузей, які відображають різні сторони досліджуваного предмета. У цій площині інтеграція юриспруденції та психології сприяла становленню нової науки — юридичної психології, яка забезпечує вирішення комплексу завдань, що стосуються правозастосовчої діяльності.

1. ПРЕДМЕТ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Юридична психологія покликана розробляти загальні закономірності психологічної науки в їхньому специфічному відображенні — з погляду права. Природна цілісність цієї науки є відтворенням глибокої інтегративності базових наук (психології та юриспруденції), розвиток яких створив передумови для виникнення юридичної психології. Кожна наука як певна форма руху матерії має закономірності, специфіка і теоретична значущість яких підносять систему знань до рівня наукової самостійності. Такі закономірності можуть бути позначені й у юридичній психології. Зрозуміло, що їхній комплекс, зміст і роль згодом будуть модифікуватися, це пов'язано з тенденціями розвитку, накопиченням емпіричного матеріалу, формуванням абстракцій, які відображають становлення теорії науки.

У сучасній юридичній психології виділяють закономірності, пов'язані з психологічними аспектами правотворчості, психологією правосвідомості й праворозуміння, психологічними проблемами правозастосування. Що стосується традиційних закономірностей, то до них належать: виникнення і формування психічних властивостей особи, що сприяють протиправним діям; розвиток і формування психічних властивостей особи в процесі злочинного діяння; формування психічних властивостей особи при здійсненні різних функцій у судочинстві; зміна психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, у процесі перевиховання; зміна і формування психічних властивостей особи у профілактичній діяльності.

Наведені закономірності здебільшого належать до тих сфер людських проявів і діяльності, що переважно пов'язані з протиправними діями або з діями, що спричиняють їх, і регулюються, з одного боку, нормами права, а з іншого — заходами соціального впливу. Отже, юридична психологія вивчає психічні явища і властивості, що стосуються формування антисоціальної настанови, її джерел, передумов і факторів, які впливають на її розвиток і попередження, форм її можливого прояву, а отже, і її ранньої діагностики. До закономірностей, досліджуваних юридичною психологією, належить і формування психічних властивостей особи в процесі вчинення злочину, зокрема психологічний бік мотивації злочинного діяння, стадій, способів його вчинення і приховування, впливу вчиненого діяння на психічні властивості особи в періоди, пов'язані з її ставленням до діяння, його наслідків, оцінки соціальної й особистісної значущості своєї винуватості.

Найбільш детально в юридичній психології вивчаються психічні

властивості особи при здійсненні різноманітних функцій у судочинстві. Як відомо, ці властивості визначаються процесуальним становищем особи, її роллю і функціями в процесі судочинства. У цьому відношенні роль і функції учасників судочинства нерівнозначні як за процесуальним, так і за психологічним статусом (слідчий, прокурор, суддя, захисник, експерт, свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний та ін.). Відповідно до обов'язків, виконуваних тими чи іншими особами, виробляються і психічні властивості, зумовлені характером їхньої діяльності. Так, виконання індивідом обов'язків слідчого, судді, прокурора може розвивати в нього певні моральні й волевові якості, здатність до аналітичних і пізнавальних дій. Це дасть індивіду змогу робити правильні висновки, давати точну оцінку соціальним і антисоціальним проявам, здійснювати виховну діяльність.

Юридична психологія вивчає зміни психічних властивостей осіб, щодо яких здійснюється правосуддя. У результаті цього виникає можливість розробляти рекомендації з проведення окремих слідчих дій і встановлення психологічного контакту, а також з вибору способів виявлення обставин вчиненого злочину, впливу на причетних до нього осіб з метою одержання достовірної інформації. Аналіз психічних властивостей особи, яка виконує функції свідка в судочинстві, дає змогу виявити закономірності її психіки, пов'язані зі специфікою сприйняття (довільного й мимовільного) і відтворення події злочину, інтерпретацією останньої, зумовленими екстремальними умовами її перебігу. Вивчення закономірностей, що стосуються зміни психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, дає змогу з'ясувати особливості особи, що виявляються в усвідомленні нею вини, адаптації до нових умов життя, визначенні своєї належності та ролі в мікросередовищі, де відбувається процес виховного впливу.

До закономірностей, що є предметом вивчення юридичної психології, належать також зміна і формування психічних властивостей особи під впливом профілактичної діяльності. Система впливу на особу охоплює чимало заходів, серед яких політичні, естетичні, моральні, правові погляди й переконання, що відображають ідеологію суспільства. У профілактичній діяльності вони виявляються комплексно, але головна роль належить правовому впливу як системі правових розпоряджень і заборон, обов'язкових для виконання. Правовий виховний вплив із використанням різноманітних передбачених законом форм створює передумови для такої правової орієнтації особи, яка забезпечує попередження правопорушень. Психологічний вплив правового виховання відбувається в досить широкому діапазоні, чим забезпечується не лише здатність особи правильно оцінювати результати своїх дій, а й поширення такого впливу на інших осіб шляхом одержання необхідної інформації щодо правозастосовчих заходів.

Аналіз наведених закономірностей, що вивчає юридична психологія, дає змогу визначити її предмет. **Юридична психологія** — це галузь психології, яка вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих правовідносин.

Завдання юридичної психології

Юридична психологія як наука ставить перед собою **певні завдання**, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розробку рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності. До них належать:

- 1) вивчення психології особистості юриста (слідчого, прокурора, судді, адвоката й ін.) і його діяльності, психологічних особливостей юридичної процедури;
- 2) розгляд психологічної ефективності дії норм права, правотворчого процесу;
- 3) дослідження психологічної структури злочину й особи правопорушника, формування антисоціальної настанови і методів попереджувальної діяльності;
- 4) вивчення шляхів формування психічної діяльності учасників судочинства з метою найбільш оптимального виконання завдань правосуддя;
- 5) розгляд психологічних основ проведення окремих процесуальних дій з метою найефективнішого здійснення пізнавальної діяльності та її організації;
- 6) дослідження психологічних закономірностей пенітенціарної діяльності з метою розробки системи заходів, що сприяють корекції поведінки засуджених;
- 7) створення рекомендацій щодо навчання і виховання працівників правозастосовчих органів, спрямованих на формування професійно необхідних якостей;
- 8) розробка практичних рекомендацій для юристів щодо здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної функцій;
- 9) забезпечення правозастосовчої практики психологічним знанням, розробка методик психологічної діагностики й судово-психологічної експертизи;
- 10) аналіз психологічних характеристик правового виховання громадян з метою розробки методів профілактичної діяльності щодо окремих осіб і груп населення.

Виконання цих завдань покликане сприяти подальшому удосконаленню правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності, забезпечити практичних працівників науково обґрунтованими рекомендаціями з оволодіння професійно необхідними якостями.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Юридична психологія — це галузь психології, яка вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих правовідносин.

Юридична психологія як наука ставить перед собою **певні завдання**, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розробку рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, право застосовної та правоохоронної діяльності.

2. РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Юридична психологія як наука виникає у XVII-XVIII ст. Саме в цей час з'являються перші наукові праці з психології, звернені до сфери кримінального судочинства. Так, у Росії І.Т. Посошков (1652-1726) висловлювався щодо необхідності врахування психологічних особливостей злочинців, пропонував психологічні рекомендації щодо допиту свідків і обвинувачених («Книга про жадобу і багатство»). М.М. Щербатов (1733-1790) у своїх роботах указував, що закони повинні розроблятися з урахуванням індивідуальних особливостей особистості («Історії Російської імперії з давніх часів»).

У XIX ст. виходить серія робіт з юридичної психології: «Нарис судової психології» (А. У. Фрезе); «Психологічні особливості злочинців за новітніми дослідженнями» (Л. Є. Владимиров); «Систематичне керівництво з судової психології» (І. Фрідріх) та ін.

Середина XIX ст. характеризується тим, що в цей час були зроблені спроби у визначенні природи злочинної поведінки та посилюється інтерес до кримінальної психології. Дослідження психології злочинних типів розпочинає італійський професор з судової психіатрії Чезаре Ломброзо (1835-1909). Теорія Ч. Ломброзо одержує відображення в книзі «Злочинна людина в її співвідношенні з антропологією, юриспруденцією та тюремознавством» (1876). З 1880 р. Ч. Ломброзо і його однодумці видавали журнал «Архів кримінальної психіатрії і кримінальної антропології». Ідеї Ч. Ломброзо були розвинуті в працях його учнів Енріко Феррі (основна праця «Кримінальна соціологія», 1881) і Рафаеля Гарофало (книга «Кримінологія», 1885). Основна ідея теорії Ч. Ломброзо (антропологічної школи кримінального права) полягає в тому, що існує «природжений злочинець» — особливий тип особи, яку, як писав Ч. Ломброзо, необхідно обміряти, зважити і повісити. «Природженого злочинця» можна виявити за фізичними ознаками («стигматами»).

У XIX — на початку XX ст. виходять фундаментальні праці австрійських і німецьких учених, що ґрунтуються на експериментальних дослідженнях. Ганс Гросс є одним з піонерів кримінальної психології («Кримінальна психологія», 1905). Вільям Штерн проводить експерименти з визначення достовірності показань. За його помилковою думкою показання свідків є принципово недостовірними.

Наукові засади юридичної психології формувалися в результаті вивчення фізіології вищої нервової діяльності людини (праці І.М. Сеченова, І.П. Павлова, В.І. Сербського, В.М. Бехтерева та ін.). Перші спроби використовувати наукові дані психології в кримінальному судочинстві належали Л.С. Владимирову, А.І. Єлістратову, Я.А. Канторовичу, А.Є. Брусиловському, М.М. Гернету, А.Ф. Коні та ін. Ці вчені проводили експерименти з вивчення можливості повного сприйняття індивідом дійсності в екстремальних умовах і подальшого відтворення з метою встановлення даних, пов'язаних із достовірним характером показань свідків.

Судово-психологічні проблеми досліджувалися також ученими-психіатрами. Так, питання психопатології осіб, які вчинили злочини, вивчалися

в психоневрологічному інституті (під керівництвом В.М. Бехтерева). В.М. Бехтеревим підготовлені книги «Про експериментальне психологічне дослідження злочинців» (1902); «Об'єктивно-психологічний метод у застосуванні до вивчення злочинності» (1912). У цей же час з'являються праці, присвячені навіюванню і гіпнозу, можливостям їхнього використання в судочинстві.

На початкових етапах становлення юридичної психології з метою діагностики особи злочинців мали місце спроби застосування антинаукових теорій (фізіогноміки, графології, френології та ін.). Діагностика кримінального типу за рисами зовнішності, формою обличчя, за наявністю зморшок, особливостями почерку відображає примітивізм і спрощений підхід до складних наукових та прикладних проблем.

Історія юридичної психології знає періоди, коли створювалися спеціальні кабінети й інститути з вивчення особи злочинця і злочинності. Так, у 1918 р. у Петрограді був створений кабінет з вивчення злочинності і особи злочинця (аналогічні кабінети створюються в Москві, Саратові, Ростові, Києві, Харкові, Одесі). 10 липня 1923 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві й Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них. 25 квітня 1925 р. Раднарком УРСР затверджує нове положення про Кабінети науково-судової експертизи, що передбачає не лише виконання експертиз у судових справах, а й проведення наукових робіт і експериментальних досліджень з питань кримінальної техніки і методології досліджень злочинів і дослідження особи злочинця.

У 1927 р. була організована лабораторія експериментальної психології при Московській губернській прокуратурі. У цій лабораторії свої дослідження проводив основоположник нейропсихології в СРСР О. Р. Лурія (1902-1977). Вчений досліджував можливості використання асоціативного експерименту, застосування фіксуючої апаратури, що реєструє реакції випробуваного.

У 30-ті роки ХХ ст. відбуваються політичні зміни в житті суспільства, що негативно відобразилися на розвитку юридичної психології. Установи з вивчення злочинності і особи злочинця ліквідуються або реорганізуються. Психологію перетворюють на додаток педагогіки. Дослідження в галузі судової психології припиняються. В юриспруденції починає домінувати концепція А.Я. Вишинського про примат особистого визнання (особисте визнання — цариця доказів вини підсудного).

Відродження юридичної психології припадає на 50-60-ті роки ХХ ст. У 1964 р. була прийнята спеціальна постанова ЦК КПРС «Про подальший розвиток юридичної науки і поліпшення юридичної освіти в країні». А з 1965 р. судову психологію почали викладати в юридичних вузах і на юридичних факультетах університетів.

У 1966 р. Міністерством вищої і середньої освіти СРСР був проведений Всесоюзний семінар з судової психології, на якому обговорювалися проблеми викладання цієї дисципліни. У 1971 р. у Москві відбулася I Всесоюзна конференція з судової психології, а в 1986 р. у м. Тарту (Естонія) — II Всесоюзна конференція, присвячена проблемам юридичної психології.

Про розвиток юридичної психології свідчить вихід у світ фундаментальних праць «Судебная психология для следователей» (О. Р. Ратінов, 1967); «Судебная психология» (А. В. Дулов, 1975); «Юридическая психология» (В. Л. Васильев, 1974, 1991, 2003); «Психология в расследовании преступлений» (В. О. Коновалова, 1978); «Правовая психология» (В. О. Коновалова, 1990, 1997); «Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы» (М. В. Костицький, 1990); «Юридическая психология» (М. І. Єнікєєв, 1999); «Юридична психологія» (за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва, 1999); «Криминальная психология» (В. Ф. Пирожков, 2001) та ін.

З 1998 р. у науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України створюються підрозділи, що спеціалізуються на провадженні судово-психологічних експертиз. У 1998 р. в Україні був створений Інститут вивчення проблем злочинності при Академії правових наук України, що проводить, зокрема, наукові й експериментальні дослідження, пов'язані з проблемами юридичної психології. Відповідно до переліку ВАК України засновано спеціальність «Юридична психологія» (19.00.06).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Юридична психологія як наука виникає у XVII-XVIII ст. У цей час з'являються перші наукові праці з психології, звернені до сфери кримінального судочинства.

У середині XIX ст. зроблені спроби у визначенні природи злочинної поведінки, посилюється інтерес до кримінальної психології. Дослідженням психології злочинних типів займається італійський професор з судової психіатрії Чезаре Ломброзо

Перші спроби використовувати наукові дані психології в кримінальному судочинстві належали Л.С.Владимирову, А.І.Єлістратову, Я.А.Канторовичу, А.Є.Брусиловському, М.М.Гернету, А.Ф.Коні та ін. Ці вчені проводили експерименти з вивчення можливості повного сприйняття індивідом дійсності в екстремальних умовах і подальшого відтворення з метою встановлення даних, пов'язаних із достовірним характером показань свідків.

3. СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Під системою юридичної психології розуміється логічне розташування проблем і питань, що вивчаються нею, і які відображають її рівень розвитку, тенденції і перспективи.

М.В. Костицький

Аналізом системи юридичної психології займаються різні спеціалісти - юристи, психологи, юридичні психологи.

Розглянемо окремі підходи до вирішення даного питання. **К.К.Платонов** виділяв у юридичній психології:

- *правову психологію* (предмет - правосвідомість),
- *кримінальну* (предмет - причини злочинності, пов'язані з якостями

особистості),

- судову психологію і виправно-трудоу.

А.Р.Ратінов вважає, що до системи юридичної психології входять:

- загальні питання (предмет, система, методи) ;
- правова психологія (психологія нормативно-правової регуляції);
- кримінальна психологія (психологія злочинності і особистості злочинця);
- судова психологія (психологія слідчої і судової діяльності); виправна психологія (психологія виправлення і перевиховання правопорушників).

 Юридична психологія складається з загальної і особливої частини. Загальна частина охоплює її предмет, методи, завдання, психологічну структуру діяльності по здійсненню правосуддя, психологічний аналіз злочинної діяльності, а особлива частина - психологічні основи попереднього слідства, судової діяльності, діяльності виправно-трудоу закладів.

А.В.Дулов

Система юридичної психології, запропонована **В.А.Васильєвим**, складається з наступних блоків:

частина загальна включає предмет і завдання юридичної психології, методи, історію розвитку, зв'язок з іншими науками, основи загальної і соціальної психології, правосвідомість, психологію юридичної праці і психологію правовідносин у сфері підприємництва.

частина особлива містить такі дисципліни як психологія потерпілого, психологія неповнолітнього, кримінальна психологія, слідча психологія, психологія судового розгляду кримінальної справи, виправно-трудоу психологія, адаптація особистості звільненого до умов нормального життя, судово-психологічна експертиза.

Не вдаючись до детальної наукової суперечки можна висловити незгоду з такою системою юридичної психології по кількох пунктах. Незрозуміло, чому проблема правосвідомості виявилася в загальній частині системи? Чим пояснити необхідність виділення проблеми, пов'язаної з адаптацією особистості звільненого з місць позбавлення волі до умов нормального життя з дисципліни виправно-трудоу психологія? Нарешті, чому частина особлива носить назву "Судова психологія", хоча включає в себе і кримінальну психологію, і слідчу психологію, і виправно-трудоу психологію?

З точки зору організації навчального процесу у вузі необхідно більш суворо і логічно побудувати систему юридичної психології. Чим же керуватись, вирішуючи дане питання?

При розгляді системи юридичної психології необхідно виходити з того, що вона є самостійною галуззю знання, яка знаходиться на стику психології і юриспруденції, і як будь-яка наука повинна мати: методологію, теорію, історію, технологію практичного застосування теоретичного знання, спрямованість практичного застосування цього знання.

М.В. Костицький

Що стосується особливої частини юридичної психології, то її основні складові вирішують свої специфічні завдання:

правова психологія, яка вивчає психологічні особливості відображення людиною правових явищ, досліджує психологічні аспекти ефективної правотворчості, психологію правової соціалізації особистості, психологію індивідуальної і суспільної правосвідомості;

кримінальна психологія вивчає психологічні механізми правопорушень і психологію правопорушників, проблеми освіти, структури, функціонування і розпаду злочинних угруповань;

судова психологія розглядає коло психологічних проблем, які відносяться до судочинства (психологію суддів, слідчих та інших працівників правоохоронних органів і адвокатури, психологічний зміст їх діяльності; психологію звинувачених, підозрюваних, потерпілих, свідків; психологічні основи слідчих дій; методологію і методику судово-психологічної експертизи);

виправна (пенітенціарна) психологія досліджує умови і особливості виправлення і перевиховання правопорушників, переважно у виправно-трудових закладах (процес адаптації цих осіб до перебування у виправних закладах; їх психічні стани, викликані позбавленням волі; формування установки на виправлення; реадaptaція звільненого до життя на волі та ін.). І * Синтез психології та юридичних наук в юридичній психології повинен привести до взаємного збагачення і більш успішного вирішення складних і актуальних проблем, пов'язаних з підвищенням ефективності правоохоронної і правозастосовної діяльності.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Під системою юридичної психології розуміється логічне розташування проблем і питань, що вивчаються нею, і які відображають її рівень розвитку, тенденції і перспективи.

4. ЗВ'ЯЗОК ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ З ІНШИМИ НАУКАМИ

Теоретичними основами будь-якої науки є методологічні положення, які визначають принципи й напрями дослідження. Для судово-психологічних досліджень таку роль відіграють науки, що сформулювали закономірності розвитку суспільства, природи, мислення.

Дослідження психологічних закономірностей у сфері правозастосовчої та правоохоронної діяльності ґрунтується на використанні законів і категорій діалектики, що дає змогу пізнати психічні явища в їхньому русі й розвитку, в різноманітних проявах залежно від певних умов, місця і часу. Наприклад, такі категорії діалектики, як аналіз і синтез, сутність і явище, причина і наслідок, тотожність і відмінність щодо явищ психічного життя дають можливість пояснити психічні процеси, що лежать в основі формування протиправної поведінки й виховного впливу, неадекватності сприйняття та інтерпретації окремих фактів і обставин, причинно-наслідкових зв'язків між властивостями особи та їх проявами у конкретних умовах. Водночас використання категорій

аналізу й синтезу, сутності та явища є основою для дослідження і пояснення таких особливостей особи, як конформність, професійна деформація, віктимна поведінка, що має певне значення у формуванні, з одного боку, професійних якостей особи, з іншого — її негативних проявів, що спричиняють правові наслідки. Розгляд багатьох психічних процесів, властивостей і станів з позицій їхнього взаємозв'язку і взаємозумовленості дає змогу пояснити багато проявів людини, що характеризують особу у звичайних і екстремальних ситуаціях, в її реакціях на подразник, особливостях мислення, комунікабельності, сприйняття різноманітних форм психологічного впливу, здатності виконувати ті чи інші професійні функції. Діалектика дає можливість використовувати для цілей юридичної психології концепції соціальної психології, що пояснюють причини формування мікрогруп, їхню спрямованість, референтний характер відносно окремої особи. Ці залежності, перенесені в негативне середовище, дають можливість з'ясувати їхні окремі сторони і прояви серед правопорушників і розробити рекомендації зі здійснення профілактичної та виховної діяльності. Остання може бути ефективною лише в тому разі, якщо ґрунтується на аналізі психологічних характеристик негативних проявів, а отже, може науково пояснити як їхні причини, так і способи впливу на правопорушника, що сприяють їх усуненню.

Як природничо-наукову основу юридична психологія використовує методологічні засади фізіології вищої нервової діяльності. Стосовно юридичної психології базовою наукою є загальна психологія, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження. Усі психічні прояви, що виявляються в психічних процесах, властивостях і станах, як і в інших характеристиках психологічної структури особи, зумовлені фізіологічними закономірностями. Психічні процеси, що виникають у людини внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх факторів, є відповіддю на подразники, що викликаються рухом матерії в її різноманітних формах. Так, способи відображення навколишньої дійсності, їхня своєрідність, залежність від стану органів чуття і психічного стану особи дають пояснення багатьом закономірностям формування показань свідків, потерпілих, обвинувачених, а отже, створюють певне підґрунтя для розробки заходів і рекомендацій із використанням даних вищої нервової діяльності. Рефлекторна теорія у фізіології, теорія єдності процесів збудження і гальмування дозволяють пояснити безліч психічних процесів, що специфічно відображаються в юриспруденції, зокрема фізіологічний афект, мотиви вчинення злочину, прагнення правопорушника поділитися «таємницею» злочинного діяння, замаскувати свій емоційний стан під час процесуального спілкування тощо. Психічні явища, пов'язані з певними закономірностями психічної організації особи, можуть бути пояснені за допомогою положень фізіології вищої нервової діяльності, яка дає уявлення про типи темпераменту та їхні прояви, типові риси характеру, спрямованість особи, її вольові процеси та інші дані, що лежать в основі життєдіяльності людини. Знання і використання цих закономірностей, що є природничо-науковими засадами юридичної психології, сприяють розвитку теоретичних концепцій науки і розроблених

нею практичних рекомендацій.

У формуванні юридичної психології значне місце належить її правовим основам. Сама назва науки — юридична психологія — передбачає не лише спрямованість на використання психологічних знань, а й певні режими, в яких вони можуть застосовуватися. Наявність правових настанов для юридичної психології означає, що її дослідження і рекомендації мають точно відповідати демократичним засадам судочинства, його принципам і змісту окремих правових норм, тобто за своєю сутністю не суперечити тим демократичним і моральним настановам судочинства, які забезпечують виконання завдань, поставлених державою перед правоохоронними органами. Демократизм судової системи і суворе дотримання законності в її діяльності зумовлюють характер судово-психологічних досліджень і межі допустимості тих рекомендацій, які є результатами даних досліджень. У цьому аспекті неприпустимою є розробка таких методів досліджень людської психіки і заснованих на них рекомендацій, що суперечать морально-правовим вимогам, пов'язані з порушенням демократичних прав і гарантій особи, проголошених Конституцією України і закріплених у кримінально-процесуальному і цивільно-процесуальному законодавстві. Застосування окремих методик, зокрема методів дослідження психіки за допомогою приладів, методів психологічного впливу на особу, що включає елементи насильства, і таких прийомів, які містять сугестивний (навіювальний) вплив, є неприпустимим у режимі судочинства.

У практиці судочинства неприпустимі також експерименти, розраховані на прояв емоцій, що спеціально викликаються для оцінки ступеня винуватості, причетності до події злочину, вірогідності показань, що даються, тощо. Норми кримінального і кримінально-процесуального законодавства містять ряд заборон, спрямованих на забезпечення охорони демократичних свобод особи в судочинстві. Зокрема, заборонено одержувати показання шляхом застосування насильства чи погроз, проводити експерименти, що принижують гідність особи або завдають шкоди здоров'ю людини, неприпустимою є постановка навідних запитань, які містять елементи навіювання, тощо. Отже, правові основи юридичної психології закріплюються не лише в принципах судочинства, а й у конкретних правових нормах, що регулюють судово-слідчу і пенітенціарну діяльність, оскільки саме вони є визначальними при вирішенні питань про спрямованість судово-психологічних досліджень і можливість використання в режимі судочинства даних загальної й експериментальної психології. Правова спрямованість психології має визначатися тими потребами практичної діяльності, що зумовлюють її високу ефективність і наукову обґрунтованість, тобто включати таке використання даних психології, яке сприяє більш глибокому розумінню психічних процесів, що лежать в основі різних видів діяльності людини, пов'язаної із застосуванням норм права. Їхнє дослідження дасть змогу розробити рекомендації, що забезпечують найбільш високу організацію правозастосовчої діяльності.

Юридична психологія пов'язана з різними юридичними науками. **Існує зв'язок юридичної психології з теорією держави і права.** Необхідно

зазначити, що в теорії держави і права досліджуються проблеми правової свідомості, механізму дії правової системи, правомірної та протиправної поведінки, дії юридичної відповідальності. Усі зазначені проблеми (категорії теорії держави і права) не можуть бути вивчені без залучення психологічної науки. Певною мірою і юридична психологія вивчає дані проблеми, хоча відмінності в дослідженнях теорією держави і права та юридичною психологією цих явищ лежать у глибині підходу й аспектності.

Тісний зв'язок юридичної психології прослідковується з такими юридичними науками, як кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика. Так, кримінальне право, досліджуючи питання, пов'язані із суб'єктом злочину і його суб'єктивною стороною, осудністю, мотивом злочину, виною, вчиненням злочину в стані сильного душевного хвилювання, доведенням до самогубства тощо, — не може обійтися без використання положень юридичної психології. Зокрема, дані психології сприяють визначенню віку кримінальної відповідальності, покарання тощо.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом). Дослідження проблем доказування, внутрішнього переконання судді, процесуального статусу учасників кримінального процесу тощо не може бути здійснене без залучення даних психології. У цьому плані набули розвитку «психологія показань свідків», «психологія внутрішнього переконання», «психологія потерпілого чи обвинуваченого» та ін.

Існують тісні зв'язки між юридичною психологією і криміналістикою. Криміналістика служить цілям розкриття, розслідування, судового розгляду і попередження злочинів, а також розробляє оптимальні прийоми і методи збирання, дослідження, оцінки і використання доказів. Тому криміналістика максимально використовує дані психології. Юридична психологія сприяє розробці тактичних прийомів, заснованих на використанні на необхідному рівні психологічного впливу, що дає змогу встановити психологічний контакт, викрити неправду, актуалізувати забуте.

Таким чином, юридична психологія має багато різних напрямків дослідження. Як наукова спеціальність (19.00.06) юридична психологія відноситься як до психологічних наук, так і до юридичних.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Базовою наукою юридичної психології є загальна психологія, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження.

Юридична психологія пов'язана з юридичними науками: теорією держави і права; кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом).

5. СИСТЕМА МЕТОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Методи — це своєрідний інструментарій проведення дослідження, вони визначають розвиток юридичної психології. Ці методи виступають у певній системі, в якій окремонаукові методи посідають важливе місце і являють собою конкретизацію діалектичного і загальнонаукового методів. Таким чином, оптимальною є система методів трьох рівнів: загального, особливого і окремого — відповідно загальний метод (метод діалектики), загальнонаукові методи і окремі методи (окремо-наукові).

До окремонаукових методів юридичної психології належать: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

Сутність *методу спостереження* полягає в систематичному і планомірному вивченні психічних явищ шляхом сприйняття дослідником зовнішніх проявів психіки у процесі застосування права. Спостереження передбачає заздалегідь розроблену програму, підпорядковану певній меті, і має здійснюватися в різних ситуаціях, щодо однієї особи або групи осіб, без привнесення будь-яких елементів експерименту. Метод спостереження, здійснюваний із науковою метою, може використовуватися в судово-слідчій і пенітенціарній діяльності. Так, практичний аспект методу спостереження широко проявляється при провадженні окремих процесуальних дій, де реєстрація психічних явищ у вигляді різноманітних реакцій на подразник часто є підставою для застосування або видозміни тактичних прийомів, розуміння психологічної і тактичної позиції особи, встановлення психологічного контакту, обрання власної позиції особи, яка здійснює розслідування або судовий розгляд.

Метод спостереження в діяльності з виконання покарань має дві сторони — наукову і практичну. Наукова передбачає збирання і реєстрацію матеріалів, необхідних для дослідження закономірностей людської психіки в умовах відбування покарання, поміщення у виправно-трудова установи; практична — встановлення даних про окремих осіб, мікроколективи, їхню психологічну спрямованість, ефективність застосування заходів виховного впливу, видозміну психіки осіб, які зазнають психолого-педагогічного і трудового впливу. Використання розглянутого методу в його науковій і практичній інтерпретації дозволяє одержувати досить високі результати, оперативно розробляти конкретні рекомендації і спостерігати за ефективністю їхнього впливу. Метод спостереження містить і самоспостереження, що дає можливість судити про перебіг власних психічних процесів.

Експериментальний метод спрямований на вивчення психологічних явищ у спеціально створених для цього умовах. За сутністю і видами він поділяється на *природний* і *лабораторний експерименти*. При організації природного експерименту особи, яких випробовують, не знають про його призначення й умови, сприймають експеримент як справжню подію, учасниками якої вони є. З метою дослідження закономірностей, які виявляються у судово-слідчій

діяльності, такий експеримент, як правило, не проводиться.

Природний експеримент був проведений румунськими криміналістами з метою перевірки вірогідності показань свідків. На ринковій площі Бухареста в годину «пік» був організований продаж риби, що користується великим попитом у місцевих жителів. Дирекція ринку виділила для цього невелике торгове місце і лише одного продавця та одного касира. Поблизу непомітно розташувалися працівники поліції в цивільному одязі і формі, щоб втрутитися й залагодити конфлікт, що мав би спалахнути. У різних місцях було встановлено кілька прихованих кінознімальних апаратів із телеоб'єктивами і мікрофони для звукозапису. Через три хвилини після початку торгівлі біля прилавка утворилася черга в 40-50 чоловік. У цей момент з'явився «покупець» (кіноактор) — єдиний «несправжній» учасник експерименту. Відразу ж виникла навколо нього суперечка, бо він намагався підійти до прилавка без черги. Його подальша поведінка спричинила ще більше невдоволення присутніх: він вибирав рибу з ящиків, сварився, а коли підійшла його черга — оплатив покупку і зажадав здачу, що набагато перевищувала сплачену ним суму. На цьому ґрунті розгорілася суперечка, що перейшла в легку сутичку між «покупцем», продавцем і касиром. Працівники поліції, що втрутилися, з'ясували особу свідків, і цей момент був використаний для того, щоб «злочинець» сховався. Розслідування здійснювалося особами, які не знали про цілі експерименту. Тут ми бачимо пересічну «справу» звичайних свідків у природній обстановці і разом з тим усі переваги експериментального методу. Не дивно, що результати цього дослідження рішуче розійшлися з твердженнями деяких учених про недостовірність показань свідків.

Лабораторний експеримент, мета якого — з'ясування безлічі характеристик психологічних сторін особистості, широко застосовується в загальній психології. Так, у процесі експериментального дослідження формування образу сприйняття в часі (І. Уївер, 1927 р.) випробовуваному пред'являлася чорна фігура на білому фоні. При дуже коротких експозиціях (менше 0,010 с) диференціювання фігури і фону було відсутнє і виникало враження гомогенної картини. При експозиції в 0,011 с випробовуваний починав бачити деякі відмінності в полі: з'являлися «плями». При більш тривалій експозиції 0,014 с добре окреслювався контур фігури.

В юридичній психології лабораторний експеримент має обмежене застосування. Це пояснюється тим, що вивчення психічних властивостей особистості в процесі судочинства виключає експериментування (крім досліджень, проведених у процесі судово-психологічної експертизи). Зрештою, матеріал, необхідний для наукових висновків, можна збирати за допомогою інших методів, насамперед шляхом узагальнення судово-слідчої практики.

У спеціальній літературі вказується на можливість використання в наукових цілях так званого *формулюючого експерименту* (О.Р.Ратінов), спрямованого на вивчення психічних явищ у процесі навчання і професійної підготовки за допомогою постановки й вирішення комплексу завдань, щоб установити і сформувати професійно важливі якості особи.

У деяких теоретичних дослідженнях зазначається доцільність проведення

емоційного експерименту, мета якого — спостереження за реакцією особи, спеціально викликаного пред'явленням чи оголошенням певного подразника. Такий експеримент використовують для того, щоб з'ясувати відношення особи до розслідуваної події або встановлюваного факту. Вважаємо, що проведення таких експериментів суперечить етичним вимогам судово-слідчої діяльності, і внаслідок цього вони не можуть бути рекомендовані для одержання інформації.

Різновидом експериментального методу, що застосовується в більш вузькому діапазоні, є *метод тестів*. Психологічна проба, яку називають тестом, використовується для вирішення різних питань: перевірки рівня інтелектуального розвитку, обдарованості (у певних межах), професійної придатності (або придатності до служби в армії чи спецпідрозділах СБУ або МВС), реакції на різноманітні подразники тощо. Тестування досить широко використовується при визначенні психічних станів людини, її реакцій, і з огляду на це створюються певні передумови для прогнозування можливої поведінки особи в різних ситуаціях, у тому числі екстремальних. Так, при перевірці типів темпераменту і можливих реакцій на подразник у космонавтів використовуються набори тестів, які дозволяють досліджуваній особі поставити себе у певну ситуацію і виявити свою реакцію на певні обставини чи дії. Використання таких тестів (наприклад малюнків, ситуаційний характер яких проявляється як подразник) дає змогу певною мірою визначити психологічну структуру особи (властивості темпераменту) і прогнозувати психологічну сумісність особи, а також параметри її поведінки в ситуаціях, які вимагають прийняття миттєвих рішень. Метод тестування може в деяких випадках застосовуватися й у дослідженнях судово-слідчої діяльності, зокрема для вироблення оптимальних рекомендацій з вирішення різноманітних розумових завдань. Такі дослідження не лише виявляють рівень професійної підготовки як основи для її подальшої оптимізації, а й створюють передумови для зміни характеру і методики навчання осіб, діяльність яких пов'язана насамперед з вирішенням таких розумових завдань.

У загальній психології існує *метод бесіди*, який використовується для одержання різних відомостей про особистість шляхом безпосереднього спілкування з нею. Він передбачає складання переліку питань, що з'ясовуються у процесі його застосування. При цьому важливо створити обстановку, яка сприяє невимушеному висловленню про ряд обставин, до яких належать моменти, що характеризують особу у всіх її проявах. Метод бесіди передбачає одержання інформації, що цікавить дослідника, шляхом вільної розповіді й постановки запитань, характер яких визначається метою бесіди. Наприклад, причетній до тієї чи іншої події особі можуть ставитися запитання, що пояснюють її ставлення до певних явищ, фактів, обставин, які не стосуються безпосередньо сфери інтересів цієї людини. При проведенні бесіди дослідник спостерігає за реакціями співрозмовника, реєструючи їхній характер і відповідність висловлюваній позиції.

Певним доповненням до методу бесіди може бути *біографічний метод*, який полягає в збиранні й аналізі відомостей біографічного характеру, що дають уявлення про психічні особливості особистості. Такі відомості можуть

міститися в різних документах — листах, щоденниках, архівних матеріалах, документах, отриманих від навчальних і лікувальних закладів, підприємств, де проходила трудова діяльність особи. Всебічне вивчення таких матеріалів дає можливість припустити, як формувалася дана особистість, які життєві обставини (родина, школа, коло друзів) вплинули на формування її інтересів та настанов. При цьому слід враховувати динаміку формування особистості, зміни її психологічної структури, пов'язані з віком, соціальним станом та ін. Використання окремих аспектів біографічного методу в судово-слідчій практиці є важливим засобом одержання інформації про особу, яка може бути використана з тактичною метою.

За своєю сутністю до біографічного методу близький *метод незалежних характеристик*, мета якого — збирання даних про особу з різних, незалежних один від одного джерел. Незалежні характеристики дають багатосторонній матеріал, який в результаті його аналізу дає змогу скласти найповніше уявлення про особистість з огляду на оцінки, представлені особами, з якими досліджувана особа перебувала в тих чи інших стосунках. Метод незалежних характеристик за амплітудою одержуваного матеріалу є значно ширшим, ніж біографічний метод, і дає можливість більш об'єктивно оцінити психологічні якості особистості. Водночас слід зазначити, що одержувані в такий спосіб матеріали мають ретельно аналізуватися і порівнюватися, щоб виключити елемент суб'єктивності, що є присутнім у них, а також мають бути підпорядковані єдиній схемі, яка передбачає постановку певних запитань. Це дозволить одержати характеристики, які найбільше відповідають цілям і напряду досліджень, і проаналізувати психологічну структуру конкретної особистості. В судово-психологічних дослідженнях метод незалежних характеристик є засобом одержання даних про особу, яка вступає в коло судочинства, і в ізольованому вигляді застосовується вкрай рідко. Найчастіше він поєднується з біографічним методом і пов'язаним із ним *методом анкетування*.

Останній передбачає опитування значної кількості осіб за чітко встановленою формою, що містить запитання, які цікавлять слідчого. Анкетний метод дає змогу виявити характеристики масових явищ, їхні тенденції, обмеженість або поширеність, кількість у загальній структурі явищ. Він ґрунтується на анонімності заповнення анкети, що дозволяє одержати найбільш об'єктивні дані про досліджувані процеси, особливо якщо вони стосуються деяких психологічних властивостей індивіда. Анкетний метод застосовується в основному при дослідженні судово-слідчої і пенітенціарної діяльності для з'ясування параметрів цієї роботи, зокрема, вміння вирішувати професійні завдання, умов діяльності та шляхів її оптимізації, типових негативних явищ, форм організації, вимог, що ставляться до особи, тенденцій і причин їхнього виникнення тощо.

Одним із найбільш ефективних методів юридичної психології, що широко застосовується на практиці, є *метод інтерв'ювання*. Його сутність полягає в одержанні суджень особи щодо певних явищ, обставин, дій, подій. Внаслідок його застосування можна одержати відомості, що мають суміжний

соціально-психологічний і судово-психологічний характер. Можливість одержати інтерв'ю невизначеної кількості осіб надає дослідженню характеру соціологічних узагальнень, судово-психологічна спрямованість яких визначається правоохоронною діяльністю. Інтерв'ю, проведене за чітко сформульованою програмою, сприяє одержанню різних відомостей і від осіб, які виконують найрізноманітніші функції в судочинстві. Так, інтерв'ю суддів дає досліднику інформацію про шляхи формування їхнього внутрішнього переконання, критерії оцінки доказів, форми встановлення психологічного контакту з підсудними, виховну роль судового процесу, недоліки і переваги судової процедури, важливість і результати планування судового слідства та ін. Інтерв'ювання слідчих дає матеріал про їхню професійну підготовку, вміння вирішувати розумові завдання, переборювати психологічні бар'єри при розслідуванні злочинів, що мають ознаки типових ситуацій, оптимальні методи планування й організації слідчої діяльності, а також про умови, що спричиняють формування професійної деформації. Узагальнення результатів інтерв'ю дає досить репрезентативний матеріал для теоретичних висновків і рекомендацій із найбільш ефективного здійснення різноманітних напрямів і форм правозастосовчої діяльності.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

Окремонаукові методи юридичної психології: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Юридична психологія як наука ставить перед собою **певні завдання**, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розробку рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності.

Базовою наукою юридичної психології є загальна психологія, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження.

Юридична психологія пов'язана з юридичними науками: теорією держави і права; кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом).

До наукових методів юридичної психології належать: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити та навчитися розділяти основні категорії та поняття теми: теоретично-прикладних основ юридичної психології, історії її формування **як галузі** науки, її системи,

міждисциплінарні зв'язки з іншими науками. Вивчаючи матеріал теми необхідно акцентувати увагу, що юридична психологія вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих правом відносин. Вона є методологічною психологічною знань у різних галузях юридичної діяльності.

Окремо слід приділити увагу вивченню уявлення співвідношення юридичної психології з юридичними науками: теорією держави і права; кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика. Особливу увагу слід приділити при вивченні теоретичного підґрунтя щодо використання системи методів юридичної психології у практичній діяльності.

ТЕМА № 2. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Психологічна структура юридичної діяльності
2. Психологічні особливості юридичної діяльності
3. Соціально-психологічні аспекти юридичної діяльності
4. Вивчення і оцінка особистості, яка цікавить юриста

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2003.—656 с.
4. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юрист, 1996. — 631 с.
5. Кондратьева Я.Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін. — К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999 — 352 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища шк., 1990.— 259 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

є набуття та поглиблення знань щодо психологічної характеристики юридичної діяльності, її компонентів скрізь призму діяльності суб'єктів юридичної діяльності враховуючи її мету, засоби, особливості об'єктів, прикладною метою є отримання знань теоретичного підґрунтя використання психологічних знань у юридичній діяльності.

ВСТУП

Однією з центральних проблем юридичної психології є вивчення і розкриття закономірностей юридичної діяльності. Це потребує, насамперед, встановлення психологічної структури діяльності, що дає можливість більш повно і глибоко вивчити всі особливості діяльності, отже — ретельніше підготуватись до її виконання. Виявлення та вивчення психологічної структури є

необхідною передумовою і для вирішення проблем наукової організації цієї діяльності.

Виявити психологічну структуру — це означає, передусім, визначити основні компоненти даного виду діяльності, що можна зробити, лише розглядаючи людину як суб'єкт праці, пізнання і спілкування. Таке розуміння сутності людини вперше сформульовано видатним російським психологом Б. Г. Ананьєвим¹. Будь-яка професійна діяльність людини у всіх випадках складається з цих трьох елементів, тому й психологічна структура діяльності повинна базуватись на їх аналізі. Але в різних видах діяльності співвідношення цих елементів різне. Саме це й визначає самостійність психологічної структури різних видів діяльності.

Будь-яка діяльність характеризується спрямованістю, наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети; наявністю специфічних умов діяльності. Сказане повною мірою стосується і юридичної діяльності.

Мета (чи сукупність цілей) юридичної діяльності визначається необхідністю забезпечення умов для функціонування правової держави та нормальної життєдіяльності (безпеки життя і здоров'я, права власності тощо) кожного конкретного громадянина такої держави. Жоден з інших видів діяльності не є носієм сукупності цілей, притаманних правоохоронній та правозастосовчій діяльності, що власне й визначає специфічність її психологічної структури.

Об'єкти діяльності — переважно особи, що перебувають у конфліктних стосунках із законом, порушують правові норми чи є носіями інформації, значимої для розкриття та розслідування злочинів, їх профілактики. Сюди ж слід віднести специфічні емоційні стани об'єктів, специфічність інформації, що збирається в процесі діяльності, особливості її опрацювання та закріплення.

Особливі умови діяльності створюються тими психологічними відносинами, які супроводжують її здійснення. Вони визначаються поведінкою осіб, що порушили закон чи є носіями інформації про нього, їх ставленням до суб'єкта діяльності — працівника правоохоронних чи правозастосовних установ.

1. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Юридична діяльність є різновидом трудової діяльності. Вона розрізняється **за профілем** (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та **за суб'єктами її реалізації** (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на:

- 1) пізнавальну;
- 2) конструктивну;
- 3) комунікативну;
- 4) організаторську.

Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1) профілактична та 2) посвідчувальна.

При здійсненні діяльності у сфері правовідносин кожен із зазначених різновидів (компонентів загальної структури) може виступати як самостійний елемент, у тісному взаємозв'язку з іншими видами або ж як допоміжний, що забезпечує інші види. Кожен із них може бути складовою частиною психологічної структури будь-яких видів діяльності людини, специфіка ж юридичної діяльності визначається саме змістовними її характеристиками. Розглянемо докладніше кожен структурний компонент.

Пізнавальна діяльність. У психологічній структурі різних професій та видів діяльності процес пізнання має різний зміст, що визначається його метою, об'єктами, обсягом необхідної інформації, методами та засобами, умовами реалізації пізнання, опрацювання і закріплення інформації тощо. У юридичній діяльності всі зазначені елементи суттєво своєрідні, що й надає їй специфіки. Щоб встановити істину, потрібно, насамперед, пізнати значну кількість фактів, обставин, взаємозв'язків, що стосуються як теперішнього, так і минулого. Пізнавальна діяльність необхідна для встановлення факту наявності чи відсутності правопорушення, причетності до нього певної особи та ступеня її вини, адекватно до якої визначається міра покарання. Для досягнення останньої мети потрібне глибоке вивчення особи, її ставлення до вчиненого і лише після цього планування заходів її ресоціалізації.

Таким чином, пізнавальна діяльність не є самоціллю (хоча це можливе в певних науках, на певних етапах тощо); вона є засобом реалізації інших різновидів юридичної діяльності, водночас останні можуть стати засобами для забезпечення пізнання. Сутність пізнавальної діяльності може бути зрозуміла лише з урахуванням такого діалектичного взаємозв'язку між різними видами діяльності. Це не тільки ускладнює процес пізнання, а й призводить до його виняткової суперечливості. Здійснення водночас із пізнанням інших різновидів діяльності постійно виявляє нові факти, зв'язки між фактами, змінює ставлення до них.

Характерною особливістю пізнання в юридичній діяльності є високий ступінь невизначеності первісного, вихідного мисленнєвого завдання. Мета пізнання постійно уточнюється, змінюється, що призводить до специфічного

використання в пізнавальній діяльності мислених моделей. Чим активніше здійснюється взаємодія з об'єктом, тим продуктивніший процес мислення. Звідси можна зробити висновок, що одним із засобів активізації процесу мислення є збільшення обсягу спілкування фахівця з об'єктами, з приводу яких здійснюється процес мислення.

Але в пізнавальній діяльності у юридичному процесі можливість безпосереднього контакту з об'єктом пізнання обмежена. Суб'єкт цієї діяльності не спостерігає самої події (факту), він відтворює її за окремими деталями, штрихами, створюючи мислену модель. Слід також врахувати, що певні мислені моделі вже є у фахівця ще до початку здійснення пізнавальної діяльності у конкретній справі. З ними весь час порівнюється мислена модель події, що пізнається. Окрім того, існує найбільш загальна мислена модель — модель закону, роль якої виняткова при здійсненні пізнавальної діяльності.

Специфічною рисою пізнання у юридичній діяльності є спрямованість на події (факти, явища) минулого, теперішнього й майбутнього часу. Якби в ній пізнавалися тільки події минулого, не можна було б вирішувати багатьох цілей кримінального судочинства: викривати тривалі у часі злочини, здійснювати профілактичні функції, впливати на причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів. У цьому багатоплановому процесі пізнання є певна закономірність: передусім, у процесі збору фактичних обставин створюється мислена модель теперішнього, яка постійно змінюється та доповнюється під впливом встановлення нових фактів, логічного пошуку нових зв'язків між ними; через факти теперішнього пізнавальна діяльність розповсюджується на явища і події минулого, а вже на базі пізнання теперішнього і минулого здійснюється прогнозування майбутнього. Побудована модель немов би пропускає через себе всю інформацію, що надходить до суб'єкта. Відбір необхідної інформації для доповнення моделі відбувається як свідомо, так і підсвідомо, коли особистість навіть не концентрується на цих процесах.

Окрім побудування мисленої моделі, постійного її доповнення, здійснюється й перевірка правильності як усієї моделі, так і окремих її елементів. Це необхідно тому, що значна кількість елементів моделі відтворюється зі слів інших осіб, у тому числі й тих, хто не зацікавлений у досягненні істини. Тому на момент закінчення перевірки опрацьовується декілька мислених моделей, що по-різному відображають певні групи фактів.

Пізнавальна діяльність є безперервним процесом побудови імовірнісних моделей, доповнення їх перевіреними фактами, новою інформацією задля формулювання кінцевої, вихідної моделі, яка цілковито відображає подію, що відбулася, причому в межах, зазначених законом. Від цілої низки елементів та взаємозв'язків, що не мають юридичного значення, у даному випадку свідомо абстрагуються. Це зумовлює складне й специфічне переплетення пізнавальної діяльності з конструктивною, організаторською та іншими видами, створює необхідність застосувати методи впливу до інших осіб задля подальшого пізнання. Наявність та необхідність психологічного впливу — ще одна специфічна риса пізнавальної діяльності.

Суттєвою особливістю пізнавальної діяльності слід вважати надзвичайно

великий обсяг інформації, яку опрацьовує кожен суб'єкт. Тут завжди присутня суттєва невизначеність у шляхах побудови мислених моделей із відновлення дійсних фактів, подій, їх взаємозв'язків, що спричиняє необхідність маніпулювання значною кількістю елементів при проведенні мисленнєвих операцій. У зв'язку з цим вся інформація, що надходить, перевіряється ще раз із позицій її можливої приналежності до побудови даних мислених моделей.

Складність процесів виявлення, переробки та відбору інформації полягає також у тому, що вона не статична, а надзвичайно динамічна, постійно змінюється. Це призводить до того, що сприйняття інформації в багатьох випадках не може бути повторене. Отже, момент сприймання повинен бути одночасно й моментом вирішення питання про значущість даної ситуації для конкретної пізнавальної діяльності щодо встановлення певних фактів, явищ, подій.

Уся інформація, що надходить у процесі пізнавальної діяльності, може бути розподілена на таку, що процесуально закріплюється, та іншу, що цього не потребує. Цим визначаються можливості використання інформації у різних галузях правозастосовної та правоохоронної діяльності. Так, наприклад, для профілактичної діяльності не має значення, закріплена чи ні процесуально інформація, що є основою для виховного впливу. Але для прийняття рішення, що змінює процесуальне становище осіб, необхідна лише процесуально закріплена інформація. Тому в кожному окремому випадку попередньо оцінюється не тільки значимість інформації, а й способи її одержання та форми закріплення для майбутнього використання.

Пізнавальна діяльність не тільки має пошуковий характер: інформація почасти здобувається при протидії (явній чи замаскованій) зацікавлених осіб та в емоційно забарвлених умовах. Емоційний стан може полегшувати пізнання — при наявності позитивних емоцій, чи утруднювати його — при негативних емоціях. Тому пізнавальний процес має не тільки пізнавальну сторону, а й емоційно-вольову, бо рішення приймається особистістю, на яку впливають не просто факти, а факти, що мають певний емоційний фон (певне сприймання та переживання дійсності, ставлення до підозрюваних, потерпілих, свідків тощо). Причому умови та об'єкти пізнання здебільшого впливають на суб'єкта негативним, а не позитивним чином.

Головним змістом **конструктивної діяльності** є відбирання та композиція отриманого матеріалу, а також планування послідовності та змісту дій (поведінки).

Відбір та композиція матеріалу — це відновлення певної події за матеріальними (зміни в матеріальному середовищі) та ідеальними (пам'ять та мислення людей) слідами. Приміром, у слідчій діяльності це може відбуватись як версифікація (висунення версії) події. Слідча версія, перш за все, спрямована на створення модельного уявлення про подію злочину. Але, окрім цього, версія відіграє важливу роль у визначенні способів одержання інформації, спрямованої на з'ясування причин відомих фактів та явищ, а також на встановлення зв'язків між подіями та невідомих обставин події, що відбулася. Тобто, по суті, версія і є планом розслідування, що складається з суттєвих

інформаційних зон (факти, особи, предмети, явища), на підставі яких визначаються засоби та джерела додаткової інформації.

Суто планування складається з таких **елементів**:

планування змісту майбутньої діяльності — визначення предмета, його змісту та меж фактичних обставин, заходів, які мають бути реалізовані;

планування організації перевірки версій;

планування системи та послідовності власних дій (що і в якій послідовності потрібно виконувати);

планування системи та послідовності дій учасників розслідуваної справи — підозрюваного, свідків, потерпілих, працівників правоохоронних та інших органів, які сприяють розслідуванню.

Планування має кілька **етапів**:

перший — орієнтовного планування, коли усвідомлюються й оцінюються можливості досягнення поставленої мети; *другий* — організаційного планування, на якому визначаються всі умови, обставини та організаційні різновиди майбутньої діяльності; *третій* — планування виконання (полягає в мисленій побудові системи діяльності та її компонентів); *четвертий* — планування самоконтролю, оцінювання та зіставлення одержаних результатів, регулювання подальшого ходу розслідування.

Таким чином, у найбільш широкому смислі під конструктивною діяльністю розуміють планування дій для досягнення мети. У зв'язку з цим конструктивна діяльність завжди тією чи іншою мірою є попереднім мисленням уявленням ходу і результатів дій та обов'язковим компонентом будь-якого виду діяльності.

Але конструктивна діяльність у юридичній практиці має свої відмінності: елемент передбачення завжди охоплює лише певний етап загальної мети. Така особливість визначається пошуковим характером пізнання, де кожен новий факт може змінювати, доповнювати уявлення, що склалося, змінювати планування наступних дій.

Конструктивна діяльність нероздільно пов'язана з комунікативною. Планування майбутніх психічних стосунків дозволяє завчасно вивчити їх, встановити лінію власної поведінки, висунути гіпотези щодо можливої поведінки інших осіб, визначити декілька варіантів своєї поведінки залежно від можливих змін ситуації, деталізувати проміжні та кінцеві цілі спілкування тощо.

У юридичній діяльності слід завжди мати на увазі необхідність конструювання, враховувати його обов'язкове сполучення з іншими компонентами психологічної структури. Без урахування цього не може бути досягнута загальна мета. Під час аналізу помилок пізнання видно, що вони значною мірою є результатом ігнорування чи неповного здійснення конструктивної діяльності, яка може виявлятися як у мисленому відтворенні майбутніх дій по досягненню результату, так і в прийнятті рішення за результатами аналізу і синтезу зібраних фактів.

Юридична діяльність не обмежується лише пізнанням та комунікативними зв'язками. Обов'язковими є розробка та вживання активних

заходів для ліквідації фактів порушень закону, покарання та ізоляції від суспільства злочинця, для унеможливлення повторення порушень закону. Усе це є проявами конструктивної діяльності у юрисдикційному процесі, спрямованій на прийняття позитивних рішень, зумовлених як правами, так і обов'язками відповідної уповноваженої державою особи.

Особливість даного різновиду конструктивної діяльності виявляється також у тому, що вона в усіх випадках регламентована законом. Дія прийняття рішення на провадження певних дій завжди необхідне попереднє з'ясування їх порядку та умов відповідно до правових норм. Як стверджує А.В. Дулов, конструктивна діяльність являє собою мислене співставлення ситуації з певною нормою закону, прийняття рішення про можливість (необхідність) застосування передбачених нею повноважень. Найбільшою мірою конструктивна діяльність знаходить застосування при співвідношенні конкретної ситуації (пізнання обставин злочинних дій) з нормою кримінального закону, при вирішенні питання про винність особи, при визначенні міри покарання. Цей бік конструктивної діяльності у найбільш завершеному вигляді реалізується у вироку суду.

Одним з обов'язків компонентів психологічної структури правоохоронної діяльності є **комунікація**, під якою слід розуміти особливості взаємодії в процесі спілкування людей. При вирішенні будь-яких складних завдань у багатьох галузях науки і практики основною є взаємна, одночасно здійснювана в спілкуванні взаємодія, результати якої можуть бути досягнуті тільки завдяки спілкуванню. При спілкуванні люди обмінюються інформацією, здійснюють необхідний вплив один на одного, навчаються та обмінюються досвідом. Дуже часто досягнення мети неможливе без попереднього впливу однієї особи на іншу, без попередньої складної комунікативної діяльності. За словами О.О. Бодальова, «пізнання та взаємний вплив людей один на одного — обов'язковий елемент будь-якої свідомої діяльності».

У комунікативній діяльності можна виділити деякі загальні елементи, пізнання яких дозволяє більш повно вивчати особливості комунікації в конкретній галузі. Якщо комунікативні зв'язки між людьми розглядати за загальними принципами процесу передачі та отримання інформації, то ці елементи будуть такими:

1) джерела передачі інформації. У процесі спілкування кожна із сторін є джерелом інформації для іншої, причому ця інформація надзвичайно різноманітна — вона надходить не тільки від мови, а й від зовнішнього вигляду людини, її одягу, міміки, пантоміміки тощо. У свою чергу, мова теж містить у собі значні можливості для передачі інформації через швидкість, модуляції, тембр голосу та ін.;

2) канали передачі інформації — згідно з раніше сказаним, залежно від умов може використовуватись один або ж кілька з них. Так, фахівець може прагнути сприйняти інформацію лише через зміст мови, або ж доповнює її «зчитуванням» невербальних сигналів, або ж використовує ще й письмові зображення, пред'явлення певних об'єктів тощо;

3) канали прийому інформації — людина здатна сприймати ,

інформацію, що надходить від різних органів відчуття, тобто активно і одночасно користуватись одним каналом чи декількома. Повнота сприймання інформації у даному випадку прямо зумовлюється кількістю каналів, через які йде сприймання;

4) контроль як за передачею інформації, так і за її отриманням — здійснюється за допомогою так званого «зворотного зв'язку». Зворотний зв'язок при спілкуванні забезпечується одержанням інформації від особи, що є партнером по спілкуванню. Це можуть бути реакції у формі словесного підтвердження розуміння переданої інформації, а також певних невербальних проявів. Причому зворотний зв'язок не обов'язково означає згоду з інформацією, це може бути й негативне реагування;

5) переробка інформації, що здатна видозмінювати суть самого спілкування, збільшувати чи зменшувати можливості взаєморозуміння один одного, створювати умови для продовження спілкування або ж відмови від нього.

Однією з характерних особливостей комунікації в юридичній діяльності є та обставина, що вона реалізується не тільки в теперішньому часі, а й значною мірою орієнтована на майбутнє. Це не тільки процес обміну інформацією, взаємодія зараз, вона визначає певне ставлення до особи надовго. З урахуванням теперішнього (чи минулого) ставлення відбувається оцінювання конкретної поведінки, повідомлюваних фактів та доказів.

Проблема комунікативних зв'язків має велике значення для здійснення правоохоронних та правозастосовних функцій. Стосунки між підозрюваним та слідчим, між звинувачуваним і судом та їх вплив на вирок повинні ретельно вивчатись, бо без цього неможливо правильно зрозуміти всі особливості перебігу психічних процесів кожного з учасників. Без вивчення відносин, що складаються на різних етапах діяльності, не можна також достатньо обґрунтовано аналізувати весь процес взаємодії та конкретні дії по встановленню об'єктивної істини, шляхи і засоби ресоціалізації правопорушників (злочинців) та вирішувати інші завдання правосуддя.

Комунікативний процес завжди є взаємовпливом, взаємодією людей, причому стосовно юридичної діяльності в цілому йому притаманні прагнення регламентації та контролю. Відносини регламентуються таким чином, щоб забезпечувався в основному односторонній вплив, щоб найменшою мірою під нього підпадали суб'єкти діяльності — фахівці-юристи. Цій меті слугують певні процесуальні норми, у тому числі владні повноваження, та відповідна психологічна підготовка, спрямована на формування моральних і професійних якостей. З урахуванням зазначеного, процес взаємодії часто свідомо регулюється в односторонньому порядку, що не виключає, а навпаки, передбачає накопичення професійного досвіду, збагачення позитивних якостей особистості фахівця в результаті спілкування з особами — носіями негативних якостей, пізнання негативних аспектів життя.

Специфічною особливістю спілкування в юридичній діяльності є також його примусовий характер: об'єкти часто залучаються до взаємодії без урахування наявності у них такого бажання, закон зобов'язує їх робити це під

загрозою застосування певних санкцій, що не може проходити безслідно, особливо на початкових стадіях спілкування. На усвідомлення примусовості впливає, підсилюючи його, наявність упередженого ставлення до правоохоронних органів у цілому, причини якого ми не будемо тут аналізувати. Упередженість, у свою чергу, зростає внаслідок нерівноправності в спілкуванні, наявності утиску особистих прав, що зумовлюється суттю слідчих, судових та інших дій, та залежності об'єктів взаємодії від її суб'єктів.

Слід урахувати, що в професійному спілкуванні відбувається не тільки вивчення певною посадовою особою об'єкта, а й останній уважно слідкує за поведінкою працівника (особливо це стосується підозрюваних, звинувачуваних), інколи спеціально збираючи інформацію про нього. Специфічний стан цих осіб, специфічні цілі та умови спілкування, наявність визначених процесуально чи непроцесуально форм спілкування — все це неминуче призводить до вельми загостреного сприйняття інформації і може породжувати відповідний стиль і тактику взаємодії, що виявляється в конфліктності.

Наявність у психологічній структурі конструювання не виключає такого обов'язкового компоненту, як **організаторська діяльність**, що спрямована на створення оптимальних умов для здійснення діяльності в цілому. Її необхідність визначається такими особливостями юридичної праці:

- 1) множинність та багатоплановість — установлення фактів, їх аналіз, прийняття рішення, здійснення виховних та профілактичних функцій тощо. Усе це стає можливим лише за умови строгої організації, тобто узгодження та координатії дій усіх учасників цього процесу;
- 2) пошуковий характер пізнання — ніколи не можна точно визначити, яким чином та які саме факти будуть установлені; факти не просто вивчаються, їх спочатку потрібно віднайти, причому часто при протидії зацікавлених осіб;
- 3) висока інтенсивність розумового процесу, що характеризується необхідністю вирішення численних задач за короткий проміжок часу;
- 4) циклічність, різний ступінь напруженості й інтенсивності діяльності, що призводить до нерівномірності повсякденного навантаження (розумового та фізичного).

За відсутності організаторської діяльності зазначені умови можуть призвести до небажаних наслідків, до змін в особистості та неможливості ефективно здійснювати професійні функції.

Стосовно кожного компоненту юридичної діяльності організація проявляється по-різному. Так, організація пізнання означає упорядкування процесу сприймання і переробки інформації, створення умов для її збереження і систематизації. Залучення інших осіб потребує забезпечення їм відповідних умов та здійснення загального керівництва, оптимального розподілу функцій. Особливої уваги потребує самоорганізація — визначення загальної та спеціальної мети, оптимальної послідовності дій, врахування індивідуально-психологічних особливостей динаміки процесу працездатності тощо. Здійснення організаторської діяльності передбачає також наявність умінь розчленувати кожен дію на відповідні складові елементи, що є неодмінною

умовою організації діяльності інших осіб, контролю за їх діями. Організація виявляється також у керівництві процесом комунікації на будь-якому етапі правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Одним з допоміжних компонентів структури юридичної діяльності є **профілактика** — правове виховання громадян для попередження порушень закону та вплив на правопорушників (злочинців) із метою недопущення ними протиправних дій надалі. У більш загальному плані профілактична діяльність може вважатись різновидом виховання, в якому цілі, умови та об'єкт мають свою специфіку; відрізняються й принципи такої виховної роботи. Це зумовлюється, насамперед, особливими якостями людей, що є носіями негативних рис характеру, а також і носіями антисоціальних установок.

При здійсненні профілактики вплив може спрямуватись на конкретну особу (правопорушника), на групу людей, на суспільство в цілому. Це потребує збору та розробки певних матеріалів, здійснення загально профілактичних заходів, організації та керівництва діяльністю громадських організацій тощо.

Усі види профілактичного впливу на осіб з асоціальною спрямованістю можна поділити на такі групи:

1) вплив при проведенні дізнання, на стадії попереднього розслідування та судового розгляду — здійснюється слідчим, працівником органу дізнання, прокурором та судом, а також особами і соціальними групами, що залучаються до даної діяльності, з обов'язковим врахуванням специфічних умов та процесуальної регламентації;

2) вплив в установах виконання покарань;

3) вплив у трудових колективах, де перебуває особа після відбуття покарання — як сукупність зусиль адміністративних органів, громадських організацій, колективу в цілому та окремих його представників.

З урахуванням існуючих відмінностей на різних етапах здійснення правосуддя і неоднакових можливостей по реалізації виховної функції, слід розрізняти: загальні цілі профілактичної діяльності та конкретні цілі профілактичної діяльності на даній стадії здійснення правосуддя. У свою чергу, конкретні цілі характеризуються процесуальними умовами даної стадії, кінцевими завданнями, тривалістю контакту з об'єктами профілактичного впливу, умовами цього контакту та рядом інших обставин. Виховна (профілактична) функція займає різний обсяг у загальній діяльності різних посадових осіб, але вона завжди має місце і є обов'язковим компонентом юридичної діяльності.

Суттєвою особливістю правоохоронної діяльності є те, що вона в усіх випадках потребує відповідного закріплення, засвідчування (посвідчення) одержаних у процесі пізнання фактів. Істина встановлюється не лише для досягнення певної віддаленої мети чи задоволення власної зацікавленості, але й для переконання інших осіб у існуванні певних фактів, для можливості перевірки правильності прийняття певних рішень. Усі досягнуті результати повинні бути закріплені, збережені для їх сприймання та оцінки в подальшому: діяльність не завершується збором фактів, вони переходять від однієї особи до іншої, від однієї стадії юридичного процесу до наступної. Пізнання є не

самоціллю, а лише засобом досягнення мети.

Засвідчувальна (посвідчувальна) **діяльність** супроводжує не тільки процес пізнання істини, а й прийняття та реалізацію рішень, пов'язаних з правовими повноваженнями суб'єктів юридичної діяльності: обов'язковість дотримання законів (Конституції України, КК та КПК України) при обмеженні прав людини, у т. ч. позбавленні її волі, потребує виключної уважності та виваженості. Письмове засвідчення (аналіз фактів та співставлення їх з нормами закону) покликане гранично обмежувати можливість прийняття помилкового рішення під впливом негативного емоційного стану чи будь-якої іншої причини, а також полегшує наступний процес перевірки його правильності.

Таким чином, засвідчувальна діяльність полягає в наданні всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм (протокол, постанова тощо), причому найбільше значення вона має в слідчій та судовій діяльності як найбільш процесуально регламентованій. У засвідчувальній діяльності слід враховувати такі психологічні чинники:

1) надходження інформації відбувається, як правило, в ситуації зовнішньо-мовної взаємодії та розуміння. Тому професійно значимою рисою фахівця-юриста є професійна культура мови та мовлення, яка полягає в чистоті мови, точності побудови речень, володінні тембровими та інтонаційними характеристиками, відсутності формально-суттєвих, лексичних та артикуляційних дефектів;

2) досить часто викривлення інформації, її спотворення виникає через неправильне розуміння жаргонних висловів і сленгів, притаманних певним соціальним прошаркам та групам. Необхідно врахувати також національні діалекти, звичаї та ритуали спілкування;

3) особливі вимоги висуваються до процедури оформлення процесуальних документів: а) бездоганність мислення у граматичному, стилістичному, юридичному відношенні, лаконічність висловлювань; б) збереження особливостей лексики співбесідника, при можливості — коментування інтонаційних характеристик мови та їх мімічного супроводу; в) небажаність одночасного вислуховування та запису, оскільки графічне оформлення думок не тільки потребує переключення уваги (це не автоматична діяльність), але й перериває психологічний контакт.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Юридична діяльність розрізняється за **профілем** (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та за **суб'єктами її реалізації** (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на:

- 1) пізнавальну;
- 2) конструктивну;
- 3) комунікативну;
- 4) організаторську.

Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1) профілактична та 2) посвідчувальна.

2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі **особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності**: 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості.

Дефіцит часу породжується такими чинниками: 1) неможливість повного прогнозування змін оперативної обстановки та стану злочинності, що призводить до нерівномірного навантаження фахівців у різні періоди часу; 2) наявність правової (процесуальної) регламентації термінів виконання переліку дій; 3) значні відволікання фахівців на виконання неpritаманних їм функцій чи на участь у загальних заходах; 4) наявність проблем кадрового забезпечення, особливо на найбільш складних ділянках (слідча та оперативно-розшукова діяльність), у тому числі й через відсутність відповідної професійної підготовки та досвіду роботи, неналежне матеріально-технічне забезпечення.

Вплив на особистість особливо сильних подразників із переважанням негативних емоцій — похідна від екстремального характеру та високого ступеня конфліктності діяльності. Вчинення правопорушення (злочину) не тільки об'єктивно призводить до конфлікту конкретної людини з законом і суспільством у цілому а й усвідомлюється нею як протистояння і породжує конфліктні стосунки з оточуючими. Вони можуть існувати протягом досить тривалого часу і проектуватись на іншу особу — представника правоохоронних органів, як свідчення раніш існуючої у правопорушника негативної установки на взаємодію. Причому поведінка правопорушників практично ненормована, вони можуть поводитися будь-яким чином, особливо в словесному виявленні, працівник правоохоронних органів повинен діяти відповідно до норм закону, у певних визначених рамках. Конфліктність призводить до виникнення стану емоційної напруженості та трансформації особистості (переважання стереотипного реагування на ситуацію, втрата пильності тощо), в подальшому — до переносу негативних новоутворень на неслужбову сферу і суперечностей у найближчому оточенні.

Підвищена відповідальність та необхідність невідкладного вжиття заходів призводить до екстремальності діяльності, що зростає внаслідок необхідності приймати рішення в обмежений проміжок часу, причому ці рішення забарвлюються елементами небезпеки й ризику, бо можуть мати небажані особистісні наслідки.

Юридична, у тому числі правоохоронна, діяльність має також **перелік особливостей, що визначаються специфікою взаємодії в системі «людина — право»**. Вони пов'язані з тим, що рівень злочинності невинно зростає, а сама злочинність наповнюється новим змістом — це потребує від працівників застосування спеціальних знань, інколи у дуже вузьких та специфічних сферах людської діяльності, нових форм та методів роботи.

До чинників психологічного характеру слід, насамперед, віднести:

1) наявність правової регламентації діяльності — суворе правове регулювання розкриття злочинів, піднесене до норми закону і обов'язкове для виконання. Реалізація професійних функцій у інших сферах людської діяльності регламентується загальними планами та інструкціями, які дозволяють досить вільно тлумачити уявлення про найбільш ефективну організацію праці. Діяльність фахівця-юриста підпорядковується суворо встановленим нормам. Звичайно, з цього не випливає, що її суб'єкт обмежений у своїх волевиявленнях щодо вибору засобів виконання діяльності, її раціональної організації;

2) наявність владних повноважень, тобто права та обов'язку застосування влади від імені закону. Психологічний стан підвищеної відповідальності, поряд із необхідністю винесення обґрунтованих та виважених рішень, надає юридичній діяльності напруженого характеру і може призвести до появи негативних тенденцій. Перша з них полягає в надмірному застосуванні владних повноважень, зловживанні службовим становищем, друга — в нерішучому застосуванні владних повноважень, пов'язаному із сумнівами, побоюваннями щодо можливої відповідальності;

3) наявність елементів небезпеки і ризику, у тому числі й при прийнятті рішень, які можуть мати небажані особистісні наслідки. Практика свідчить, що «вдалий» ризик заохочується керівництвом, а «невдалий» визнається невинуватим і спричиняє до відповідальності;

4) багатоплановість службових ситуацій, неможливість чіткого планування й прогнозування результатів — у кожній ситуації можна виділити декілька аспектів (правовий, психологічний, моральний, соціально-економічний та ін.), кожен із яких потребує своєї оцінки, тому визначити власне ставлення до конкретного об'єкта (підозрюваного, свідка, потерпілого) не завжди просто. Неочевидність ситуацій і (те, що «лежить на поверхні», часто не відображає суті) потребує складних інтелектуальних зусиль, а малопрогнозована зміна видів діяльності, одночасне вирішення декількох завдань, у тому числі й таких, що формально є поза межами компетенції (працевлаштування, внутрішньо сімейна адаптація, оздоровлення дітей тощо) може створювати передумови для розвитку у працівника стану фрустрації;

5) високі вимоги до навичок професійного спілкування — у тому числі прогнозування можливих варіантів поведінки співбесідника, наявність індивідуальних «технік» спілкування, вміння «дистанціюватись від ситуації», «не вийти з ролі», хоч би яким складним не було завдання. У цих умовах психологічні вимоги до особистості не тільки високі, а й неоднорідні, бо передбачають наявність у фахівця сукупності якостей, що рідко сполучаються в

одній особі (швидкість реагування та аналітичний склад розуму, розвинена просторова уява та здібності до лінгвістики тощо). Звичайно, вони можуть компенсуватися за рахунок індивідуального стилю діяльності, але не завжди і не повною мірою (наприклад, професійна компетентність не може врівноважити моральну нестійкість).

Таким чином, наявність специфічних для юридичної діяльності психологічних особливостей дає нам змогу зробити висновок про необхідність виділення нового самостійного напрямку юридичної психології — «Психологія юридичної діяльності». На наш погляд, її можна визначити наступним чином: **психологія юридичної діяльності — це галузь наукового знання про психологічні закономірності діяльності у сфері правозастосовних і правоохоронних відносин, відносин у зв'язку із судочинством, та засновані на їх пізнанні вимоги до особистості фахівця-юриста, психологічні методи і засоби удосконалення даного виду діяльності.**

Важливе місце в цьому визначенні займають психологічні закономірності. Під закономірностями у гносеології розуміється суттєвий, сталий, загальний, необхідний і повторюваний зв'язок між явищами природи, суспільства і мисленням. У відповідності з цим предметом психології юридичної діяльності є суттєві, сталі, загальні, необхідні і повторювані психологічні взаємозв'язки в галузі юридичної праці. Розкриття цих закономірностей не слід ототожнювати з простим використанням уже відомих положень психологічної науки. Застосування психологічних знань у тому чи іншому виді людської діяльності ще не складає самостійного напрямку науки. Знання психології необхідні в багатьох видах діяльності, і якщо виходити лише з цього критерію, то можна виділити безліч психологічних наук. Право на самостійне існування мають лише ті дисципліни, що вивчають специфічні, тільки їм притаманні закономірності. Це повною мірою стосується психології юридичної діяльності.

Можна виділити такі основні її проблеми:

1) закономірності впливу психіки суб'єктів на успішність їх діяльності. Слід відзначити, що залежності між психічними явищами і успішністю діяльності потребують свого вивчення і кількісного виразу. Для розкриття цих закономірностей недостатньо виділити особливості особистості, які впливають на продуктивність роботи того чи іншого суб'єкта, необхідно визначити, якою мірою вони повинні бути виражені, щоб він ефективно здійснював професійні функції. Так, спостережливість, емоційна стабільність, творче мислення та інші властивості повинні бути притаманні оперативному працівнику, слідчому і експерту-криміналісту, прокурору і адвокату, але якісні та кількісні їх значення мають різнитися. Отже, подальші дослідження слід спрямовувати на конкретизацію названих у спеціальній науковій літературі професійно значущих якостей та властивостей особистості юриста, визначення меж варіювання психічних властивостей, що забезпечують продуктивне виконання професійних завдань;

2) закономірності впливу юридичної діяльності на психіку її суб'єктів, причому він може бути як позитивним, так і негативним. З одного боку,

відбувається адаптація до особливостей роботи, набуваються необхідні знання, формуються вміння і навички, виникають нові позитивні якості, людина стає фахівцем своєї справи, з іншого — можливі небажані зміни психіки суб'єктів, аж до виникнення професійної деформації та появи психічних новоутворень.

Одні й ті ж чинники впливають на психіку людей по-різному, у залежності від їх мотивації та індивідуально-психологічних особливостей. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, зовнішні причини завжди діють на людину опосередковано, через внутрішні умови. Чим вищий рівень мотивації, тим більше особа захищена від негативних впливів. Разом з тим, якщо людині притаманні низька емоційна врівноваженість, вразливість, імпульсивність у діях і вчинках, невпевненість у собі, надмірна потреба в безпеці — це показники низької витривалості до стресу і, відповідно, залежності від чинників, які викликають психологічну напруженість. У цілому можна зробити висновок, що стабільність щодо впливу негативних чинників знаходиться у прямій залежності від відповідності індивідуально-психологічних якостей особистості вимогам діяльності. Невідповідність може стати причиною неадекватних дій, які не тільки негативно впливають на ефективність роботи, але й роблять її небезпечною для життя та здоров'я працівника.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі **особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності**: 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості.

3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У вітчизняній психологічній науці встановлено, що психологічний аналіз діяльності виражає її зовнішні умови (об'єкт і предмет діяльності, середовище, результати і їх вплив на психіку), внутрішні умови (потреби, мотиви, цілі, способи), а також: можливості управління і самоуправління. Характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів.

Юридична діяльність відрізняється надзвичайно високою відповідальністю. У руках юриста (наприклад, прокурора, судді, слідчого, оперативного працівника та ін.) зосереджені особливі владні повноваження, право і обов'язок застосовувати владу від імені держави. В багатьох юридичних працівників розвивається професійне почуття підвищеної відповідальності за

наслідки своїх дій". З психологічної точки зору складність розв'язання практичних завдань юристом полягає в тому, щоб почуття відповідальності не придушувало його активності, не спонукало до надмірної обережності і не сковувало його мислення.

Безпосередня практична діяльність юриста включає в себе різноманітні інтелектуально-пізнавальні, оціночні, комунікативні дії, які полягають у вивченні людей і виникаючих ситуацій (цивільні спори, конфлікти, злочини та ін.), в прийнятті рішень і розробці плану їх реалізації, в координації дій з іншими спеціалістами і т.д. Аналіз роботи слідчих, суддів, адвокатів, інспекторів митних органів та інших показує, що вона відрізняється наявністю значних *інтелектуальних навантажень*, пов'язаних зі складністю завдань, що вирішуються, врахуванням великої кількості різноманітних (часом суперечливих) факторів. Інформаційні навантаження створюються через необхідність постійно тримати в полі зору цілу сукупність питань, які складають зміст розглядуваної юридичної справи. Юрист не може, зосередившись на вирішенні одного питання, випустити з-під контролю інші. Більше того, кожне питання потрібно вирішувати з урахуванням численних взаємозалежностей, взаємозв'язків. У протилежному випадку можливе обманне вирішення проблеми, яке приносить шкоду і державі, і конкретним людям, і престижу професії юриста.

Характерна особливість діяльності юриста - наявність в ній *оціночних психічних процесів*, мета яких полягає у визначенні своєї позиції, свого ставлення (позитивного чи негативного) до оцінюваної заяви, події, факту.

Частіше оціночний процес з боку юридичного працівника представляє собою розгорнуте співставлення фактичних даних з оціночними критеріями - правовими нормами і вимогами. У ряді випадків оціночне судження залежить від безпосередньої, часом беззвітної емоційної реакції. Іноді вибір визначається емоційною привабливістю тої чи іншої альтернативи. У підсумку оціночних психічних процесів формується рішення про бажаний чи небажаний розвиток подій, про значимість соціально-правової проблеми, що виникла, про відносну роль різних факторів і умов, які впливають на хід і результати юридичної справи. Оціночне судження специфічне тим, що воно залежить не лише від об'єктивної ситуації, від об'єктивного стану справ, але і від потреб, інтересів і намірів юриста, від його особистих переваг. Звідси впливає: в юридичній діяльності значну роль відіграють такі якості юриста-спеціаліста, як принциповість, об'єктивність, неупередженість, послідовність та ін.

Особливе місце в структурі юридичної діяльності займають *комунікативні дії*, спілкування юриста з колегами по професії, з керівниками підприємств (фірм) і закладів, начальниками відділів (служб) і рядовими співробітниками, а також з потерпілими, звинуваченими, підозрюваними, свідками, злочинцями та іншими особами. Комунікативні дії включають різні види контактів:

- *бесіди з метою отримання важливої інформації, необхідної для прийняття рішення;*

- *директивна взаємодія, пов'язана з постановкою завдань, доручень,*

- стимулюванням активності та ініціативи з боку окремих осіб;
- переговори з різною категорією людей;
- колективне (групове) мислення як форма пошуку найкращого рішення в складній ситуації;
- спостереження за мовою і діями співрозмовників і т.д.

Оскільки обсяг комунікативних дій в роботі юриста вельми суттєвий, з одного боку, і дуже важливий, з іншого боку, для успішного спілкування з людьми представнику юридичної служби необхідні розвинуті комунікативні якості: *чуйність, сприйнятливість, товариськість, спостережливість, впливовість* та ін. Окрім відзначених рис у професійного юриста повинні бути добре розвинуті комунікативні вміння, такі як *уміння привертати людей до себе, вміння слухати і формулювати питання, вміння "читати" невербальні сигнали і порівнювати їх з мовою співрозмовника, вміння використовувати у своїй мові психологічний закон краю (закони першого і останнього місця)* та ін.

Особливість юридичної праці проявляється і в тому, що вона вимагає високих організаторських здібностей. Справа в тому, що для багатьох юридичних професій характерною рисою є *організаційна сторона* діяльності, а саме: ► організація власної роботи протягом різних часових проміжків (часом в умовах ненормованого робочого дня); ► організація спільної роботи з іншими посадовими особами, правоохоронними органами.

Важливість організаційної сторони в діяльності юриста полягає також в тому, що він повинен швидко розібратися в ситуації, що склалася, виділити найсуттєвіші, головні ситуаційні фактори, прийняти найбільш доцільне в цій обстановці рішення. Зробити це без високої самоорганізованості і координації спільних зусиль дуже важко.

Ще одна психологічна особливість юридичної діяльності полягає в тому, що в багатьох випадках *результат діяльності в конкретних рисах невідомий*. Працівник - спеціаліст виробничої сфери завжди має образ кінцевого продукту у вигляді конкретної речі, предмету і т.п. Навіть менеджер "бачить" плоди своєї праці ще на етапі планування. Для юриста, скажімо, слідчого, результат майбутньої роботи в більшій мірі невідомий. Він шукає людину, яка здійснила злочин, але ще не знає, що і де знайде і чи знайде взагалі на цей раз, які будуть знайдені речові докази і т.п. Тому в роботі юриста знання майбутнього продукту виступає як знання вимог, критеріїв, норм, яким відповідає шуканий результат.

Для більшості юридичних професій характерні *висока емоційність праці і значні вольові зусилля*. Такі зовнішні подразники, як вигляд убитого чи покаліченого тіла, спалений будинок чи розкрадена квартира викликають у людини негативні емоції у вигляді страждання, суму, горя, ненависті, гніву та ін. Навпаки, успішне вирішення юридичної справи, надання юридичної допомоги людям, попередження правопорушень і злочинів виражається в позитивних емоціях типу задоволення, радості, щастя. Вольові зусилля юрист проявляє і на етапі розумової дії (коли обдумуються цілі, визначаються шляхи і засоби їх досягнення і приймається рішення), і на етапі виконання прийнятого

рішення. Юридичний працівник нерідко може відчувати боротьбу мотивів у вольовій дії - боротьбу між почуттям обов'язку і спонуканнями, які йому суперечать. Воля проявляється саме в умінні заставити себе зробити те, що диктує почуття обов'язку, подавивши спонукання, які суперечать обов'язку.

В окремих юридичних професіях (слідчий, інспектор митної служби, суддя та ін.) в якості особливостей діяльності виступає *постійна психічна напруга*. Очікувана загроза нападу з боку злочинця, недостатність інформації про наміри осіб, що проходять митний контроль, ризик для власного життя, розуміння відповідальності за прийняті рішення суддею та ін. активізують всю психіку юриста, мобілізують його сили і резерви. Природно, що знаходиться в такому стані, відчувати велику психічну напругу, працювати на межі напруження розумових і фізичних сил довгий час дуже важко. У зв'язку з цим юридичний працівник повинен виховувати в собі психологічну стійкість, здатність до самоконтролю (під самоконтролем розуміється процес жорсткого регулювання вчинків, мотивів, установок і пониження на цій основі негативного впливу на юридичного працівника різних факторів психічної напруги).

Важливою психологічною особливістю в діяльності, наприклад, прокурора, судді, працівника митного органу, співробітника відділу по боротьбі з економічними злочинами та ін. є *проблема вибору в ситуації підкупу*. Вибір здійснюється між бажанням збагатитися і професійним обов'язком. У такому виборі неабияке значення мають смислові ціннісні орієнтації, раніше закладені в ході вивчення особистості і її професійного життя. В умовах соціальної ситуації, що склалася, коли морально-етичні норми поведінки розмиті, дана проблема являється особливо складною. Ситуація підкупу посадових юридичних осіб може бути вирішена:

- *встановленням спеціального контролю за антисоціальною поведінкою відповідного працівника;*
- *розвитком моральних і ціннісних орієнтацій.*

Найбільш продуктивним є другий спосіб вирішення ситуації підкупу. Закріплені у свідомості ціннісні утворення можуть виконувати сигнальні функції. І при серйозному закріпленні цієї функції можна говорити про рефлексну основу законослухняної форми поведінки.

Юридична робота здійснюється в межах правового регулювання. Чинне законодавство регламентує діяльність юриста. І тим не менше специфікою юридичної діяльності є її *творчий характер*. Це зумовлено різноманіттям завдань, що вирішуються, особливостями кожної юридичної справи, а також індивідуально-психологічними рисами тих людей, які залучені в юридичну справу, що розглядається. Творчий характер в діяльності юриста проявляється в тому, що керуючись нормами права, він обирає найбільш прийнятні прийоми і способи дій, методи роботи, які відповідають конкретній ситуації.

Таким чином, діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними проблемами. Ці проблеми слід враховувати і в ході опанування юридичною спеціальністю у вищих закладах освіти, і в самій реальній діяльності, і в процесі перепідготовки юридичних кадрів.

Встановлення психологічного контакту у спілкуванні

У роботі юридичного працівника спілкування займає особливе місце. Воно відбувається в рамках різноманітних професійних дій, таких як:

- ◆ спілкування з громадянином, який звернувся за юридичною консультацією,
- ◆ профілактична бесіда,
- ◆ адміністративний розбір правопорушень,
- ◆ у ході допиту, очної ставки, інших слідчих дій,
- ◆ в процесі судового розбору і т.п.

У кожній дії відображені особливості професійного спілкування. Спілкування юриста в переважній кількості випадків не просто його розмова з іншою людиною, а акт поведінки і дій, які здійснюються для вирішення певних професійних завдань. Особливості спілкування слідчого, інспектора, судді, захисника, адвоката визначаються тим результатом, який повинен бути досягнутий (дача показів, встановлення істини, зміна поведінки громадянином та ін.), протіканням в режимі права і правовідносин, контактом, як правило, з непростими людьми, обстановкою напруженості, часто - конфліктності і протиборства.

Одна із суттєвих особливостей юридичного спілкування - зацікавленість юриста в тому, щоб більше говорив цього співрозмовник. Людину, яка активно говорить, можна легше і краще зрозуміти, від неї можна отримати необхідну для вирішення питання інформацію, прослідкувати її позицію і тактику розмови

Значення досягнення психологічного контакту юриста з громадянами, з якими йому доводиться спілкуватися, у взаємостосунках і взаємодії з якими він вирішує професійні завдання, важко переоцінити. Справа в тому, що слова того, хто говорить належать не лише йому, але й тому, хто його слухає. І якщо думки і почуття однієї людини не викликають відповідних думок і почуттів у співрозмовника, то ні про який психологічний контакт говорити неможна. Наступає невидимий розрив між співрозмовниками і, цілком природно, ефективність спілкування буде, вкрай низькою.

Психологічний контакт встановлений у тому випадку, коли наявне спільне *спів-міркування*, з'явилося *спільне співпереживання*, виникло *взаєморозуміння* між співрозмовниками. Основа психологічного контакту - загальна зацікавленість в предметі розмови, близькість в оціночних судженнях. Психологічний контакт не означає, що інтереси, потреби, оцінки людей, які спілкуються, повністю співпадають. Але єдиний зацікавлений підхід до обговорення того чи іншого питання обов'язковий.

Психологічний контакт в юридичній діяльності - це прояв юристом і громадянином взаєморозуміння і поваги цілей, інтересів, доводів, пропозицій, які приводять до взаємного довір'я і сприяння один одному.

Стадії розвитку психологічного контакту між людьми:

- *взаємне оцінювання;*
- *взаємна зацікавленість;*
- *уособлення в діаду.*

У ході оцінювання відбувається зовнішнє сприйняття один одного, формування першого враження, яке складається на основі сприйняття зовнішнього образу людини, її експресивних реакцій (хода, поза, жести, міміка та ін.), мови і особливостей голосу. Вже в процесі взаємного оцінювання між людьми виникають *симпатія* чи *антипатія* (зазвичай вони складаються на підсвідомому рівні). Розвиток контакту продовжується, безперечно, лише при наявності позитивного ставлення один до одного, тобто коли є взаємна симпатія. Працівнику юридичної праці для розвитку психологічного контакту необхідно викликати до себе почуття симпатії з боку будь-якої особи, з якою йому доводиться спілкуватися. Щоб викликати симпатію до себе, іноді доводиться грати роль зацікавленої людини. Бо люди шукають зближення з тими, хто їх підтримує. Вони тягнуться до того, хто розглядає їх як особистість, у якої є певні позитивні риси.

Найбільший інтерес до себе і до процесу майбутнього спілкування юрист може викликати у людини в ході бесіди. Якщо він показує своєму співрозмовнику, що уважно слухає його, проявляє співчуття і інтерес до предмету розмови, демонструє повагу до його особистості, то можна розраховувати на успіх у встановленні психологічного контакту.

У юриста, наприклад, слідчого, інспектора карного розшуку, співробітника відділу по боротьбі з економічними злочинами, досить часто розмова носить неприємний характер. Щоб встановити психологічний контакт в даній ситуації слід показати співрозмовнику при всіх відмінностях позицій і розходженні точок зору готовність його зрозуміти і обговорити його аргументи. Не чинити прямого тиску, не демонструвати силу власного "Я", а проявити прихильність до людини і готовність її вислухати, зрозуміти і розібратися в суті того чи іншого питання.

Важко запропонувати який-небудь алгоритм, наслідування якого гарантовано забезпечує встановлення психологічного контакту в будь-яких ситуаціях діяльності юриста. Занадто багато причин і факторів впливають на цей процес. Але розкрити, виходячи з наявних теоретичних досліджень, узагальнення досвіду юридичної практики, в тому числі й особистої, сукупність психологічних прийомів з метою вирішення проблеми встановлення психологічного контакту, являється можливим.

Суттєві психологічні фактори, які зумовлюють встановлення психологічного контакту:

- *психологічна складність, об'єктивна чи суб'єктивна оцінка небезпеки тих справ, проблем, з приводу яких юрист чинить спробу встановити психологічний контакт;*
- *психологія співрозмовника (потерпілого, підозрюваного, звинуваченого, свідка, який бажає отримати юридичну консультацію та ін.), зайнята ним позиція, вибрана тактика поведінки;*
- *психологічні особливості обстановки, в якій здійснюється спілкування;*
- *психологія особистості юриста;*
- *психологічна ефективність прийомів спілкування і встановлення контакту, які застосовуються юридичним працівником.*

Прийняття до уваги цих факторів, встановлення сприятливих для психологічного контакту характеристик, виключення негативних моментів виступають основними психологічними умовами успіху в установленні контакту.

Неабияке значення в становленні психологічного контакту має справедливо-сприятливе ставлення до особистості співрозмовника. Авторитет юриста створюється роками, його добросовісною працею, уважним відношенням до людей і тих проблем, які їх хвилюють. Поголоска про кожного юридичного працівника доходить до більшості громадян, і в них складається установка на довіру чи недовіру, повагу чи неповагу до юриста. Тому про свій *імідж*, як про справедливого, порядного, розумного, розуміючого представника влади, юрист повинен дбати при кожному спілкуванні, підтверджуючи і закріплюючи хороший імідж, або прагнучи виправити помилки своєї попередньої роботи.

Відомо, що перше враження найсильніше і потрібно його послідовно і наполегливо покращувати, щоб людина, що прийшла чи була викликана до юриста, могла йому довіритися. Для цього потрібно:

- *зовнішньо виражена увага до громадянина, до проблем, які його турбують, до пошуку виходу зі складної ситуації, в яку він потрапив; ь* нагадування про те, що лише він, юрист, може допомогти йому, показати реальні можливості цієї допомоги;*

- *неодноразово виражати думку про те, що лише довірившись юридичному працівнику, громадянин може розв'язати свої проблеми.*

Якщо спілкування відбувається з особами, які належать до злочинного світу, то можна підвищити свій авторитет, продемонструвавши хороше знання "блатного" жаргону, субкультури злочинного середовища, інформованість про структуру і діяльність злочинних груп в регіоні, про конкретних їх представників. У цьому випадку викликаний на бесіду зразу зрозуміє, що має справу не з новачком, якого можна легко обманути, а з юристом, який знає злочинний світ.

Юрист-спеціаліст має прагнути до явної демонстрації своєї об'єктивності, відсутності пристрастності і "звинувачувального нахилу". На шляху психологічного контакту зазвичай стоять психологічні бар'єри побоювань, настороженості, оборонної позиції, недовіри, а часом і ворожості.

Послаблення настороженості, хвилювання, підвищення довіри до себе досягається конкретними діями і словесними запевняннями про об'єктивність позиції юриста, посиленнями на закони, які зобов'язують обидві сторони до пошуку істини, заявами про готовність шукати такі обставини, які можуть мати місце і бажані для прийняття рішень на користь громадянина (або носять характер пом'якшувальних обставин для підозрюваного і звинуваченого).

Причини недовіри до юриста-спеціаліста стимулюються:

- *справою, з приводу якої здійснюється спілкування (частіше за все вона є складною, небезпечною);*

- *невизначеністю ситуації, яка може завершитися переважно неприємними наслідками;*

- побоюванням зустріти в особі юридичного працівника ворога, який лише й думає про притягнення до відповідальності;
- незвичайною офіційною обстановкою, яка не налаштовує на щирість;
- уявленням про особистість юриста як про нечесну, глуху до людського болю людину;
- помилковою тактикою бесіди юриста, невірно вибраним підходом та ін.

Накопичення погоджень - добре відомий і здавна, з часів Сократа, застосовуваний психологічний прийом. Його суть полягає в тому, що на початку бесіди юрист ставить перед співрозмовником ряд запитань, на які він звичайно відповідає "Так". Це можуть бути питання з приводу способу прибуття до правоохоронного органу ("*Ви отримали нашу повістку?*", "*Ви приїхали до нас з роботи?*" і т.п.), з приводу погоди чи різних подій ("*Ви дивилися вчора футбольний матч європейської ліги чемпіонів?*", "*Одяг у Вас мокрий, напевно, потрапили під дощ. Вірно?*" і т.п.), з приводу анкетних даних ("*Мені відомо, що Ви недавно приїхали в наше місто. Це так?*" та ін.), з приводу стану співрозмовника ("*Напевно, Ви трохи здивовані моїм запрошенням?*" та ін.) і з інших приводів. Важливо, що на перші 5-7 питань людина відповідає "Так", і це налаштовує її психіку на погодження, настроює до зближення поглядів і оцінок в майбутній після цих питань розмові. Пошук і підкреслювання всього спільного, що лише може бути між співрозмовниками, що створює "*ниточки зв'язку*" між ними веде до утворення діади "ми", що полегшує обговорення складних проблем, вияснення в тому числі і кримінальних подій.

Для налагодження психологічного контакту широко застосовується прийом "*психологічне поглажування*". За своїм змістом даний прийом являє собою визнання юридичним працівником позитивних моментів у поведінці і особистості співрозмовника, наявності правоти в його позиції, в словах. Застосування даного прийому заспокоює людину, підвищує у неї почуття впевненості, формує уявлення про те, що юрист справедливий, помічає хороше, не налаштований негативно.

У змістовному плані "*психологічне поглажування*" - це вираження глибокого розуміння переживань співрозмовника, його почуттів і тривог, визнання його рівності з іншими людьми і права вести розмову на рівних, визнання його інтелекту, підходу до подій, що відбуваються, похвала за витримку і самовладання, вміння вести себе в складній ситуації та ін.

Поширеним прийомом налагодження психологічного контакту є також *актуалізація у співрозмовника мотивів щирості*. Поява у людини рішення "говорити" є головним моментом при встановленні психологічного контакту. Зазвичай прийняття такого рішення стримується іншими мотивами, відбувається внутрішня боротьба мотивів "говорити - не говорити". Завдання юриста в тому й полягає, щоб надати психологічну допомогу у потрібному виборі, змінити позицію скритності на щирі позицію.

Тут доречно спертися на мотив наслідування принципам свого достойного життя (звернення уваги на наявність у людини хороших життєвих принципів і достойного способу життя в минулому), на мотив самоповаги

(аналіз сильних сторін особистості, проявів сміливості, волі, стійкості в складних ситуаціях та ін.), на мотив любові до ближнього (нагадування про близьких і коханих, про її обов'язок по відношенню до них), на мотив особистої вигоди (пояснення підозрюваному, звинуваченому, підсудному прикладів з правоохоронної практики, коли щирість приводила до задоволення інтересів даної категорії людей).

Розглянуті прийоми - досить прості і разом з тим дієві способи встановлення психологічного контакту із співрозмовником, які в більшості випадків призводять до успіху. Бувають, безумовно, складні ситуації, коли конфронтацію, наприклад, між юристом і підозрюваним, не вдається подолати - допитуваний продовжує брехати, приховує правду. У таких випадках юристу доводиться переходити до більш енергійних мір викриття брехні, використовуючи різні психологічні прийоми впливу.

Підводячи підсумок, відзначимо: психологічний контакт і довірливі стосунки, що виникають на його основі, носять локальний характер. Частіше всього це довір'я обмежене якоюсь інформацією, буває тимчасовим, яке не виходить за рамки якої-небудь частини конкретної ситуації. Уданому випадку неможна вести мову про довіру, яка буває при дружбі між людьми. Однак встановлення і такого обмеженого, разового контакту і довірливих відносин дуже важливе для юридичного працівника, так як часто він стає початком серйозного успіху в його професійних діях.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Психологічний аналіз діяльності виражає її зовнішні умови (об'єкт і предмет діяльності, середовище, результати і їх вплив на психіку), внутрішні умови (потреби, мотиви, цілі, способи), а також можливості управління і самоуправління. Характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів.

Діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними проблемами. Ці проблеми слід враховувати і в ході опанування юридичною спеціальністю у вищих закладах освіти, і в самій реальній діяльності, і в процесі перепідготовки юридичних кадрів.

4. ВИВЧЕННЯ І ОЦІНКА ОСОБИСТОСТІ, ЯКА ЦІКАВИТЬ ЮРИСТА

Спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається його знанням їх особливостей, таких як характер протікання психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності і багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дає йому зрозуміти можливості, вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати взаємостосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т.п. В юридичній психології вивчення особистості

підозрюваного, звинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова наступного впливу на неї для здійснення цілей слідства і правосуддя.

Методи вивчення особистості:

- *вивчення документів;*
- *біографічний;*
- *незалежних характеристик;*
- *спостереження.*

Метод вивчення документів - це спосіб збору інформації про особистість, орієнтований на отримання даних про соціальні факти, цінності, норми поведінки і т.п.

До документів відносять характеристики з місця роботи (навчання), медичні довідки, листи, щоденники, заяви, скарги, книги, брошури, а також кіно- і магнітні плівки, фотографії та ін. З різним ступенем повноти, відбиваючи матеріальне і духовне життя людини, документи надають юристу як об'єктивні факти, так і закріплені в них прояви індивідуальної свідомості. Справа в тому, що будь-яка соціальна і соціально-психологічна інформація, джерелом якої виступає документ, являє собою результат певної соціальної дійсності і відображає відношення людини до світу, діяльності, до інших людей, розкриває її інтереси, нахили, бажання, думки і т.п. За допомогою аналізу документів можна виявити психологічні механізми утворення соціальних установок особистості і їх зміни, виявити процес утворення мотивів поведінки і їх спрямованість, отримати інформацію про залежність індивіда від того середовища, в якому він був чи знаходиться та ін.

Важливо підкреслити наступне положення: і цікавить не лише подія, інформація, але і психологічний її аспект. Тому вивчаючи документи, слід враховувати й те, що в них говориться, і те, як про це говориться, і те, чому так говориться.

Аналіз документів можливий традиційним і формалізованим способом. Традиційний аналіз документів (його ще називають якісним) - це все різноманіття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, які містяться в документі. Традиційний аналіз документів - це їх читання і аналіз змісту тексту. Формалізований метод аналізу документальних джерел (його інша назва - контент-аналіз) пов'язаний з якісно-кількісною обробкою масиву інформації. Техніка контент-аналізу зводиться до низки операцій, головними з яких є: виділення одиниць аналізу, відбір одиниць аналізу в тексті і статистична обробка.

Корисним і інформативним при вивченні особистості, що цікавить юриста, є *біографічний метод*, який дозволяє вивчити життєвий шлях людини. Цей метод заснований на вивченні історії життя особистості і соціальних форм її індивідуального розвитку.

Автобіографічні дані, свідчення очевидців, насамперед батьків, братів і сестер дозволяють юристу прослідкувати, в яких умовах мікросередовища проходило життя індивіда, які фактори чинили найбільший вплив на розвиток у нього психологічних властивостей, станів.

Теорія і практика показують, що структура *життєвого шляху* має свої фази і генетичні переходи між ними. Саме на стиках фаз, переходах відбуваються важливі життєві зміни. Наприклад, найбільш ранні переживання дитинства, початок усвідомлення свого власного "Я" пов'язані з трирічним віком. Які умови сімейного життя були у даної людини в цьому віці? Якого характеру програми майбутнього життя закладалися трирічній дитині батьками і найближчим оточенням? Які особливості навчання і поведінки в школі, вузі? Ці та інші питання дають можливість оцінити індивідуально-психологічні особливості людини як відображення її індивідуального досвіду.

В якості об'єктів вивчення виступають

- *автобіографії,*
- *листки з обліку кадрів та інші письмові документи,*
- *власна розповідь потерпілого, свідка, підозрюваного, звинуваченого і дані бесід з його близькими.*

Встановлення часу яких-небудь психологічних проявів, тих чи інших ціннісних орієнтацій, соціальної деградації, елементів психопатології та ін. допоможе юридичному працівнику визначити особистісне ставлення (самооправдання, задоволення, каяття, байдужість і т.п.) співрозмовника до певного психолого-правового факту.

Метод незалежних характеристик полягає в оцінці за єдиною шкалою кількох опитуваних незалежно один від одного особистісних якостей людини і в наступному узагальненні їх незалежних оцінок.

В отриманій узагальненій оцінці в певній мірі взаємопогашаються можливі суб'єктивні відхилення, що забезпечує достатню об'єктивність отриманих результатів.

Характеристика - це не тільки (а точніше, не стільки) те, що написано про людину, а те, що про неї відомо і може бути сказано.

К.К.Платонов

Наприклад, в процесі розкрадань на овочевій базі шляхом створення неврахованих надлишків підозрювався її завідувач. При розгляді справи слідчий отримав сім незалежних характеристик від службовців і працівників бази, в яких вони дали оцінку своєму керівнику по таких психічних рисах його особистості, як добросовісність, чесність, здирицтво, самовільність, обманливість, лукавство і виверткість. Всі опитувані добре знали ділові і особистісні риси завідувача базою. Отримані результати показали, що слідство йде правильним шляхом і підозри у відношенні цієї людини мають під собою ґрунт. Подальше слідство підтвердило припущення юриста.

Увага!

При використанні даного методу слід мати на увазі важливу обставину: окремі характеристики можуть бути неповними, однобічними, відображати суб'єктивне ставлення до даної особи в залежності від формальних і неформальних взаємостосунків, що складаються між цією особою і особою, що її характеризує. Це зобов'язує юридичного працівника вельми обережно використовувати кожен характеристику, ретельно аналізуючи її. У цілому метод незалежних характеристик в руках досвідченого юриста є дієвим засобом вивчення ділових і моральних якостей особистості.

Процес оцінки особистості починається з загального сприйняття - з

першого враження, яке відбувається на чуттєвому рівні. Від точності "прочитання" зовнішніх особливостей і "вирахування" особливостей внутрішнього світу співрозмовника залежить успішність взаєморозуміння. Як же відчувається проникнення у внутрішній світ іншого? Навіть поверховий погляд дозволяє досвідченому юристу багато побачити в людині: її зовнішній вигляд, вираз обличчя, постава, зачіска, манери поведінки - все це характеризує людину з точки зору її психічного стану, готовності вести розмову, рівня її культури і т.д.

Разом з тим перше враження приховує в собі можливість зробити неточну оцінку, а часом і невірну. Справа в тому, що при першій зустрічі основна роль відводиться різним стійким схемам сприйняття і оцінки іншої людини. У психологічній літературі описуються найтипівіші схеми формування першого враження про людину.

У кожній схемі спрацьовує цілком визначений фактор, який так чи інакше присутній в ситуації знайомства.

Фактор переваги починає працювати в ситуації нерівності партнерів (коли один з партнерів по спілкуванню відчуває перевагу іншого по важливому для нього параметру - розуму, матеріальному становищу, зросту та ін.). У цьому випадку людина, яка переважає над іншою по важливому параметру, оцінюється цією іншою значно вище і по інших значимих параметрах. Іншими словами, відбувається її загальна особистісна переоцінка.

Фактор привабливості пов'язаний зі сприйняттям партнера по спілкуванню як надзвичайно привабливого зовні. Помилка, яка допускається в цьому випадку, полягає в тому, що зовні привабливу людину партнер переоцінює і по інших важливих психологічних і соціальних параметрах. Так, в експериментах показано, що більш гарних по фотографіях людей оцінюють як більш впевнених в собі, щасливих і щирих, турботливих і порядних.

Фактор відношення спрацьовує тоді, коли людина відчуває характер відношення до себе партнера по спілкуванню. Помилка сприйняття в даному випадку проявляється в тому, що людей, які добре до неї відносяться чи поділяють якісь важливі для неї ідеї, людина схильна оцінювати вище і по інших показниках.

Фактор поблажливості проявляється в тому, що людина сумнівається в позитивних якостях іншого, ставить до нього з поблажливістю. Її філософія така: поки ти не доведеш своєї порядності, тебе неможна таким вважати. Якщо ефект поблажливості виражається надмірно, то цілком резонно припустити наявність у такої людини певних психічних відхилень

Фактор психологічного стану пов'язаний з тим, що людина в хорошому настрої сприймає оточуючих насамперед у світлих тонах (до речі, вона й сама часто викликає у них симпатію). Людина в стані роздратування, гніву, затяжної депресії сприймає оточуючий світ, в тому числі людей, в сірому чи темному кольорах. Тому психічний стан індивіда може бути джерелом помилок в оцінці незнайомої особистості.

Причини помилок сприйняття і оцінки особистості, яка цікавить юриста зумовлені:

- особливостями особистості людей, які сприймаються;
- ненавмисним чи навмисним впливом людей, що сприймаються, на юриста;
- особливостями особистості самого юридичного працівника.

Найдоступніший, і такий, що найбільш широко застосовується, шлях отримання психологічної інформації про незнайому людину, яка представляє професійний інтерес для юриста-практика, є спостереження за цією людиною при зустрічі, при встановленні психологічного контакту, при розмові. Саме візуальна експрес-діагностика і формує перше враження про людину по зовнішньому вигляду і поведінковим проявам.

Увага!

Успіх юриста у сприйнятті, вивченні і оцінці особистості потерпілого, підозрюваного, звинуваченого свідка та інших залежить від його особливої підготованості до психологічного спостереження, від рівня сформування навиків і вмінь "читати" іншу людину.

1) мова - її зміст, манера, логіка, вимова, словарний запас, тембр, експресія, гучність та ін. Однак багатьом вдається приховати свої думки, сказати не те, що він думає, тому предметом психологічного спостереження повинні бути й інші зовнішні прояви психології особистості;

2) міміка, жести, поза, пантоміміка, погляд. Кожен співробітник - спеціаліст в галузі юриспруденції (слідчий, оперативний працівник, дільничний інспектор, адвокат та ін.) зобов'язаний вміти "читати" мову зовнішніх проявів психології особистості, так як вона більш щира ніж: мова слів. Зміст фраз люди, як правило, більш-менш ретельно контролюють, у той час як невербальні прояви майже не піддаються усвідомленому контролю. Жести і міміка виражають душевні хвилювання, істинний стан людини, її ставлення до предмета розмови. Не випадково знаменитий співак Ф.І.Шаляпін казав: "Жест - це не рух тіла, а рух душі". В експресії людини, її міміці, позі, жестах проявляються думки, почуття, наміри, що так важливо знати юридичному працівнику. Навіть хода може немало сказати про психологію конкретної особистості; розрізняють ходу людей впевнених в собі і невпевнених, зарозумілих і невимоглих, розпущених і неохайних, схвилюваних і стурбованих, настроєних рішуче і боязливо, відпочиваючих і тих, що готуються до якоїсь дії і т.д.;

3) зовнішність. Зовнішній вигляд людини дозволяє оцінити її охайність, підтягнутість, стриманість, акуратність, вміння вести себе з достоїнством чи, навпаки, неохайність, неакуратність і т.д.;

4) анатомічні особливості фізичного образу - форма обличчя, контур тіла, постава, положення голови.

Уміння помітити інформативно важливі елементи зовнішнього образу конкретної людини і його експресивні реакції, індивідуально діагностувати їх - складне психологічне завдання. Його складність пояснюється тим, що психологічні значення мови зовнішніх проявів багатозначні. Крім того, багато осіб (підозрювані, звинувачені, засуджені) намагаються маскувати свої дійсні думки, стани, наміри. І тим не менше можна стверджувати, що справжній

юрист-професіонал може відрізнити награне від реального, щире від брехливого.

Щоб скласти психологічний портрет конкретної особистості на основі спостереження, юристу-практику корисно дотримуватися наступних правил при сприйнятті, вивченні і оцінці незнайомої людини:

- **вибірковість і цілеспрямованість;**

- **комплексність.** Дане правило попереджує про недопустимість категоричних психологічних оцінок на основі одиначної фіксації яких-небудь ознак. Необхідно збирати інформацію за широким колом ознак, перевіряти її, використовувати всю сукупність можливих в даній ситуації методів вивчення особистості;

- **психодіагностика змісту висловлювань.** У мові людини міститься психологічна інформація, яка характеризує інтереси, погляди, переконання, життєві цінності, установки, звички, спосіб життя, культуру та ін. особливості особистості. Щоб зрозуміти їх потрібно, як кажуть, слухати не слова, а чути душу;

- **оцінка виразу очей людини.** Важко судити про особистість, жодного разу не подивившись пильно їй в очі. Один досвідчений юрист підмітив: "Потрібно вдивлятися не лише в Кримінальний кодекс, але і в очі людини";

- **оцінка поз, жестів, міміки, загального вигляду людини і її зовнішності**

- **оцінка ознак криміналізації мови.** Кримінальний жаргон характерний для осіб, які належать до кримінального середовища (правда, в останні роки такий жаргон став притаманним і деяким категоріям молоді, яка вважає його "модним" і "сучасним"). Слова і вирази типу:

"ворожбит" - слідчий,

"фуфлогон", "шапіро" - адвокат,

"западло" - нижче злочинного достоїнства,

"ксіва" - документ, паспорт,

"перо" - ніж, "кент" - друг,

"потрапити в колір" - вміло збрехати та інші повинні насторожити юриста і більш уважно віднестися до людини, яка часто вживає такі слова;

- **звернення уваги на татуювання.** Як правило, татуювання не просто прикраси і прояв викривлених смаків, а несуть в собі смислове навантаження, яке видає належність до злочинного світу, ставлення до закону, працівників правоохоронних органів, статус в кримінальному середовищі і т.д. Наприклад, могильний хрест - за плечима вбивство, ворог до гроба; кинджал, оббитий змією - зухвалий хуліган, аббревіатура БОСС - "был осужден советским судом», КОТ - "коренной обитатель тюрьмы", СЛОН - "смерть легавым от ножа" і т.д. Татуювання і аббревіатури не повинні залишитися непоміченими юристом, і він повинен їх психологічно інтерпретувати;

- **виявлення і пояснення незвичайної поведінки людини.** Часом поведінка і зовнішньо виражений психологічний стан явно не вкладаються у звичну схему (наприклад, прихід до слідчого людини, яка підозрюється в злочині, з усмішкою, бравурними мелодіями, без настороженості і

розгубленості);

- **виявлення суперечливості особистості.** Цілком допустимо, що не будь-яка суперечливість свідчить про кримінальну схильність людини. Але в юридичній практиці нерідко зустрічаються особи, у яких суперечливість (наприклад, невідповідність виявлених якостей зовнішньому образу, який намагається надати собі людина, підвищена готовність до самозахисту і підозрілість до інших та ін.) є наслідком скритності, дволикої поведінки, маскуванню злочинного способу життя. Якщо така суперечливість юристом виявлена, то вона повинна підштовхнути його до поглибленого вивчення її причин;

- **спостереження за зовнішніми ознаками психічних станів індивіда,** якого вивчає юридичний працівник.

Такими ознаками виступають:

- а) інтонація голосу, зміна його темпу, пауз, тембру;
- б) колір обличчя;
- в) вираз очей і напрямок погляду;
- г) виступ поту;
- д) рухи рук та ін.

Схвильованість і страх, радість і тривога, напруженість і розслабленість, злість і розгубленість - всі ці види станів можуть багато сказати спостережливому юристу.

У сприйнятті і оцінці особистості, яка цікавить слідчого, інспектора, суддю, адвоката, захисника та іншого юридичного працівника, проявляються такі соціально-психологічні феномени як *експектації*, *ідентифікація* і *емпатія*.

Експектації (від англ. expectation—очікування) - це система очікувань, вимог відносно норм поведінки і виконання індивідом соціальних ролей.

Експектації носять неформалізований і не завжди усвідомлений характер. Юристу-спостережнику іноді правильно здається, що ця людина збирається щось зробити, відбувається нібито очікування його поведінки. Така здатність формується у тих людей, які не лише постійно знаходяться в спілкуванні з іншими, але завжди аналізують кожен акт спілкування, підмічають елементи поведінки співрозмовників аж до окремих тонкощів.

Ідентифікація (від ер. лат. identificare - ототожнювати) в соціальній психології означає стати на місце іншої людини, подивитися на світ її очима, оцінити ту чи іншу ситуацію його можливостями, його розумом.

Ідентифікація визначає психологічну здатність відкинути вантаж власного досвіду і лише своїх поглядів, відійти від свого "Я" і наблизитися до "Я" іншої людини. Використовуючи цей механізм у спілкуванні з людьми, юристу вдається викликати співрозмовників на відкриту розмову, краще засвоїти відповідні оцінки, норми, ідеали як окремої людини, так і групи людей. Саме тому до ідентифікації корисно звертатися завжди тоді, коли необхідно добитися взаєморозуміння, проявити однастайність.

Емпатія (від гр. empatheia - співпереживання) - це розуміння іншої людини через емоційне проникнення в її внутрішній світ, в її почуття і думки; це співпереживання, співчуття.

Просто чи складно вивчати і розуміти людей за допомогою емпатії? Відповідь не може бути однозначною. Просто для тих, у кого цей механізм працює, і складно для тих, у кого він не працює. Низька емпатійність - синонім нечуттєвості, бездушності, черствості. Людина, у якої не працює психологічний механізм емпатії, не здатна відповісти на почуття іншого, запалитися чужою радістю чи зажуритися чужим сумом. Вона здійснює масу помилок у відносинах з людьми. Повністю довіряючи лише слову, не уміючи проникнути в почуття співрозмовника, "прочитати" їх на обличчі, вона губиться, якщо слів недостатньо.

Намагаючись зрозуміти іншу людину, слід починати з елементарного, але разом з тим найскладнішого — з формування здібності відчувати душевний стан інших, вміти ставити себе на її місце в самих різних ситуаціях... Глухий до інших людей - залишиться глухим до самого себе: йому буде недоступне найголовніше в житті - емоційна оцінка власних вчинків.

В. А. Сухомлинський

Нормальна емпатійність - величезна перевага. Юрист, у якого механізм емпатії розроблений, володіє ніби додатковими органами почуттів, додатковим зором і слухом. Він краще визначає наскільки співрозмовник м'який чи суворий, спокійний чи напружений, впевнений чи невпевнений в собі і т.д.

Однак надто висока емпатійність може стати причиною деяких психологічних труднощів. Мається на увазі занадто велика залежність деяких людей від психічного стану і настрою оточуючих. Така людина не господар свого власного емоційного стану. Вона ніби потрапляє в залежність від пристрастей інших людей.

Всі люди сприймаються по-різному, тому що мають свої індивідуально-психологічні особливості. Юристу корисно знати, що серед його співрозмовників можуть бути наступні типи людей:

"черепахи" - їх душевний світ скритий під "панцирем" особистості; важко здогадатися, про що вони думають, що і як переживають в дану хвилину (частіше всього до цього типу належать інтелектуали, люди сором'язливі або недалекі);

"дикобрази" - постійно щось підозрюють, завжди чимось незадоволені і стривожені. Вони чекають звідусіль неприємностей, тому завжди напружені і до всіх налаштовані вороже;

"леви" - це люди справи, їх внутрішній світ скритий за метою дій і операцій. Вони завжди відчувають свою перевагу над іншими і гордяться цим;

"хамелеони" - це люди, які вміють "тримати ніс за вітром", пристосовуватися до обставин. Вони можуть, якщо цього вимагає ситуація, лестити чи обурюватися, бути сумирними чи бунтарями;

"безколірні" - категорія людей, яка не піддається ніякій характеристиці. Ці люди (їх ще називають "сірі") розчиняються в натовпі, не залишаючи в пам'яті іншої людини ніяких слідів про свій образ.

Вивчаючи нову людину і оцінюючи її, юристу бажано:

а) перед початком розмови зорієнтуватися у зовнішньому образі

співрозмовника (слід відзначити, що найбільш інформативною з психологічної точки зору є перша хвилина зустрічі);

б) в процесі спілкування постійно спостерігати за людиною і вловлювати найменші зміни в її поведінці по руху обличчя, міміці, жестам, позі;

в) аналізувати і усвідомлювати "психологічні сигнали" по зовнішньому рисунку поведінки потерпілого, підозрюваного, звинуваченого, свідка і будь-якої іншої людини;

г) змінювати власну систему спілкування у зв'язку зі змінами у зовнішній поведінці співрозмовника.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРОГО ПИТАННЯ:

Спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається його знанням їх особливостей, таких як: характер протікання психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності і багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дає йому зрозуміти можливості, вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати взаємостосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т.п. В юридичній психології вивчення особистості підозрюваного, звинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова наступного впливу на неї для здійснення цілей слідства і правосуддя.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Діяльність юриста охоплює велике коло проблем психологічного і соціально-психологічного характеру, тому знання основ загальної і соціальної психології по праву вважається передумовою глибокого засвоєння теоретичних і практичних положень особливої частини юридичної психології.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити та навчитися знанням щодо використання досягнень психології у практичній діяльності враховуючи структуру юридичної діяльності залежно профілю (правоохоронна, правозастосовна, судова) та суб'єктів її реалізації (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна). Особливо вивчити психологічні аспекти пізнавальної та комунікативної складові юридичної діяльності.

Вивчаючи питання теми необхідно встановити зміст та психологічну характеристику юридичної діяльності та умови, що впливають на виникнення стану психологічної напруженості.

При цьому уяснюючи прикладний характер теми необхідно враховувати, що характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів.

Діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними

проблемами. Ці проблеми слід враховувати і в ході опанування основних теоретичних знань теми.

При вивченні матеріалу слід враховувати, що спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається його знанням їх особливостей, таких як: характер протікання психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності і багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дає йому зрозуміти можливості, вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати взаємостосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т.п. В юридичній психології вивчення особистості підозрюваного, звинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова наступного впливу на неї для здійснення цілей слідства і правосуддя. У зв'язку з цим теоретичні знання під час вивчення теми повинні стати підґрунтям практичних навичок спілкування.

ТЕМА № 3. ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ. (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Правова соціалізація
2. Правова соціалізація і правослужняна поведінка особистості
3. Психологічні умови дієвості правових норм

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
3. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
4. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
5. Коновалова В.О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
6. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
7. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

надання та поглиблення знань щодо сутності та змісту правової соціалізації, змісту право служняної поведінки та їх вплив на формування особистості та її правосвідомості, взаємозв'язок означених категорій з формуванням психологічної стратегії профілактики девіантної поведінки.

ВСТУП

Правова психологія - розділ юридичної психологи, який вивчає правосвідомість, принципи її формування і розвитку, причини її реформації. Основними проблемами правової психології є:

- психологія правової соціалізації особистості;
- психологічні умови ефективності правових норм;
- асоціальні стереотипи поведінки;
- психологічні аспекти ефективної правотворчості.

Засвоєння законів, апонування правових знань та освідомлення вимог, що визначають міру можливого поведіння, поступове оволодіння необхідними соціальними навичками, освідомлення своїх прав та способів їх реалізації розуміння складних взаємовідносин між різними людьми та соціальними інститутами – все це є процес правової соціалізації,

1. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

Процес формування основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей та ін.) відбувається в певних соціальних умовах шляхом засвоєння і перетворення індивідами соціального досвіду, накопичення людством досягнень культури. Ще в XIX ст. англійський письменник відзначав:

Все, чим людина зі своїм розумом відрізняється від тварини, є результатом життя в суспільстві.

В.Годвін

Соціалізація особистості - це процес і результат засвоєння і відтворення людиною соціального досвіду, який здійснюється в процесі діяльності і спілкування.

З даного визначення випливає, що соціалізація - це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду (як соціальне середовище впливає на людину за рахунок її входження в систему соціальних зв'язків), а з іншого боку, - відтворення соціального досвіду (як сама людина впливає на середовище за рахунок власної діяльності). Важливо підкреслити, що людина не просто засвоює соціальний досвід, але й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації.

Соціалізація особистості - процес багатогранний. Одним з основних його напрямків є правова соціалізація, під якою розуміється вироблення в ході освоєння соціального досвіду ціннісно-нормативної орієнтації особистості, при якій приписи суспільних норм сприймаються нею як власні життєві установки.

Правова соціалізація включає в себе

- засвоєння критеріїв оцінок юридично значимих ситуацій;
- вивчення законів і соціальних вимог, які визначають міру можливої і належної поведінки в суспільстві;
- усвідомлення своїх прав і обов'язків і способів їх реалізації;
- оволодіння необхідними соціальними навиками шляхом навчання того, як користуватися правовими знаннями, вимогами, правилами.

Увага!

"Кожен громадянин повинен не лише уявити, що в суспільстві діють конкретні закони і правила, але ще віднести їх до самого себе, тобто усвідомити, що вони означають для нього, що йому дозволяють, а що забороняють (в тому числі усвідомити і ті покарання, які він може понести за порушення законів).

Існують різні способи засвоєння норм права і правових цінностей в ході соціалізації особистості.

предметний спосіб: засвоєння відповідного способу дій, шаблонів поведінки відбувається в процесі тої чи іншої діяльності людини, її взаємодії з іншими людьми;

традиційний спосіб: людина, спостерігаючи дії і поведінку людей в різних ситуаціях, засвоює відповідні звички і шаблони поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії, що найбільш часто зустрічаються.;

раціональний спосіб: людина дізнається про правові цінності, стандарти правової поведінки на уроках в школі, з бесід з іншими людьми, з читання книг і по каналах засобів масової інформації.

Все людське життя проходить в межах певних соціальних груп. І в школі, і на роботі, і на відпочинку людина весь час вступає у взаємодію з оточуючими. Тому значний арсенал навиків соціальної поведінки формується завдяки стійким емоційним реакціям оточуючих на ті чи інші способи поведінки.

Основні стадії процесу соціалізації:

Дотрудова - охоплює період життя людини до початку трудової діяльності. Дана стадія поділяється на ранню соціалізацію (від народження дитини до вступу до школи) і на весь шкільний період життя людини, її навчання в технікумі, коледжі, вузі:

Трудова - включає період трудової діяльності людини;

Післятрудова - охоплює пенсійний період життя.

Згідно цим стадіям процес засвоєння правових норм, оволодіння стандартами правової поведінки відбувається послідовно.

Перші елементи *правової культури* дитина набуває вже в самому ранньому віці. Вона включається в правоподібну діяльність, набуває навиків і засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, набуває в рольових іграх поняття про функції права і його представників і поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя. З віком, по мірі розширення кола спілкування, ускладнення діяльності, відбувається інтенсивне збагачення і розвиток цієї та інших сфер свідомості.

Провідне завдання *правової соціалізації* - забезпечення правомірної поведінки особистості, що передбачає формування і розвиток у неї *правосвідомості*. Правосвідомість виступає як одна з форм суспільної свідомості, зміст і розвиток якої обумовлено матеріальними і духовними умовами існування суспільства. Являючись орієнтовною основою правозначних дій, правосвідомість визначає поведінку людини в сфері найбільш суттєвих соціальних відносин. Її основа - не стільки знання багаточисельних правових норм, скільки усвідомлення і прийняття соціальних цінностей, які знаходять своє відображення в праві. У широкому розумінні слова під правосвідомістю розуміється весь правовий досвід поведінки особистості чи групи людей.

Основні ознаки правосвідомості

- вона не лише відображає соціальну реальність, але й активно на неї впливає;

- в якості механізму правосвідомості виступає мовно-розумова діяльність людей. Саме друга сигнальна система відображає систему правових знань і понять, яка регулює суспільні відносини;

- вона не може існувати без конкретного носія – людської особистості чи групи (категорія групової правосвідомості виникає тоді, коли за ознакою єдності усвідомлення своїх правових норм в суспільстві відбувається об'єднання людей в групи);

- правосвідомість не лише відбиває правовий досвід особистості, але і мотивує її поведінку, виконує функцію регулятора поведінки людей.

Правова інформованість і мотивація правомірної поведінки залежить від соціальних зв'язків людини, від ступеня її залучення в правову культуру суспільства, а також від залучення в соціальні групи, які істотно впливають на розвиток правосвідомості.

Правосвідомість особистості включає в себе такі елементи:

- когнітивний (пізнавальний) - характеризується сукупністю правових знань і вмінь;*
- емоційний - визначається оціночними судженнями і відношенням людини до норм права (позитивне, нейтральне, негативне);*
- поведінковий (вольовий) - припускає наявність психологічної установки на правослухняну поведінку, звички до виконання норм права і нетерпимого ставлення до правопорушників.*

Увага!

Щоб стати справжнім регулятором право слухняної поведінки, правові знання повинні отримати позитивне емоційне забарвлення і перейти в ціннісні установки особистості, перетворитися в її внутрішні переконання, у звичну форму поведінки.

Дуже важливими інститутами правової соціалізації є *сім'я і школа*. При цьому основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є *наслідування* (усвідомлене чи неусвідомлене наслідування будь-якого прикладу чи зразку) і *навіювання* (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки. При цьому ступінь засвоєння правових норм і установок, зразків поведінки суттєво залежить від ставлення дитини до батьків чи родичів, які виступають носіями певних соціальних цінностей і норм права. Якщо до батьків, родичів, вчителів у дитини сформоване позитивне емоційне ставлення, то вона засвоює у відповідності з механізмами наслідування і навіювання і конкретні змісти процесу спілкування, а також їх спосіб мислення, звички, ставлення до речей, явищ, подій. Важливо підкреслити, що в цьому випадку засвоюються і ті морально-правові цінності, якими керуються в своєму житті батьки, родичі, вчителі, формуються основні морально-правові категорії. Якщо ж ставлення дитини до батьків, родичів, вчителів є негативним, то вона не визнає не лише конкретних осіб, але й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є. У молодості, ще не до кінця сформованої людини, відбувається переорієнтація на інших людей з іншою, часто деформованою, системою цінностей.

Правова соціалізація продовжується на спеціальних уроках в школі і на навчальних заняттях у вузах. Вона здійснюється не лише у вигляді розповідей-бесід, але й у формі зустрічей школярів і студентів з представниками правоохоронних органів. На заняттях і зустрічах учні отримують інформацію про принципи державного устрою, про роль і функції права в суспільному житті, про права та обов'язки громадян, про сумні наслідки недотримання правових норм і т.д. Із задоволенням слід зазначити, що в останні роки в Україні стали приділяти значно більше уваги правовому вихованню, ніж раніше.

Розвиток правосвідомості відбувається також під час трудової стадії процесу соціалізації. Тут основним інститутом правової соціалізації виступає трудовий колектив.

Поведінка людини в групі залежить від розуміння нею своєї соціальної ролі, а регламентується -системою соціальних норм і системою соціальних заходів впливу. Широка система заходів схвалення і примушення, аж до використання заходів припинення, використовується для впливу на особистість в тих її проявах, які пов'язані з інтересами суспільства.

Сфера морально-правових відносин у людини безпосередньо пов'язана з поняттям *соціальної справедливості*, яке характеризує міру можливостей для самореалізації особистості в даних суспільних умовах. Кожна людина звертається до даного поняття в ситуації зіткнення належного і бажаного. Соціальна несправедливість приводить до неможливості самореалізації особистості (а це вищий рівень її соціалізації), що призводить до появи соціальної напруги у вигляді агресивності, заздрості та ін.

Справедливість - категорія морально-правової свідомості, поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про необ'ємні права людини. Вона містить вимогу відповідності між реальною значимістю відмінності індивідів (соціальних груп) і їх соціальним становищем, між їх правами і обов'язками, між діянням і віддачею, працею і винагородою, злочином і карою і т.п. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється людиною як несправедливість.

Соціальна справедливість - категорія, яка має відношення не лише до права взагалі, але й до окремих його галузей і правових інститутів. Одним з прикладів дії принципу соціальної справедливості при правовому регулюванні майнової відповідальності працівників за шкоду, нанесену підприємству (організації), є звільнення від обов'язку відшкодовувати збитки, які можуть бути віднесені до категорії нормального виробничо-господарського ризику. Оправданий виробничий і господарський ризик, спрямований на досягнення суспільно корисної мети, не може вважатися злочином і, отже, тягнути за собою повну і підвищену майнову цивільно-правову відповідальність.

Соціальної справедливості нерідко неможливо досягти при нанесенні шкоди, оскільки не вдається виявити того, хто заподіяв її, або він некредитоспроможний. Наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС показала, що самому власнику джерела підвищеної небезпеки не під силу відшкодувати багатомільйонні суми збитків, і багато видів цих збитків, нанесених аварією, залишаються по цей день невідшкодованими.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, правова соціалізація включає в себе засвоєння правових норм і вимог, формування навиків правослухняної поведінки, усвідомлення особистістю обов'язку перед суспільством і розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що в кінцевому рахунку повинно забезпечувати високий ступінь правової вихованості людини і її нормативну поведінку.

2. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ І ПРАВОСЛУХНЯНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ

Кожна особистість включена в залежності від видів діяльності і спілкування в різноманітні соціальні групи, в яких вона виконує певні соціальні

ролі. Соціальна роль не зводиться лише до правового статусу індивіда, вона характеризується як його певними правами і обов'язками, так і комплексом нормативних вимог до поведінки. Справа в тому, що і формальна, і неформальна соціальна група є носієм тих чи інших соціальних цінностей, норм поведінки, а також служить джерелом примусового впливу, спрямованого на забезпечення відповідності поведінки членів групи вказаним нормам.

У навчальному, трудовому, спортивному, військовому та іншому колективі, а також в дворівній компанії чи іншій неформальній групі людей, окрім вказаних вище спрацьовує такий соціально-психологічний механізм соціалізації як конформність.

♦ За своєю суттю - конформність (від лат. *conformis* - подібний, схожий) - це прагнення пристосувати свою поведінку до вимог решти членів колективу чи групи людей. Від інших механізмів правової соціалізації конформність відрізняється тим, що виникає конфлікт між тим, що думає людина, і тим, як поводить себе насправді, між тим, що вона говорить, і тим, як діє реально. Іншими словами, конформність фіксується там, де є конфлікт між власною думкою індивіда і думкою групи (колективу), до якої він належить, якщо подолання цього конфлікту здійснюється шляхом згоди з думкою групи (колективу).

Розглядаючи співвідношення конформності і дотримання норм права, спеціалісти виділяють наступні ситуації:

- *особистість схвалює правові норми і підкоряється їм тому, що внутрішньо приймає їх зміст;*
- *людина не схвалює ті чи інші правові норми, але підкоряється їм;*
- *індивід не схвалює (не приймає) правові норми і не підкоряється їм;*
- *людина погоджується зі змістом правових норм, але не підкоряється їм.*

Якщо особистість свідомо дотримується соціальних норм, враховує їх у своїй взаємодії з іншими людьми, - наявний *свідомий конформізм*, який характеризує морально-правову зрілість особистості, її здатність оцінити норми права і на цій основі будувати власну поведінку.

Якщо ж особистість дотримується соціальних норм, в тому числі і норм права, під впливом групового тиску і факторів зовнішнього порядку, - це *підпорядкований конформізм*, який має в собі можливість стати на шлях протиправного типу. Це пояснюється тим, що використовуючи "сприятливу" для себе ситуацію (наприклад, відсутність соціального контролю з боку членів групи), особа з вираженим підпорядкованим конформізмом може вибрати незаконні засоби для досягнення своєї мети.

За соціальною спрямованістю групи поділяються на *соціальні* і *антисоціальні*. Суттєво, що можливі випадки деградації нормальної соціальної групи (наприклад, в межах трудового колективу об'єднуються особи - розкрадачі майна, а в свій час нормальна сім'я перетворюється в аморальну та ін.).

Раніше вже зазначалося, що сім'ї належить особлива роль в правовій соціалізації. Тому дефекти соціалізації в сім'ї найбільш небезпечні. Порушення в засвоєнні морально-правових норм, прийнятих в суспільстві, спостерігається "з вини" сім'ї в наступних випадках:

- ♦ *батьки словесно і своїми вчинками затверджують аморальні і навіть*

антисоціальні способи поведінки (відбувається пряме засвоєння дитиною чи підлітком норм асоціальної поведінки);

♦ батьки словесно дотримуються загальноприйнятих моральних норм поведінки, але здійснюють дії і вчинки, які їм суперечать (у дітей виховується лицемірність, з'являються асоціальні установки);

♦ батьки словесно і на ділі дотримуються загальноприйнятих поведінкових норм, але при цьому не задовольняють емоційних потреб дитини (підлітка), що значно ускладнює нормальний процес соціалізації;

♦ батьки застосовують в якості основних такі методи виховання, як насилля, примушування, приниження особистості дитини (підлітка).

♦ Сім'ї, для яких характерні дефекти правової соціалізації, які провокують дитину (підлітка) на здійснення правопорушень і злочинів, кримінологи називають **неблагополучними**.

Види неблагополучних сімей:

- Криміногенна сім'я
- Неповна сім'я з дефектами в структурі
- Аморальна сім'я
- Псевдоблагополучна сім'я з неправильними методами виховання
- Проблемна сім'я

Криміногенна сім'я відрізняється тим, що її дорослі члени здійснюють злочини. Злочинна поведінка батька чи старшого брата демонструє дітям (підліткам) зразки антисуспільної поведінки, породжує внутрісімейні конфлікти і суттєво збільшує ймовірність здійснення злочину неповнолітніми.

П'ятнадцятирічний Іван М. має на своєму рахунку вже два звірячих вбивства. 11 січня 2001 року він убив у н'яній сварці бомжа, який запросив його у свій "будинок", 28 а січня - 13-річного Женю Стародубцева, учня московської школи №267, в якій раніше вчився й Іван М. Разом зі своїм приятелем Миколою і двома юними дівчатами він сидів на лавці біля під'їзду одного з будинків і хвастався своєю "крутизною", переконуючи подруг, що запросто може "замочити" будь-кого. Побачивши Женю, який проходив поруч, він схотів його за руку, потяг в сторону поліклініки, знаючи, що там в цей час не повинно бути людей, і по-звірячому його вбив. Потім повернувся до своєї компанії, з гордістю доклав про вчинене і навіть показав труп своєї жертви...

З'ясувалося, що він ріс в сім'ї, в якій батько відсидів 10 років за вбивство людини. Його старшого брата, який вчився в тій самій 267-й школі, до цих пір з жахом і тремтінням згадують вчителі. В юному віці Іван пристрасився до алкоголю, балуючись і різноманітними "дурницями" - від токсичних речовин до наркотиків. Гроші на розваги добував дрібними крадіжками, грабуючи іноді власну матір...

Для аморальної сім'ї характерні пияцтво і алкоголізм її дорослих членів, систематичні конфлікти (скандали і бійки), розпусні дії батьків. Виховання в таких умовах дітей, як правило, закинуте чи деформоване (батьки залучають своїх дітей до випивки, використовують стосовно них тілесні покарання, часом навіть в жорстокій формі та ін.). Такі сім'ї калічать дітей, формують психопатичні риси характеру, розвивають у них озлобленість і агресивність. Так формується потенційний правопорушник.

Руслан К. (12 років) засуджений за жорстоке побиття свого однокласника. Батько, який неодноразово лікувався, - хронічний алкоголік, постійно бив свого сина, будучи в стані сп'яніння. Мати Руслана сама боялася свого чоловіка і тому не могла захистити сина. Вчився Руслан погано, ні в яких суспільних справах участі не брав, часто прогулював шкільні

уроки. По відношенню до однокласників вів себе озлоблено, грубо, часто бив їх (особливо тих, хто слабший за нього). Був неvwічливий і в стосунках з вчителями, використовував грубі жести, плювання в спілкуванні з ними.

Відчуваючи, що клас його відкидає, набув нових "друзів", серед яких один був раніше судимий, а двоє стояли на обліку в дитячій кімнаті міліції. В наступний раз втікиши з дому, разом з ними проводив весь вільний від школи час, почав вживати спиртні напої. Коли один з його "друзів" в сiпані алкогольного сп'яніння сказав йому, що він не може побити свого однокласника Ігоря, тому що той вищий за нього і сильніший фізично, Руслан "завівся" і в той же вечір жорстоко побив його металевим прутом, завдавши серйозні тілесні ушкодження.

Проблемна сім'я характеризується суперництвом між батьками за головуюче становище в сім'ї, роз'єднаністю, ізоляцією між батьками і дітьми. Постійна атмосфера напруженості між батьками приводить до того, що дитина (підліток) прагне як можна менше знаходитися вдома, вона втрачає емоційний контакт з батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих. І в даному випадку створюються умови для криміногенного формування дітей (підлітків).

Неповна сім'я з дефектами в структурі часто створює певну складність у правовій соціалізації дітей і підлітків. Це пов'язано насамперед з тим, що дитина (підліток) відчуває емоційний дискомфорт, який виявляється в емоційному голоді, почутті власної неповноцінності, "ущербності".

Ольга С. (14 років) вчиться у сьомому класі. Сім'я розпалася, живе з матір'ю. Взаємостосунки у них конфліктні. Вчиться в школі незадовільно, всі її інтереси спрямовані на придбання нових речей, косметики. До інших людей байдужа, часто каже неправду заради власної вигоди, не вмiє співчувати іншим. Не вмiє стримувати небажані емоційні прояви, злісно жартує, нецензурно свариться. Щоб задовольнити свої потреби в одязі, дорогих речах та інших засобах косметики по суботах і неділях стала виїжджати в районний і обласний центри і займатися проституцією. При черговій зустрічі вкрала у чоловіка гаманець з документами і грошима, були швидко спіймана і відправлена в колонію для неповнолітніх.

Псевдоблагополучна сім'я відрізняється безперечним домінуванням одного з батьків, наявністю жорстких взаємостосунків між членами сім'ї, застосуванням насильства, фізичного покарання як основних методів виховання. Часом зустрічаються сім'ї, в яких виховання дітей можна назвати варварським. Часті фізичні покарання призводять,

по-перше, до появи у дитини (підлітка) дратівливості, злості, агресивності,

по-друге, до заниженої самооцінки особистості дитини (підлітка),

по-третє, до втрати чуйності і здатності співпереживати іншим людям,

по-четверте, до появи ворожості по відношенню до батьків.

У подібних сім'ях діти часто тікають з дому, вступають у якусь злочинну групу молоді і здійснюють правопорушення аж до злочину.

Алік Д. (15 років) осуджений за розбійний напад в складі групи і зараз знаходиться в колонії для неповнолітніх. Ріс в повній сім'ї з непоганим матеріальним достатком. Починаючи з 5-6 років батько за незначні проступки його суворо карав, часом застосовував фізичну силу. Хлопчик ріс боязливим і лякливим, по відношенню до батька у нього виникло почуття ненависті. У 13 років вперше втік з дому і повернувся лише через 2 тижні. Як

тільки він зайшов до хати, тут же був побитий батьком. Через місяць, не витримавши образ, погроз і побоїв, знову втік. У сусідньому районному центрі познайомився з такими самими, як він, кинутими напризволяще хлопцями. Щоб якось жити, вони крали продукти на ринку, відбирали гроші у малолітніх дітей і, в результаті, зважилися на розбійний напад. Всі, у тому числі й Алік, швидко були піймані і засуджені.

♦Таким чином, дефекти сімейної правової соціалізації призводять до формування у особистості викривленої структури потреб і до соціально-негативних відхилень у поведінці.

Нерідко стають правопорушниками, а потім і злочинцями, так звані "важкі" учні через те, що для них школа перестає бути місцем, де вони задовольняють потреби в пізнанні, спілкуванні, належності до групи. Справа в тому, що в більшості випадків шкільні педагоги відносяться до "важких" учнів негативно, в роботі з ними використовують лише методи покарання, повчальних бесід, причому не жаліють самолюбства дітей, виставляючи перед класом напоказ всі негативні риси цих учнів. Через невмілі дії вчителів відносини "важких" учнів з класом руйнуються, що наносить їм душевну травму і налаштовує їх проти "всіх і вся". Конфліктні відносини з педагогами і адміністрацією школи, розрив відносин з однокласниками, становище відкинутого штовхає дітей на розваги і викликає у них потреби в алкоголі, наркотиках і т.п. Рано чи пізно вони поповнюють ряди правопорушників, для яких характерні зв'язки з тими особами, які мають аналогічні погляди на життя, близькі ціннісні орієнтації і звички поведінки.

Важливо мати на увазі, що в таких підліткових (а часом і дитячих) групах різко послаблюється соціальний контроль, процес правової соціалізації - пониження спадкоємності між поколіннями. Справа в тому, що морально-правові норми і цінності (повага до закону, працелюбство, соціальна відповідальність, справедливість та ін.) можуть бути засвоєні лише у процесі спілкування з дорослими, в ході спільної діяльності з ними. У випадку, коли підлітки знаходяться в контакті лише зі своїми ровесниками, типи правослухняної поведінки, зумовленої правовими нормами і культурними традиціями, ними не засвоюються. Такі групи при несприятливих соціальних умовах можуть переростати з розважальних в асоціальні, а поведінка їх членів - спочатку в аморальні вчинки, а потім в серйозні правопорушення.

Законослухняна поведінка індивіда формується соціальними устоями конкретного суспільства. Саме соціальне середовище створює передумови для реалізації тих чи інших правових норм. Законослухняна поведінка є результатом правової соціалізації, в ході якої відбувається засвоєння особистістю моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки. Вона визначається почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, повагою до права.

Увага!

При формуванні особистості в нормальних умовах соціалізації правові заборони приймаються людиною і стають звичними рамками її поведінки. У неї розвивається механізм соціального саморегулювання, під яким розуміється звична готовність чинити і діяти в конкретній обстановці певним чином.

Повнота і ступінь реалізації прав багато в чому залежить від соціальних установок особистості, її ціннісних орієнтацій та інших психологічних явищ.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Розвиток правосвідомості завжди зумовлений навколишнім соціальним середовищем. На його формування впливають численні фактори *макросередовища* (політика, економіка, ідеологія, культура та ін) і *мікросередовища*, які переламуються через конкретні умови життєдіяльності особистості. Регулятивна сторона правосвідомості пов'язана з інтересами і потребами особистості, а також з волею. Схильність людини дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих в суспільстві норм, її готовність дати звіт за свої дії і вчинки пов'язана з *соціальною відповідальністю*. Її суть - співставлення вчинків людей з тим, як вони повинні поступати в даних обставинах. Особливо виділимо правову відповідальність як визначену законом міру обов'язкових вимог, які ставляться державою до кожного члена суспільства.

Правова відповідальність - це примусовий спосіб впливу на поведінку її тих осіб, які ухиляються від виконання основних вимог суспільства.

3. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ДІЄВОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ

Вивчення ефективності правових норм - одне з серйозних завдань правової науки, тому що соціальні норми є важливим засобом впливу на індивіда. Розуміння законів соціального розвитку, ролі права у формуванні особистості, знання тих шляхів і способів, якими право виконує завдання розвитку правосвідомості громадян, дозволяє краще виявити соціально-психологічні і психологічні причини, які приводять особистість до здійснення правопорушень.

Оскільки правова норма завжди пов'язана з людськими відносинами, оцінити дієвість правової норми можна лише на основі аналізу соціальних факторів, у тому числі тих, які мають психологічне забарвлення.

Спеціалісти в галузі юридичної психології виділяють наступні групи умов дієвості правових норм:

- *макро соціальні умови* (рівень соціально-економічного розвитку суспільства, правова система і культура, соціальні інститути, ідеологія і т.д.);
- *мікро соціальні умови* (найближче оточення людини у вигляді формальних і неформальних малих груп);
- *особистісні умови суб'єкта*, який реалізує право.

Розглянемо більш детально вказані групи умов ефективності правових норм.

Право, як сукупність правил поведінки (норм), санкціонованих владою, буде ефективним на практиці тоді, коли здійснення їх забезпечено заходами державного примусу з метою охорони захисту і розвитку суспільних відносин, які відповідають об'єктивним потребам суспільства та інтересам народу. Суть і зміст правових норм визначається характером економічних відносин, рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. Ефективність правових норм залежить також від

*політичної стабільності в житті держави,
від роботи державних і суспільних інститутів, правової культури членів
суспільства.*

♦ Істотний вплив на реалізацію правових норм чинить суспільна думка, під якою розуміється виражене у формі певних суджень, уявлень і оцінок відношення соціальних груп до різних явищ чи проблем соціального життя, які стосуються загальних інтересів.

Суспільна думка виникає як продукт усвідомлення назрілих і тих, що потребують вирішення соціальних проблем і проявляється в співставленні, а іноді у зіткненні різних поглядів і позицій по правовому акту (закону), що обговорюється, в схваленні, підтримці чи, навпаки, запереченні тих чи інших правових норм, які приймаються законодавцями. Тому не випадково при розробці того чи іншого правового акту в Україні проводяться опитування суспільної думки, спрямовані на з'ясування ставлення громадян до правової норми. Завдання законодавців при цьому - виявити міру погодження з основними положеннями нормативного акту тієї частини суспільства, інтересів якої він торкається. Цілком очевидно, що наявність погодження з правовим актом в суспільній думці, підтримка його громадянами країни створює хороші соціально-психологічні умови для його реалізації. Навпаки, якщо законодавці ігнорують суспільну думку, не прислухаються до неї і не враховують в своїй роботі, то прийнятий правовий акт буде виконуватися далеко не в кожному конкретному випадку.

Наприклад, відсутність повних правових гарантій попередження шкоди від діяльності атомних електростанцій і відшкодування цієї шкоди викликає негативну реакцію широких кіл суспільства. Необгрунтованим юридично і несправедливим по суті є твердження, що аварія ядерних реакторів є неподоланна сила, а значить, власник не зобов'язаний відшкодовувати збитки.

Великий вплив на дієвість правової норми чинить престиж права в суспільстві. Високий ступінь поваги до права в суспільстві дозволяє реалізувати різні нормативні акти без суворого використання інструментів санкцій і контролю. Повага до права, внутрішня згода з правовими вимогами і впевненість в необхідності дотримання правових норм, свідоме ставлення до них - свідчення того, що правосвідомість членів суспільства знаходиться на досить високому рівні. Повага до права лежить в самій суті правового виховання, мета якого полягає в тому, щоб добитися такого ставлення людини до правових норм, коли вона в своїй практичній діяльності і спілкуванні признає особистісну цінність закону, конкретного правового припису.

Дуже значимою соціально-психологічною умовою дієвості правових норм є *соціальна орієнтація* особистості як система ціннісних відношень особистості до об'єктів соціальної дійсності. В основі виникнення соціальних орієнтацій лежить сукупність потреб і установок особистості, які формують схильність до певного сприйняття і оцінки дійсності. Відповідно, соціальні орієнтації є одним із джерел соціальної, у тому числі і правової, діяльності особистості. В процесі взаємодії з макросередовищем, зокрема з наукою, культурою, традиціями і звичаями, людина вступає в так звані ціннісні відносини чи відношення значимості (здатність того чи іншого явища чи предмета задовольняти певні потреби особистості). Соціально-психологічною формою прояву ціннісних відносин виступають ціннісні орієнтації. У зв'язку з цим слід відзначити, що правопорушникам притаманна нестійка система ціннісних орієнтацій, яка відзначається гіпертрофованим характером основних

її елементів, серед яких головне місце займає егоцентризм, який оснований на уявленнях особистості про себе як про найважливішу соціальну цінність. Завищена оцінка значимості своєї особистості нерідко супроводжується негативним ставленням до суспільного порядку, норм моралі і права.

Друга група психологічних умов ефективності правових норм - *мікро соціальні умови* - виконує функцію соціально-психологічного забезпечення правореалізації.

Мікросоціальні умови пов'язані з найближчим оточенням людини, з тими людьми, з якими вона безпосередньо контактує (формальні малі групи - сім'я, навчальний клас, виробнича бригада, співробітники відділу фірми і т.д., неформальні малі групи - коло друзів, компанія відпочиваючих в санаторії і т.д.).

Увага!

Основне призначення малої соціальної групи - цілеспрямоване регулювання міжособистісних відносин з метою реалізації інтересів групи.

Маючи в наявності певні санкції (міри впливу), внутрігрупові стосунки впливають на поведінку людини. Якщо норми права схвалюються і визнаються даною соціальною групою, то її члени свідомо дотримуються правових приписів. У цьому випадку ефективність правореалізації підвищується за рахунок того, що соціальні норми, які склалися, самої групи доповнюють, закріплюють правові норми. Можливий варіант, коли в соціальній групі офіційні правові приписи не схвалюються, з'являється спокуса їх порушити, але загроза покарання змушує людей цього не робити.

♦ Дієвість правових норм знижується в тому випадку, коли людина потрапляє в малу групу антисоціальної спрямованості, члени якої не признають норм права і порушують їх в своїй життєдіяльності.

Серед соціально-психологічних підтримок, які безпосередньо впливають на виконання членами такої групи правових норм, слід вказати на прояви уваги з боку мікрооточення до особистості правопорушника у зв'язку з його конкретними діями, а також заохочення, схвалення цих дій, чи, навпаки, їх засудження. Найбільш сильнодіючими криміногенно значимими негативними підтримками, які стимулюють антисуспільну поведінку правопорушників, є алкоголізм і наркоманія. Задоволення цих викривлених потреб об'єктивно суперечить інтересам суспільства, послаблює соціально корисні зв'язки правопорушників, створює напружену мікросоціальну обстановку, часто штовхає людину на злочин.

Досить важливе місце в механізмі антисуспільної поведінки правопорушників займає конкретна життєва ситуація. Вона являє собою сукупність обставин життя особи, які сприяють виникненню у неї при певних умовах рішучості здійснити суспільно небезпечне діяння. Володіючи невеликою протяжністю в часі і просторі, конкретні життєві ситуації характеризуються також різним ступенем їх психологічної напруженості, взаємозв'язком з соціальним середовищем і впливом на особистість правопорушника. На відміну від мотиву - внутрішнього спонукання, конкретна ситуація в усвідомленні особи виступає як привід, який вимагає прийняття

певного рішення. Багато спеціалістів відзначають, що вплив соціального середовища у формі життєвої ситуації носить актуалізований характер, оскільки особистість взаємодіє з ним в даний момент перед здійсненням злочину.

Третя група умов ефективності правових норм відноситься до *індивідуально-психологічних особливостей індивіда*, який приймає рішення про правильність поведінки. Справа в тому, що вибір варіанта поведінки залежить не лише від сили впливу зовнішніх обставин (макросоціальні умови), але й від особистості, зокрема, від її інтелектуальних, емоційних і волевих особливостей, системи потреб, нахилів, інтересів, психічного стану та ін., які являються як наслідком середовища і виховання, так і особисто вроджених якостей.

Мотиви правослукняної поведінки особистості:

- *переконаність у суспільній корисності вчинку, який здійснюється;*
- *правовий обов'язок, обов'язок перед суспільством;*
- *професійне почуття відповідальності;*
- *практична корисність вчинку для інших людей;*
- *стереотип, звична поведінка;*
- *конформізм (підкорення більшості);*
- *боязнь правової чи моральної відповідальності;*
- *особиста користь від здійснення вчинку;*
- *егоїстичні інтереси;*
- *негативні мотиви (помста, ревнощі та ін.), які реалізуються правомірними засобами.*

Увага!

Найвищим рівнем мотивації право слукняної поведінки слід вважати переконаність особистості в соціальній цінності вчинку, який здійснюється, корисного для суспільства і для найближчого соціального оточення.

♦ Отже, дієвість нормативного акту визначається тим, наскільки він відповідає об'єктивним потребам суспільства в цілому, підтримується різними соціальними групами і в якій мірі реалізується громадянином, який шанобливо ставиться до права.

Разом з тим в житті нашого суспільства існують ситуації опору закону, неприйняття правових норм з боку різних соціальних груп і окремих індивідів.

Фактори, які впливають на дієвість правових норм

Групи умов дієвості правових норм	Основні фактори
<i>I. Макросоціальні умови</i>	<i>1. Війна законів, викликана кризовими явищами в політичній, економічній і правовій сферах.</i> <i>2. Важке матеріальне становище більшості населення країни, його різне розшарування на багатих і бідних.</i> <i>3. Певна криміналізація та корумпованість окремих гілок влади. 4. Корумпованість правової системи.</i>

II. Мікросоціальні умови	<p><u>I. Наявність в суспільстві соціальних груп з специфічною субкультурою:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. групи організованої злочинності; 2. владно-кланові угруповання; 3. молодіжне і підліткове середовище; 4. групи, основними потребами членів яких є вживання алкоголю і наркотиків. <p>II. Прагнення окремих антисоціальних впливових груп до влади.</p>
III. Особистісні умови	<ol style="list-style-type: none"> 1. Неповага з боку окремих громадян до основних морально-правових норм. 2. Правовий нігілізм (заперечення загальноприйнятих цінностей).

Вказані в таблиці фактори, які негативно впливають на ефективність правових норм, - це основні напрямки в діяльності державних органів, законодавчої і виконавчої влади з вирішення поставлених перед суспільством завдань по закріпленню правопорядку.

Інтереси особистості і суспільства дуже різноманітні, і не всі відносини між членами суспільства піддаються правовій регламентації. Особливість правових норм полягає в тому, що вони відображають найбільш суттєві відносини між людьми.

Таким чином, в ході соціалізації особистості відбувається засвоєння людиною норм і цінностей соціального середовища, входження в нього і відтворення соціальних норм. Цей об'єктивний процес засвоєння соціальних функцій, ролей, норм, обов'язків і набуття навичок соціально значимої поведінки протікає на раціонально усвідомленому і емоційному рівнях шляхом формування індивідуального і засвоєння соціального досвіду. Він супроводжується взаємним впливом навколишнього середовища на особистість і - в порядку зворотного зв'язку - особистості на середовище та інших учасників суспільних відносин. Здійснення правопорушення, однак, свідчить про неефективність попередньої, до злочину, соціалізації, наявністю дефектів у взаємодії з середовищем. Така неузгодженість в соціалізації проявляється часом в незначних по своїй соціальній значимості проступках і антисуспільних діях. Але залишення такий діянь без коректування соціальним середовищем призводить до подальшого відсторонення особистості і формування в неї суб'єктивної готовності застосувати в критичних ситуаціях засвоєний нею протиправний варіант поведінки.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Отже цілеспрямоване регулювання і всемірне стимулювання оптимального процесу соціалізації є важливим напрямком ранньої профілактики правопорушень. Неопосередкованими провідниками такої соціалізації особистості виступає сім'я, трудовий (навчальний, військовий та ін.) колектив, неформальні дружні групи та інші елементи мікросередовища.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Правова психологія - розділ юридичної психології, який вивчає правосвідомість, принципи її формування і розвитку, причини її реформації. Основними проблемами правової психології є:

- психологія правової соціалізації особистості;
- психологічні умови ефективності правових норм;
- асоціальні стереотипи поведінки;
- психологічні аспекти ефективної правотворчості.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити зміст правої соціалізації, включаючи психологічні особливості засвоєння правових норм і вимог, формування навичок правослухняної поведінки, усвідомлення особистістю обов'язку перед суспільством і розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що в кінцевому рахунку повинно забезпечувати високий ступінь правової вихованості людини і її нормативну поведінку.

При цьому слід враховувати, що розвиток правосвідомості завжди зумовлений навколишнім соціальним середовищем. На його формування впливають численні фактори *макросередовища* (політика, економіка, ідеологія, культура та ін) і *мікросередовища*, які переламуються через конкретні умови життєдіяльності особистості. Регулятивна сторона правосвідомості пов'язана з інтересами і потребами особистості, а також з волею. Схильність людини дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих в суспільстві норм, її готовність дати звіт за свої дії і вчинки пов'язана з *соціальною відповідальністю*. Її суть - співставлення вчинків людей з тим, як вони повинні поступати в даних обставинах. Особливо слід вивчити поняття правової відповідальності.

При опануванні теоретичних знань необхідно уяснити, що цілеспрямоване регулювання і всемірне стимулювання оптимального процесу соціалізації є важливим напрямком ранньої профілактики правопорушень. Неопосередкованими провідниками такої соціалізації особистості виступає сім'я, трудовий (навчальний, військовий та ін.) колектив, неформальні дружні групи та інші елементи мікросередовища.

Як підсумок курсанти повинні засвоїти, що правова психологія - розділ юридичної психології, який вивчає правосвідомість, принципи її формування і розвитку, причини її реформації. Основними проблемами правової психології є: психологія правової соціалізації особистості; психологічні умови ефективності правових норм; асоціальні стереотипи поведінки; психологічні аспекти ефективної правотворчості.

ТЕМА № 4. ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Психологічні причини злочинної поведінки
2. Психологічна структура злочинного діяння
3. Психологічні наслідки здійсненого злочину

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
4. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
5. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

надання та поглиблення знань щодо сутності та змісту психологічних причини злочинної поведінки, психологічної структури злочинного діяння, психологічних наслідків здійсненого злочину, психотехніки аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

ВСТУП

Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, — це злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службовий підлог чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу та ті політичні, майнові та ін. права і т.п.) являється суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

Кримінологічну суть злочинів складає їх мотивація, яка в суб'єктивній формі відображає всю сукупність об'єктивних причин і умов. Причинність злочинної поведінки - складний об'єкт для вивчення. Вона може бути всебічно досліджена тільки в рамках комплексу наук про людину і суспільство: *соціології, соціальної психології, загальної психології, психофізіології і біології*. На соціально-психологічному рівні досліджуються криміногенні властивості таких явищ, як соціальні традиції, настрої, правосвідомість, ціннісні орієнтації, а також механізмів - громадської думки, моди, міжособистісного спілкування, психологічного впливу, конформізму та ін. Психологічний аспект розкриває зв'язки психічних станів і процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостей (направленості, здібностей, характеру) зі злочинною поведінкою. На *психофізіологічному і біологічному* рівнях ставиться завдання виявити вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.

1. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі питання, як: чому здійснено злочин? Що привело чи заставило цю людину вибрати злочинний варіант поведінки в конкретній ситуації? Який психічний стан індивіда, його психічні властивості, що проявились в злочинній дії?

Відповіді на ці питання не можуть бути однозначними, бо злочин, як свідоме дія людини, завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин. Поведінка людини спонукується і регулюється його індивідуальним, суб'єктивним сприйняттям і відображенням реальних життєвих обставин і відношенням індивіда до цих обставин.

♦ *Об'єктивними причинами правопорушень* є протиріччя в соціальних і економічних відносинах - низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення та ін.

♦ *Суб'єктивними причинами злочину* виступають соціальні позиції особистості, система цінностей і інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, а також психодинамічні особливості особи і тимчасові психічні стани.

Оскільки поведінка людини не буває прямим наслідком безпосередньо діючих факторів (соціально-економічних умов життя, ситуативних обставин і т.п.). Її неможливо розглядати по аналогії з причинністю в явищах природи. Система зовнішніх обставин в поведінці особи переламується через її внутрішній світ, через її психіку.

У злочинній поведінці проявляється єдність об'єктивних та суб'єктивних факторів людської життєдіяльності.

Спроби наукового пояснення особи злочинця і злочинної поведінки психологами йдуть з початку ХХ ст. Одна з перших концепцій полягає в тому,

що злочинець має ряд специфічних негативних рис характеру або особистості в цілому. Так, *П.Полліц* виділяв у злочинця такі психічні особливості, як "відсутність співчуття", "заниженість відчуття болю", "байдужість до покарання", "пихатість", "схильність до пияцтва", "сексуальна розпущеність" та ін. Під впливом досліджень психіатрів (особливо *К. Шнайдера*, який дав класифікацію психопатичних особистостей) на початку 30-х рр. ХХ ст. кримінологи зацікавились психіатричними інтерпретаціями злочинця. Наприклад, *А. Мерген* відмічав, що тенденція до злочину закладена в людині з самого початку, "психопат піддається їй тому, що сила цієї тенденції дістає патологічну перевагу над всіма іншими"

Особливу увагу послідовники біологізаторського підходу, і зокрема представники фрейдистської та неофрейдистської школи, надають поясненню природи такої властивості, як агресивність, яка ніби-то слугує першопричиною насильницьких злочинів. Агресія - поведінка, метою якої є нанесення шкоди деякому об'єкту або людині. Вона виникає, на думку фрейдистів і неофрейдистів, в результаті того, що з різних причин не реалізуються окремі неусвідомлювані вроджені потяги, що збуджує агресивну енергію, енергію нищення. В якості таких не-усвідомлюваних вроджених потягів *Е.Фрейд* розглядав лібідо, *А.Адлер* - прагнення до влади, до переваги над іншими, *Е. Фромм* - потяг до нищення.

Очевидно, що при такому поясненні агресивність неминуче повинна виникнути в будь-якої людини з вродженими, сильно вираженими неусвідомлюваними потягами, які далеко не завжди здатні реалізуватися в житті і тому знаходять свій вихід в деструктивній, нищівній поведінці.

Проте наступні дослідники агресивності та її природи як за кордоном, так і у нас в країні (*А.Бандури*, *Д.Бергковец*, *А.Басе*, *Е.Квятковська-Тохович*, *С.Н.Єніколопов* та ін.) суттєво змінили точку зору на природу агресії і на її вираження.

Все більша роль в природі агресії відводиться соціальним факторам, які діють при житті.

Агресія – результат спотвореного процесу соціалізації, зокрема результат зловживання батьками покараннями, жорстокий ставленням до дітей.

А. Бандури

Між об'єктивною ситуацією і агресивною поведінкою людини завжди виступають дві опосередковані причини: готовність до агресії (злість; та інтерпретація, психування д.ія себе даної ситуації.

А. Бергковец

Біологічні фактори не можна відокремлювати, відривати їх від соціальної сутності особи, але разом з тим не можна їх і не враховувати. Біологічні властивості людини взаємодіють з певними психічними утвореннями, є умовою розвитку його психічних якостей в конкретних соціальних обставинах. "Серед обстежених нами рецидивістів, - констатує *А.Р. Зелінський*, - встановлено 14% осіб, останні злочини яких значною мірою обумовлені, на наш погляд, генетично і структурно нижчими властивостями: ексцесами темпераменту,

патологією психіки, підсвідомими потягами".

Увага!

Сьогодні кримінологи вважають, що шукати пояснення злочинної поведінки особи слід не в фізіології і психіатрії, а в соціальній психології та в психологічних теоріях особистості." Більш того, більшість спеціалістів приходять до думки, що злочинець - це не якась особлива дефектна особистість, а одна з можливих ліній розвитку подій.

♦ Причини злочинної поведінки слід розглядати в комплексі, враховуючи і біологічні фактори індивіда, його індивідуально-психологічні особливості, соціально надбані ним якості та зовнішні обставини, в яких здійснюється формування особистості і реалізується її життєдіяльність.

У виникненні злочинної поведінки необхідно розрізняти фактори, що визначили розвиток спрямування особистості та її емоційно-вольові регуляційні особливості. Стосовно останнього, то в злочинах, що здійснюються при домінуванні в поведінці емоційної сфери, певні дії виникають раптово і носять імпульсивний характер. В структурі таких дій різко зростає роль рухових (моторних) компонентів і понижується роль оціночно-орієнтовних компонентів.

Розвиток особистості залежить від того безпосереднього середовища, яке її оточує, від особистого досвіду, від її діяльності і т.д. А це безпосереднє середовище може бути носієм конкретних антисуспільних звичок, які через наслідування, зараження, навіювання і поведінкові стереотипи чинять вплив на людину, котра потрапила в таке мікросередовище. Таким чином, соціальне в людині зумовлене самим її існуванням у суспільстві і різних малих групах, її діяльністю і спілкуванням, які виникають на цій основі потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями. Саме соціальна взаємодія і комунікації формують поведінку людини і її внутрішнє уявлення про саму себе. При цьому під соціальною взаємодією розуміється прагнення людей до узгодженої поведінки, без якої неможливе соціальне життя, а також наявність своєрідного зворотного зв'язку (його роль відіграють уявлення індивіда про те, що на його думку, від нього очікують інші люди, як вони його бачать і сприймають).

Особиста відповідальність фіксується людиною в той момент, коли вона уявляє собі, що від неї чекають інші учасники. Лінії дії окремих індивідів взаємно підганяються одна одній, оскільки кожен може приймати роль інших, формувати Я-образ із приписуваною їм точкою зору і здійснювати пристосування до приписуваних їм намірам і експектаціям.

Т.Шибутані

Важливим елементом соціальної взаємодії є власна діяльність індивіда, яка багато в чому зводиться до контролю за своєю поведінкою. Свідома поведінка формується в процесі спілкування, спільної роботи. Узгоджена дія у стійких ситуаціях залежить від кожного учасника комунікативного процесу,

який збфігає свою особисту автономію і контролює себе з точки зору групових експектацій. Найбільшою самосвідомістю володіє та людина, яка слідкує за Я-образами і допускає менше спонтанності у своїх вчинках.

!!!!!!Юрист завжди повинен пам'ятати про те, що детермінантів поведінки людини у рамках соціальної взаємодії принаймні два - група і особистість. Кожен учасник соціальної взаємодії - це особистість, продукт особливої історії. Кожна група людей також має свою історію, яка не залежить від однієї окремої людини (досить пригадати, що шаблони поведінки існували значно раніше, ніж черговий індивід вступав у ту чи іншу соціальну групу. Відповідно, щоб зрозуміти, що відбувається у ситуації правопорушення, потрібно знати особливості як, окремої особистості, так і закономірності функціонування групи, членом якої дана особистість являється.

Суттєво й інше: в реальній соціальній поведінці взаємодія не обов'язково носить узгоджений характер. Досить часто виникають конфлікти як "по горизонталі", так і "по вертикалі". У ситуації конфлікту люди мимоволі, а частково свідомо заперечують очевидне, забувають те, що до цього добре пам'ятали, тлумачать події у бажаному для них напрямку, приписують іншим властивості, які характерні для них самих, замість розумних дій впадають в істеріку і т.п. Подібна поведінка у психологічній науці називається "захисною", а відповідні психічні механізми - "захисними". У контексті злочинної поведінки захист будується з метою уникнути усвідомлення власних слабко-стей чи небезпечної зовнішньої ситуації.

Тому багато спеціалістів обґрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами (у тому числі і впливом літератури, ЗМІ), а з другого, - особистістю правопорушника. Так серед факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, вказуються наступні:

- *надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками літературної і кінопродукції і т.п.;*
- *успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає по мірі успіху;*
- *ризикованість може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається у потягу до гострих відчуттів;*
- *признання ризику "фатумом життя", що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів.*

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, причини злочину носять соціально-психологічний характер. Такий підхід створює реальну основу для встановлення зв'язку між соціальними умовами життя і психологічними властивостями окремих особистостей. Біологічно успадковані якості людини являються умовою розвитку її психічних властивостей у визначенні певних соціальних обставин.

2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ

Психологічний аналіз злочинного діяння пов'язаний з аналізом психологічного змісту структури злочинного діяння.

Основні елементи структури злочинного діяння:

- *мотивація і мотиви злочинної дії;*
- *формування мети злочинної дії;*
- *прийняття рішення про здійснення конкретної злочинної дії; спрямованість і зміст злочинного наміру;*
- *способи, засоби і умови здійснення злочинного діяння;*
- *досягнення результату і ставлення суб'єкта до цього результату.*

Будь-яка вольова, свідома дія характеризується передбаченням майбутнього результату - її мети. *Мета* - як елемент злочинної дії виконує двояку функцію:

по-перше, її функція полягає в усвідомленні правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія;

по-друге, функція мети - поява бажання досягнути певного результату.

Мета дії є системоутворюючим фактором усіх структурних елементів дії, вона регулює свідомість вибору відповідних способів і засобів для її досягнення. Мета діяльності формується людиною, усвідомлюється нею як щось необхідне і можливе при певних умовах.

Відношення між результатом і метою можуть виступати у формі:

- *"невиконання" мети (приготування до злочину і замах на здійснення злочину, коли мета злочину, наприклад, пограбування квартири, не здійснюється до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця);*

- *"виконання" мети- злочинна (в результаті злочинного діяння) особа отримує те, на що вона розраховувала;*

- *"перевиконання" мети (результат дії перевищує передбачувану мету. Наприклад, навмисне завдання важких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті, хоча це не входило у плани діючої особи).*

Із всіх елементів психологічної структури злочинного діяння найбільш повну інформацію про психологію злочинця дає суб'єктивна сторона, а в ній - характеристика мотивів злочину. У зв'язку з цим доцільно більш глибоко розкрити психологічну суть мотиваційної сфери особистості.

Під мотивацією поведінки розуміється множина спонукань людської діяльності, які визначають поведінку людини в цілому.

Виходячи з концепції про ідентичність психічних процесів як в соціально корисній, так і в злочинній поведінці, більшість дослідників розглядають мотив таким спонуканням до злочинної поведінки, який є його рухомою силою, психологічною причиною. В основі його лежить актуалізована потреба, яка спонукає до дії. На формування мотиву чинять вплив потреби, ціннісні орієнтації, конфліктні ситуації, об'єктивні обставини та ін. При цьому вирішальну роль відіграє ієрархія мотивів. Те, які мотиви у цій ієрархії займуть провідне, а які другорядне місце, визначається не спонтанним розвитком

індивіда, а його положенням у суспільстві. Вказані фактори впливають на посилення чи послаблення мотиву, його заміщення чи зміну, а також на боротьбу мотивів. Складний характер процесів впливу такого роду факторів на поведінку особистості викликає труднощі при встановленні мотиву злочинної поведінки.

Мотивація злочинної поведінки за своїм місцем і роллю є ключовою інтегральною проблемою, в якій реалізується принцип комплексності психологічного дослідження злочинної поведінки.

Мотивація, - це опосередкована процесом її відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетена в контекст дійсності.

С.Л. Рубінштейн

Мотивація злочинної поведінки може бути:

- ситуативною, як правило, нетривалою, звернутою в часі і просторі, заздалегідь не підготованою, недостатньо усвідомленою, яка багато в чому визначається стереотипами поведінки і психологічним станом особистості; така мотивація частіше всього нестійка;

- навмисною, відносно тривалою, розподіленою у часі і просторі, наперед підготованою, більш чи менш продуманою у можливих деталях; така мотивація, як правило, відображає домінуючі орієнтації суб'єкта, і тому вона більш стійка.

Мотивація виконує наступні функції:

- причинно-відображальна (формується у взаємодії соціального середовища і особистості);

- спонукальна (штовхає людину до активності);

- смислоутворююча (має для індивіда особистісне значення);

- регулятивна (спрямовує дії людини у відповідності з актуальним бажанням);

- контролююча (виступає у якості еталонної складової у процесі співставлення індивідом бажаних і тих, що досягаються, результатів своїх дій).

♦Таким чином, мотивація злочинної поведінки може бути визначена, з одного боку, як внутрішній стержень її походження, а з іншого, - як результативна взаємодія особистості правопорушника з соціальним криміногенним середовищем.

Більшість злочинних дій полімотивовані. Наприклад, підліток, здійснюючи пограбування, бажає не лише добути грошей на розваги, але й самоутвердитися в колі своїх ровесників. Організовані злочинці, здійснюючи корисливі діяння, прагнуть до влади над своїм оточенням. І тим не менш у злочинній поведінці завжди можна виявити домінуючий мотив.

Поведінка людини у певний момент часу мотивується не будь-якими чи всіма можливими її мотивами, а тими з найвищих мотивів в ієрархії (тобто з найсильніших), який за даних умов ближче всіх пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану чи, навпаки, досягнення якого поставлено під сумнів. Такий мотив активізується, стає дієвим. У даному випадку ми стикаємося з проблемою актуалізації мотиву, тобто з проблемою виділення ситуаційних умов, які призводять до такої актуалізації.

Х.Хекхаузен

Часом домінуючий мотив має стійкий і тривалий характер. Так, на Івано-Франківщині відбулося вбивство на ґрунті помсти, до якого злочинець "йшов" тридцять років.

!!!!На стадії мотивації злочинного діяння може виявитися розходження між метою дії і її небажаними наслідками, що призводить до внутрішнього конфлікту (боротьба мотивів). Наприклад, можуть зіткнутися такі несумісні між собою спонукання, як низькі почуття і доводи розуму, корисливий інтерес і посадовий обов'язок, ревності і кохання та ін.

Особливості мотивів злочинної поведінки

- їх відносна антисоціальність, яка проявляється у вузькоособистісних спонуканнях, які протиставлені більш високим суспільним інтересам;
- переважання матеріальних і вітальних (природних) спонукань над духовними;
- домінування спонукань типу потягів, а не обоє 'язку;
- панування спонукань з найближчими цілями, а не з життєво важливими перспективами;
- низький рівень спонукань в ієрархічній системі соціальних цінностей, офіційно прийнятих у суспільстві.

Серед всіх елементів складу злочину мотиви є суб'єктивною стороною злочину і в ході розслідування поруч з іншими елементами підлягають обов'язковому виявленню і доведенню, через те по них можна визначити ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння, і самого злочинця, призначити вид і розмір покарання. Етап мотивації завершується прийняттям особою рішення про здійснення злочину чи утримання від нього. Прийняття рішення про здійснення злочину може здійснюватися у різних формах:

- воно може виділятися у свідомості індивіда як особлива фаза - у цьому випадку рішення зводиться до усвідомлення мети злочину;
- воно може наступити у стадії боротьби мотивів саме по собі - у цьому випадку рішення є результатом вирішення цієї боротьби (внутрішнього конфлікту).

Психологічні умови, за яких людина приймає рішення про здійснення злочину, також можуть бути різні:

1. умови без стресів і сильного збудження, при достатній кількості часу на його обдумування (наприклад, прийняття рішення на здійснення замовного вбивства і терористичного акту). У даному випадку рішення породжує розважливу поведінку злочинця, яка враховує логіку розвитку подій;

2. умови у вигляді сильного збудження, недостатній кількості часу на продумування рішення, наявність конфліктної ситуації. Рішення, яке приймається при цьому викликає необдуману поведінку, що оснований на пориві, а не на строгому розрахунку (наприклад,

здійснення вбивства чи зґвалтування на емоційній основі).

Спонування, наміри, мотиви і цілі злочинної дії складають поняття "злочинний задум", в характеристиці якого виділяють:

- ♦ *спрямованість задуму* (майбутній результат діяння, на досягнення якого спрямоване злочинне діяння);

- ♦ *зміст задуму* (відбиття у свідомості особистості всіх обставин, які пов'язані з досягненням мети злочинного діяння).

До здійснення дій задум залишається внутрішнім психічним утворенням. Тому суб'єкт несе відповідальність не за задум, а за здійснення (за підготування) злочину. Необхідно підкреслити: у структурі злочинного діяння суттєво саме виникнення і формування задуму, тому що аналіз цього процесу дає можливість виявити особистісні особливості злочинця.

Наступним елементом у психологічній структурі злочинного діяння є *способи, засоби і умови його здійснення*. Важливість аналізу даного елементу визначається тим, що межі дії залежать від умов дій, від використовуваних знарядь і засобів. Наявні засоби впливають на способи дії і на динаміку задуму. Спосіб здійснення злочину свідчить про психофізіологічні особливості людини, його знання, навички, вміння, звички і т.д. Злочин набуває специфічну конкретність через спосіб його здійснення, через ті знаряддя і засоби, які використані злочинцями. Спосіб здійснення злочину в тому числі вказує і на міру його соціальної небезпеки.

"Чорних" ріелторів, які займаються шахрайством, а часом і вбивствами, відловлюють у різних містах. У грудні 2000 р. в передмісті Ростова-на-Дону заарештували "спеціалістів з нерухомості", на рахунку яких три вбивства і ще цілий ряд кримінальних злочинів.

На дачі в підвалі вони організували камеру тортур, в якій вони мали "переконувати" одиноких квартирновласників "добровільно" віддати їм свою житлову площу. Різноманітним садистським пристосуваннями, напевно, могли би позадирити навіть середньовічні інквізитори. Так, першій жертві вони розтросили кувалдою пальці на лівій руці, підсмажили на вугіллях ступні обох ніг і дали повисіти на "дибі" до тих пір, поки полонений не виконав всі їх умови. А після "оформлення" угоди своїм нотаріусом його зарізали...

У даному прикладі очевидні попередня усвідомлена підготовка до дій, відбір знарядь і засобів, що свідчить про те, що злочинці передбачали розвиток подій.

♦Отже, злочинний задум об'єктивується в способах і результатах його реалізації, а спосіб зумовлений метою і мотивами злочинного діяння, психофізіологічними і психічними особливостями діючої особи.

У більшості випадків здійснення злочину пов'язане з досягненням наперед спланованого *злочинного результату*, який оцінюється злочинцем з позиції вихідних спонувань і намірів. Цей результат може викликати у нього задоволення (у цьому випадку образ здійсненої дії і злочинної поведінки закріплюється і полегшує його повторення у майбутньому) чи негативне ставлення (у даному випадку можуть виникнути негативні емоції і розкаяння у вчиненому).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Виявлення і аналіз психологічної структури злочинного діяння дає можливість юридичному працівнику повніше встановити істину, визначити ступінь суспільної небезпеки особистості злочинця, назначити вид і розмір покарання, а також визначити шляхи перевиховання осіб, які здійснили злочин.

3. ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕНОГО ЗЛОЧИНУ

Юридична практика свідчить про те, що кожен злочин чинить певний психологічний вплив не лише на потерпілого чи очевидців, але й на особу, яка здійснила злочинне діяння. Цей вплив може бути різним в залежності від особливостей психологічної структури конкретної злочинної дії, а також в залежності від рівня сформованості і розвитку психічних процесів, властивостей особистості злочинця. Сам злочин, дія по підготовці і здійсненню залишають сліди у психіці особистості злочинця, вносять зміни в його свідомість і поведінку, призводять до інших психічних станів. Більш того, здійснений злочин викликає певні зміни в особистіших якостях злочинця: відбувається або закріплення антисоціальної спрямованості особистості, або критична перебудова її інтересів, поглядів, потягів і бажань та ін.

Одна з особливостей психічної діяльності особи після здійснення злочину полягає в тому, що психічна напруга не спадає, а навпаки, посилюється. Це зумовлено наступними факторами:

- *сприйняття злочинцем самого результату злочинного діяння, яке завжди супроводжується сильним емоційним впливом;*
- *поява оціночних суджень про здійснені дії;*
- *страх перед покаранням і пониження рівня саморегуляції;*
- *збудження підвищеної нерішучості, негнучкості мислення та ін.*

Іншими словами, здійснений злочин, постійна загроза викриття і покарання створюють злочинну домінанту в психіці злочинця.

Визначення свого ставлення до злочину, усвідомлення здійсненого можуть викликати у злочинця дії, спрямовані на приховання слідів злочину, на вироблення такої лінії поведінки, яка доводила б його непричетність до злочину. У ряді випадків злочинець здійснює перестраховальні дії: приходить на місце події з метою маскування слідів злочину, проявляє підвищений інтерес до ходу розслідування і т.д. Крім того, оцінка здійснених дій і сприйняття наслідків можуть змінити ставлення злочинця до мотивів здійсненого злочину, до його задуму.

Під впливом даного злочину людина починає розуміти, що вона занижувала соціальну цінність об'єктів чи обставин, які в результаті здійсненої нею злочинної дії постраждали, внаслідок чого у неї з'являється почуття провини. Усвідомлення своєї вини, причетності до матеріальної чи моральної шкоди, нанесеної окремій особі, групі осіб чи суспільству, може викликати у злочинця діяльність по наданню допомоги слідству і правосуддю, по відшкодуванню нанесених збитків.

Разом з тим у окремих злочинців після здійснення злочину може посилитися конфлікт з суспільством, протиставлення своєї особи соціальним вимогам. Щоб відволікти свою свідомість від вчиненого, такі злочинці у пошуку необхідних чи емоційних станів планують нові злочини.

Психічні зміни в особистості злочинця після здійснення злочинного

діяння багато в чому визначаються психологічною структурою здійсненого злочину:

- ✚ чи був він свідомо планованим і підготованим чи ситуативним, імпульсивним;
- ✚ чи реалізувалася в ньому усвідомлена потреба, чи злочин був результатом дефекту соціальної ролі;
- ✚ який мотив із сукупності мотивів був домінуючим;
- ✚ які способи, засоби та знаряддя використовувались і т.д.

Якщо закоренілим злочинцем здійснений ретельно спланований і підготований злочин, то емоційний вплив на нього результатів злочинного діяння досить низький. Це пояснюється тим, що в ході планування, підготовки злочину в людини виробляється певна здатність сприйняти і ті негативні емоції, які з'являються після здійснення злочину. Сила емоційного впливу набагато вища у тому випадку, якщо людина здійснює злочин вперше, чи при здійсненні злочину виникає необхідність у діях, які раніше не планувалися, настають наслідки, які не очікувались.

У рецидивістів усвідомлення протиправності своїх дій призводить до прагнення компенсувати негативне ставлення до себе з боку суспільства спробою навіювання оточуючим власної винятковості, яка дає їм право порушувати соціальні норми поведінки. Це породжує зовнішню браваду, свідомий негативізм по відношенню до оточення, посилене протиставлення себе іншим людям в діях і вчинках.

Увага!

Психічні стани, пов'язані з переживанням здійсненого злочину, призводять до того, що в поведінці злочинця і "діях проявляється загальмування розумових процесів, втрачається тоmatigзм у вироблених раніше робочих навиках, змінюється звична манера спілкування з оточуючими (з'являється дратівливість, замкнутість). Однак може мати місце і підвищена активність людини після здійснення злочину, яка частіше за все виражається у непередуманості дій, метушливості, неадекватності реакції на ситуацію.

на думки і емоції на іншу діяльність. Потреба в розрядці, викликана підвищеним психічним напруженням, реалізується у них шляхом посиленого прийняття алкоголю чи наркотиків, що знімає напруження і заглушає стан тривоги, схвильованості.

Розглядаючи психологічні наслідки здійсненого злочину, необхідно зупинитися і на такому понятті як *правова відповідальність*.

- ✚ Під *правовою відповідальністю* розуміється визначена законом міра обов'язкових вимог, які ставить держава до членів суспільства, тобто це примусовий спосіб впливу на поведінку тих людей, які ухиляються від виконання основних вимог суспільства.

У тому випадку, якщо після здійснення злочину не настає юридична відповідальність - покарання, в особистості злочинця також відбуваються окремі психічні зміни. Зокрема, може з'явитися усвідомлення безкарності, зниження внутрішнього конфлікту як боротьби між "хочу" і "повинен" (у цій боротьбі перемогу отримує мотив "хочу", що спонукає особистість на нові

злочини).

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Зміни в психіці злочинця після здійсненого ним злочину повинні враховуватися юристом як при проведенні слідчих дій (наприклад, у частини злочинців наявна психічна напруга призводить до того, що деякі деталі злочину зникають через пам'ять, а багато обставин він не може зразу пригадати), так і при розробці заходів по його перевихованню і виправленню.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, — це злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службовий підлог чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу та ті політичні, майнові та ін. права і т.п.) являється суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити, що причини злочину носять соціально-психологічний характер. Такий підхід створює реальну основу для встановлення зв'язку між соціальними умовами життя і психологічними властивостями окремих особистостей. Біологічно успадковані якості людини являються умовою розвитку її психічних властивостей у визначенні певних соціальних обставин.

Виявлення і аналіз психологічної структури злочинного діяння дає можливість юридичному працівнику повніше встановити істину, визначити ступінь суспільної небезпеки особистості злочинця, назначити вид і розмір покарання, а також визначити шляхи перевиховання осіб, які здійснили злочин.

Зміни в психіці злочинця після здійсненого ним злочину повинні враховуватися юристом як при проведенні слідчих дій (наприклад, у частини злочинців наявна психічна напруга призводить до того, що деякі деталі злочину зникають через пам'ять, а багато обставин він не може зразу пригадати), ОРЗ так і при розробці заходів по його перевихованню і виправленню.

Слід засвоїти, що будь-який злочин є суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

ТЕМА № 5. КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ **(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Поняття особистості злочинця типологія злочинців
2. Класифікація злочинних типів
3. Соціально-демографічна характеристика особистості злочинця
4. Психологія неповнолітніх злочинців
5. Психологія організованої злочинності

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
4. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юрист, 1996. — 631 с.
5. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я, Ю. Кондратьев та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

надання та поглиблення знань щодо сутності та змісту кримінальної психології як структурної частини юридичної психології, засвоїти зміст психологічного портрету особистості злочинця та їх типології, а також основні його риси у різних типів злочинців, отримати теоретичні знання щодо використання психологічного портрету у практичній діяльності.

ВСТУП

Кримінальна психологія - галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія з'ясовує ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, у ході утворення злочинного наміру, підготовки і здійснення злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про "природженого злочинця", реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам. Навіть суто вроджені і спадкові властивості індивіда не звільнені від впливу макро- і мікросередовища. Але існують і біологічні передумови до протиправної поведінки.

До них, зокрема, відносять такі:

- ◆ патологія біологічних потреб (причина багатьох сексуальних викривлень і статевих злочинів);
- ◆ неврастенія, психопатія та інші нервово-психічні захворювання;
- ◆ спадкові захворювання (особливо захворювання дітей, викликані алкоголізмом батьків);
- ◆ психофізичні навантаження, конфліктні ситуації, використання нових видів енергії, які призводять до різних захворювань і виступають кримінальним фактором.

Таким чином, при вивченні злочинної поведінки необхідно враховувати співвідношення соціального і біологічного в структурі конкретної особистості, пам'ятаючи про те, що злочинність зумовлена насамперед соціальними факторами, але завжди слід мати на увазі й індивідуально-психологічні, біологічні особливості особистості злочинця.

1. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТИПОЛОГІЯ ЗЛОЧИНЦІВ

Аналіз зарубіжної та вітчизняної психологічної і криміналістичної літератури показує, що питанню вивчення особистості злочинця приділяється досить велика увага.

Лише за останє десятиліття ХХ ст. з цієї проблематики у світ вийшло декілька монографій, чимало статей в наукових збірниках, захищена низка кандидатських та докторських дисертацій (праці українських сучасних криміналістів: *О.М. Бандурка, В.О. Соболева, А.Г. Флорова, О.Т. Кулик*)

В окремому правопорушнику неможна абсолютизувати які-небудь злочинні його особливості. У той же час у кожного злочинця можна виявити те спільне, що характерне для всіх злочинців певної категорії. Лише в цьому аспекті правомірний термін "особистість злочинця".

Злочинець - це особа, яка здійснила злочин і визнана винною в результаті судового розгляду.

Злочинна поведінка зумовлена взаємодією особистості з соціальним середовищем. Політичні, соціально-економічні, духовні сторони суспільства чинять зовнішній вплив на формування механізму злочину, а психічні особливості формують механізм злочину з середини. Важливо підкреслити, що будь-які соціальні, тобто зовнішні, умови проявляються в злочині, переломлюючись через особистість, тобто через її внутрішній зміст. Тому особистість злочинця не просто відображає зовнішні умови життєдіяльності, але є активною стороною взаємодії з тим чи іншим середовищем.

У психіці людини не існує якихось особливих "злочинних рис". Ще великий психолог XIX-XX ст. *А. Ф. Лазурський* у своїх працях підкреслював, що викривлений розвиток людської особистості пов'язаний не з відсутністю чи недостатністю тих чи інших психічних якостей (розуму, волі, емоцій), а більшою мірою з невідповідністю між особливостями психіки і тими зовнішніми умовами, в яких відбувається розвиток людини.

Вивчення особистості злочинців і законслухняних громадян дозволяє спеціалістам зробити висновок про те, що злочинці гірше засвоїли вимоги правових і моральних норм, вони більше відчужені від суспільства і його соціальних цінностей, від малих груп - сім'ї, трудових чи навчальних колективів, у них погана соціальна адаптованість. Злочинці відрізняються від законслухняних людей не "злочинними рисами" їх психіки, а тими негативними рисами характеру, тою спрямованістю особистості, які склалися в умовах їх життя, навчання і діяльності. Для злочинця характерні агресивність в поведінці та імпульсивність в діях, відчуженість від суспільних цінностей і духовної культури, високий рівень тривожності і невпевненості в собі. Всі ці риси формуються в рамках індивідуального буття, а також біологічно зумовлених особливостей. Особистісні якості людини, які проявляються в злочинному діянні, - свідчення її морально-психологічних недоліків (жорстокість, соціальний негативізм, жадібність та ін.).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Загальновизнано, що саме в координатах ціннісно-нормативної системи особистості і соціального середовища, їх взаємодії слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИННИХ ТИПІВ

У психології відомі різні підходи до типізації особи злочинців. Дослідження особистості злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, встановлення особливостей у кримінальних відносинах.

Спроба дослідження злочинних типів (соціально-психологічних типів) була зроблена італійським лікарем-психіатром Ч. Ломброзо, який вивчав представників місць позбавлення волі і своєрідність на їхньому тілі татуювань.

Ч. Ломброзо і його послідовник Е. Феррі розрізняли такі типи злочинців:

- 1) природжених;
- 2) «злочинців унаслідок божевілля», психопатів та інших, які страждають на психічні аномалії;
- 3) злочинців із пристрасті;
- 4) випадкових;
- 5) звичних.

Патріарх антропологічної школи кримінального права Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками (ця школа виникла у 70-80-

х рр. XIX ст.).

Заслуговує на увагу класифікація особистостей, запропонована психологом **О. Ф. Лазурським**. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності. Причому відповідно до цих ознак він визначив три рівні особистостей: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні визначаються так звані чисті типи, змішані і спотворені.

Для кримінальної психології важливе значення мають спотворені типи особистості нижчого рівня (з цих типів виходять злочинні особистості). О. Ф. Лазурський до спотворених типів відносить: 1) пасивний тип, який виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичного, що характеризується байдуже-млявим ставленням до усього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів і потреб; б) безвільно-боязкого, який легко піддається навіюванню, з перевагою пригніченого настрою. На думку вченого, хоча люди такого типу і не належать до кримінального типу, однак можуть бути джерелом поповнення злочинного світу; 2) тип розважливого егоїста. Люди цього типу розважливі і хитрі, черстві і злопам'ятні; на першому плані у них турбота про свої вигоди й інтереси, переважно матеріальні; цей тип дуже близький до кримінального; 3) афективно-спотворений тип. Його представники — безладно-веселі, легковажні люди. За своїми соціальними проявами — п'яниці, забіяки, скандалісти, дрібні злодюжки; 4) активно-спотворений (гвалтівник) тип. Тут два підтипи: а) безладного гвалтівника, що характеризується рішучістю, енергією. Працювати не любить, схильний до бійок; б) зосереджено-жорсткий, який не зупиняється і перед убивством.

У 20-ті рр. минулого століття дослідження різних типів злочинців проводив **С. В. Познишев**. Усіх правопорушників він поділив на дві категорії — *октогенних та екзогенних* (залежно від співвідношення об'єктивних обставин і внутрішньої особистісної готовності до злочину). Перші — «моральні психоастеніки», яким чужі норми моралі і здатність до співпереживання. Другі вчиняють діяння під впливом зовнішніх умов. До цієї категорії належать особи: 1) з недостатньо розвинутими правовими почуттями; 2) недостатньо самостійні у виборі вчинків, тобто такі, що піддаються навіюванню, легковажні, слабохарактерні.

Класифікацію особистостей на матеріалах вивчення злочинців запропонувала психіатр **А. С. Петрова** (1927 р.). Основна ідея полягала у тому, що поняття особистості розглядалося як тип реакції, обумовленої психологічною конституцією (будовою) людини. З огляду на це автор розрізняє «примітиви» (нормальна людина, але внаслідок несприятливих умов нерозвинена, людина низького культурного рівня) і «непримітиви» (характеризується високою культурою). У межах кожної з груп були виділені основні типи (конкретно-емоційний, ефективно-абстрактний, інтелектуально-вольовий) і проміжні.

Цікавою є пропозиція **О. Г. Ковальова** розрізняти основні типи особи злочинців залежно від ступеня кримінальної «зараженості» особистості. За цим критерієм автор виділяє:

1) *глобальний злочинний тип* (тип з повною злочинною «зараженістю»). Цей тип антисоціальний. Він негативно ставиться до праці і людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, що їм обіцяють основні радощі. Усі їхні помисли, почуття пов'язані з задумами вчинення злочинів, їхня воля тверда і непохитна у кримінальних діяннях. Цей тип охоплює різні підтипи похитливого розбещувача і гвалтівника, казнокрада, що, незважаючи на покарання, краде і краде, і, нарешті, бандита;

2) *парціальний тип*, тобто з частковою кримінальною «зараженістю». Особистість цих людей ніби роздвоєна, у ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця;

3) *передкримінальний тип*; ці люди мають такі морально-психологічні властивості, які у певній ситуації, якщо вони опиняються в ній, неминуче вчиняють злочин. Тут два види особистостей: а) люди з надзвичайно емоційною збудливістю і нестачею самовладання; б) легковажний ледар, який любить добре пожити не утруднюючи себе.

Відомі й інші критерії класифікації злочинних типів. Зокрема, М. І. Єнікеев за ступенем соціальної дезадаптації розрізняє два типи особи злочинця: антисоціальний тип (особи, які неодноразово вчиняли злочини на основі стійкої антисоціальної спрямованості, — тип «злісного» злочинця); асоціальний тип (особи, які вперше вчинили злочин на основі загальної асоціальної спрямованості, — несоціалізований, «менш злісний» тип злочинця). За психорегуляційною підставою автор виділяє тип особи злочинця, що характеризується дефектами психічної саморегуляції (особи, які вчинили злочин уперше й у результаті випадкового збігу обставин; вчинений злочин суперечить загальному типу поведінки певної особи, є випадковим для неї, пов'язаний з окремими дефектами саморегуляції. Це особи, які не зуміли протистояти криміногенній ситуації; їхньою особистісною особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна обумовленість поведінки). За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості розрізняються такі групи злочинців: 1) злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю (корисливо-господарська підгрупа злочинців; злодії, шахраї); 2) злочинці з антисоціальною корисливо-наси́льницькою спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, поєднаними з насильством над особою); 3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи з дуже зневажливим ставленням до життя, здоров'я й особистої гідності інших людей).

Типологія особистості злочинців проводиться на кількох підставах: в залежності від ціннісно-орієнтованої деформації особистості, за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості і на психорегулятивній підставі.

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається несформуванням у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише б чинили вплив на його поведінку, але й утримували від можливої протиправної поведінки в складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професій-ному злочинцю,

який проявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, це люди, які неодноразово здійснювали злочини, та мають стійкі підсвідомі кримінальні спонукання.

Корислива категорія злочинців, які посягають на матеріальні блага суспільства і окремих громадян поділяється на види: а) корисливо-господарські злочинці (незаконне підприємництво, ухилення від сплати податків, фальсифікація товарів і т.д.); б) корисливо-службові злочинці (хабарництво, розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обман споживачів і т.п.); в) крадії, розкрадачі (корисливі посягання на чужу власність); г) шахраї (підrobка документів, грошових знаків та ін.); д) ненасильницькі вимагачі.

Корисливо-насильницька категорія злочинців характеризується поєднанням корисливих посягань з насиллям над особистістю. Виділяють чотири види корисливо-насильницької категорії злочинців: а) грабіжники; б) учасники розбійних нападів; в) насильницькі вимагачі (рекетири); г) вбивці з корисливою метою.

Насильницька категорія злочинців, які відрізняються агресивною, антигуманною спрямованістю до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей, ділиться на види: а) хулігани; б) злісні хулігани; в) особи, які посягають на честь і гідність особистості шляхом образи і наклепу; г) особи, які здійснюють агресивно-насильницькі дії проти особистості - вбивства, зґвалтування, нанесення важких тілесних ушкоджень та ін.

Випадковий тип особистості злочинця пов'язаний з дефектами психічної саморегуляції. Це особи, які здійснили злочин вперше в результаті випадкового збігу обставин, так як не змогли протистояти криміногенній ситуації через свій низький рівень самоконтролю. Здійснений злочин суперечить загальній поведінці даної особистості і є випадковим.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Глибоке вивчення юридичними працівниками психологічних особливостей особистості звинуваченого дає можливість:

- по-перше, більш правильно кваліфікувати здійснений злочин;*
- по-друге, здійснювати вибір найбільш підходящих психологічних прийомів впливу на звинуваченого в процесі проведення слідчих дій;*
- по-третє, більш успішно виявляти причини і умови злочину.*

3. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Однією з найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують особистість злочинця є *вік*. Спеціалісти-психологи розглядають його як якісно визначений етап становлення і розвитку особистості, як період з притаманними йому психологічними особливостями сприйняття людиною оточуючого світу. Через це вікові особливості не можуть не впливати на злочинну поведінку. Вікові особливості повинні цікавити слідчого, суддю,

адвоката, прокурора та інших юридичних працівників як результат соціальних змін особистості, її соціальних функцій, соціального досвіду, способів реагування на конфліктні ситуації та ін. Відповідно, соціально-психологічні особливості того чи іншого віку так чи інакше виявляються в певних формах злочинної поведінки, що передбачає необхідність диференційованого вивчення певного контингенту правопорушників у характерній йому віковій структурі.

Дуже важливою характеристикою особистості злочинця є *освіта*. Прямої кореляційної залежності між рівнем освіти і формою антисуспільної поведінки немає, однак рівень освіти впливає і на правосвідомість, і на формування світоглядних поглядів, і на здатність вибору того чи іншого варіанта поведінки. Так, серед осіб, які здійснили злочини в Закарпатті за період 1999-2000 рр., початкову освіту мали 3%, неповну середню - 27%, середню - 65,8%, вищу 4,2%.

Звертає на себе увагу той факт, що розглядувана група злочинців мала відносно високий рівень освіти. Пояснення цьому бачиться в тому, що оскільки освітній рівень населення в цілому в країні постійно підвищується, він зростає і в осіб, які здійснюють злочинні діяння. Значну частину досліджуваного нами контингенту право-порушників складають люди молодіжного віку.

Увага!!!

У порядку загальної кореляції, як і раніше, відзначається стійке відставання правопорушників від своїх законослухняних ровесників за рівнем освіти і культури

Великий інтерес являє питання про співвідношення пізнавального і морального моментів в процесі формування особистості, про те, що є носієм цілісності людської особистості - знання чи моральність. Практика свідчить, що висока освіченість не є бар'єром, який розділяє правопорушників і законослухняних громадян, і не гарантує соціально схвальної поведінки. Найбільш чітко це проявляється в екстремальних умовах криміногенної ситуації, яка впливає не лише на свідомість особистості, її раціональні елементи, але й на глибинні емоційні компоненти психіки.

Таким чином, яке б не велике було значення знань, його не слід переоцінювати, набагато важливіше світоглядна і моральна спрямованість знань (особливо гостро ця проблема постає перед молоддю).

У світлі викладеного стає зрозумілим, чому особи з відносно високим рівнем освіти можуть здійснювати злочини.

Найперспективніший шлях вирішення даної проблеми - це забезпечення (посилення) моральної, гуманістичної спрямованості освіти як єдності знань, моралі, інтересів і поведінки особистості.

Суттєве значення для характеристики особистості злочинця мають відомості про його *соціальний стан і рід занять*. Стосовно досліджуваного контингенту злочинців ці відомості дозволяють встановити, в яких соціальних прошарках найбільш розповсюджені злочини. Наприклад, особи, які здійснили злочини в Закарпатті за 1999-2000 рр., за соціальним положенням

характеризуються наступними даними: робітники - 50,3%, службовці та інженерно-технічний склад - 25,2%, учні - 4,5%.

Аналіз кримінальної практики показує, що неможна на пряму пов'язувати характер праці з протиправною поведінкою. Необхідно враховувати складну взаємодію виділених факторів з іншими - культурно-освітній рівень, потреби, інтереси та ін.

Особливої уваги заслуговують ті особи, які на момент здійснення злочину ніде не працювали і не вчилися. Негативне ставлення до праці і схильність до паразитичного існування негативно відбиваються на розвитку їх особистості, загострюють відносини з оточуючими і в певній мірі обумовлюють виникнення криміногенної ситуації.

Всього за добу правоохоронці Хмельницька розкрили жахливе вбивство сім'ї місцевого підприємця. В озері на околиці одного з мікрорайонів були знайдені покалічені тіла чоловіка і жінки - подружжя, віком 31 рік кожен, які торгували на місцевому речовому ринку. Приїхавши оглянути двокімнатну квартиру вбитих, працівники міліції виявили, що входні двері не закриті, в одній кімнаті були явні сліди пограбування, а в спальні - в ліжку - акуратно накритий, ніби він спав, їх дев'ятирічний син. Однак виявилось, що хлопчик задушений...

*

Коло підозрюваних помітно звузилося, коли з'ясувалось, що серед знайомих потерпілих був 34-річний житель Хмельницька, безробітний, раніше судимий за квартирні крадіжки і хуліганство. Під час затримання на наступний день після трагедії "знайомий" цинічно заявив: "Я цих двох убив, а малого задушив".

Підозрюваний розповів, що раніше бував в гостях у цієї сім'ї і вирішив пожитися добром. Заздалегідь все обдумавши і підготувавшись (спакував в сумку одностовільну рушницю, сокиру, молоток) і, як він зізнався потім, "вколовши кубів п'ять наркоти", він пішов на "ділову" зустріч. На околиці міста злочинець влаштував справжню бійню...

Значний інтерес представляє вивчення особистості злочинця в системі конкретних форм її соціальної діяльності. Утверджений в психології дієвий підхід у вивченні явищ психічного життя особистості дозволяє вивчити її в деякому здійснюваному процесі життєдіяльності, який відноситься саме до неї. При цій умові можна виявити, які суспільні процеси і форми безпосередньо впливають на формування особистості і, більше того, з'ясувати роль особистості в становленні свого "Я".

Увага!

Злочинцям властиво суперечливе поєднання негативних і позитивних рис особистості, і таке ж суперечливе за своїм змістом поєднання форм соціальної діяльності. А це означає, що при вивченні способу життя злочинця слід уникати однозначних характеристик і прагнути до вивчення в системі його різних за соціальною значимістю видів діяльності.

Вузьке розуміння діяльності може привести до теоретичних помилок у дослідженні особистості злочинця, які, в свою чергу, можуть потягнути за собою помилки в практиці боротьби зі злочинністю, зокрема, у роботі по виправленню і перевихованню злочинців. У зв'язку з цим важно підтримати концепцію, за якою при побудові типології особистості злочинців в якості одного з типів виділяється так званий глобальний тип особистості з повною кримінальною зараженістю. Всі помисли і почуття його пов'язані з замислами здійснення злочинів. Такий підхід означає, що вся життєдіяльність такої особистості має антисуспільний характер, підпорядкована злочинним цілям і, відповідно, невинна. Якщо всі елементи структури особистості злочинця набули явно виражений антисуспільний характер (повна кримінальна зараженість), тоді доведеться констатувати приреченість даної особистості на здійснення злочинів і в майбутньому. А це є, по суті, признание обумовленості поведінки, яка давно піддана справедливій критиці і відкинута вітчизняними

кримінологами і психологами.

♦Твердження про те, що все життя того чи іншого злочинця, всі конкретні форми його прояву кримінальні, є недоведеним.

Припущення про "*тотальну кримінальну зараженість*" не доведено, воно скоріше основане на прямій аналогії з фізичними захворюваннями організму і несе на собі відбиток понять, прийнятих у сфері побутової свідомості. Повністю асоціальні особи не зустрічалися навіть серед обстежуваних рецидивістів - такий висновок зробили в свій час спеціалісти-юристи, які провели вивчення причин і профілактики сімейно-побутових злочинів та інших правопорушень в м. Києві і трьох областях України.

У соціальній дійсності життєдіяльність людини являє собою сукупність різноманітних форм рольової і нерольової поведінки. Причому перші складають переважну більшість форм соціальної активності особистості, у тому числі і особистості злочинця. Наприклад, дослідники відзначають дуалістичний (подвійний) характер поведінки сімейно-побутових злочинців - з одного боку, людина дисциплінована на роботі, а з іншого - скандаліст і деспот в сім'ї (60% вивчених осіб характеризувалися по місцю роботи позитивно, в той час як по місцю проживання позитивно характеризувалося лише 20%).

У структурі особистості злочинця особливий інтерес викликають психічні властивості, які дають найбільш повне уявлення про глибинні процеси, які безпосередньо визначають її поведінку, і серед них провідним є соціальна спрямованість особистості. Оскільки про ядро спрямованості особистості - її мотиви - мова піде в наступному розділі, зупинимося на інших компонентах спрямованості.

У злочинній поведінці істотну роль відіграє такий компонент спрямованості особистості як *соціальна установка*. Чимало досліджень, заснованих на загально-психологічному понятті соціальної установки, ввели в науковий обіг поняття антисупільної установки, як одного з факторів, що визначає злочинну поведінку. Для багатьох правопорушників характерна *особистісна установка* на злочинну діяльність (у особи з викривленими потребами, антисупільними поглядами і звичками). Особистісна установка на злочинну діяльність обумовлює здійснення правопорушниками діянь, як правило, агресивного, насильницького спрямування. Характерно, що прояв агресивності цих осіб не є реакцією на обставини конфліктної ситуації, а виражає насамперед прагнення особи реалізувати агресивні спонукання незалежно від того, сприятлива ситуація чи ні.

Багато злочинів здійснюються особами, які мають ситуативну установку на злочинну діяльність. Вона виражається в емоційній обумовленості особи до конфліктного реагування на певні життєві обставини, при яких стикаються протилежні потреби та інтереси конфліктуючих.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Ситуативна установка найбільш властива для правопорушників підліткового і молодіжного віку, що є відображенням їх загальної соціальної незрілості, внутрішньої суперечливості, емоційно-вольової нестійкості, які зумовлюють невідповідні реакції особи об'єктивним обставинам. Дане

твердження, яке має під собою теоретичну і практичну основу, вимагає окремого розгляду психології неповнолітніх злочинців.

4. ПСИХОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

Напружена, нестійка соціальна і економічна обстановка, яка склалася в даний час в Україні, зумовлює ріст різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці дітей. Серед них особливу тривогу викликають не лише прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність неповнолітніх, але і їх цинізм, жорстокість, агресивність. Найбільш гостро цей процес проявляється на межі переходу дитини з дитинства у дорослий стан - у підлітковому віці.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, *по-перше*, з економічними і екологічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає в дітей почуття безнадійності і роздратування (додамо - при відсутності почуття особистої відповідальності). Це пов'язано, *по-друге*, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, які ставлять до підлітків нові вимоги. Це пов'язано, *по-третє*, з насиченим характером інформації, що глибоко впливає на дитину, яка ще не виробила чіткої життєвої позиції (слід особливо відзначити у зв'язку з цим серйозний дефіцит позитивної інформації в засобах масової інформації, в кіно- і телефільмах). У підлітків бурхливо розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, відбувається втрата загальносоціальної зацікавленості, що призводить до егоїзму. Справа в тому, що підлітки, більше ніж інші вікові групи населення, страждають від нестабільної соціальної, економічної і моральної обстановки в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах, - старі зруйновані, нові лише створюються. Підлітки не лише не знають, у що вірити, але й вважають, що більшість дорослих зазвичай говорять неправду, що зараз кожен живе для себе, старається якось викрутитися, обманути іншого.

Типовий стан агресії підлітка характеризується гострим, часто афективним переживанням гніву, імпульсивною безпорядковою активністю, у ряді випадків бажанням на когось чи навіть на чомусь "зірвати зло". Агресивні дії неповнолітніх виступають в якості:

- засобу досягнення якої-небудь значимої для даного підлітка мети;
- способу психічної розрядки, заміщення, задоволення блокованої потреби і забороненої діяльності;
- способу задоволення в самореалізації і самоутвердженні.

Увага

Агресивність в особистіших характеристиках неповнолітніх формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм станом в суспільстві.

Разом з тим на розвиток агресивності підлітків впливають і окремі природні особливості (наприклад, збуджуваність і сила емоцій), а також найближче оточення. Суттєво й те, що агресія неповнолітніх виражається не лише в деструктивних формах поведінки (бійки, сварки, злі жарти і т.п.), але й в злочинах - бандитизм, вбивство, зґвалтування і т.д.

Справжній маніяк - душогуб в лиці 12-річного підлітка був затриманий 22 грудня 2000р. Довгий час Олександр Тимошин, який вважався важкою дитиною, тероризував своїх ровесників і в підсумку, знахабнівши від безкарності, по-звірячому вбив 13-річну дівчинку. Найбільш сумно, що цю трагедію можна було запобігти. Бо ж іще 25 листопада батьки іншої дівчинки подали заяву в міліцію про спробу згвалтування, яку вчинив малолітній "відморозок". Напавши на однокласницю, Сашико намагався згвалтувати її, а коли дівчинка вчинила опір, навіть полоснув її ножом по шиї, до крові порізавши шкіру. А через три тижні він мало не задушив у порожньому класі першокласницю, яка врятувалася лише завдяки батькам, які в той момент заглянули в кімнату. Але не бажуючі тягатися з "малолітками" непередбачливі співробітники районного УВС чомусь не прийняли ніяких профілактичних заходів по нейтралізації небезпечного для суспільства підлітка. У результаті в селі відбулася трагедія. Підстерігши в безлюдному місці восьмикласницю Л., яка поверталася додому разом з п'ятирічною племінницею Настею, Тимошин накинувся на школярку, поваливши її на сніг. Настя побігла за допомогою, але коли батьки приспіли, все вже було скінчено. Отримавши більше десятка ножових поранень в спину, шию, живіт .І. померла до приїзду швидкої допомоги.

Безумовно, не всі правопорушення неповнолітніх настільки злісні і трагічні. Багато правопорушень молодших школярів і підлітків здійснюються на ґрунті бешкетництва, неправильно зрозумілої • романтики (наприклад, крадіжка яблук чи груш з чужого саду). Але разом з тим слід мати на увазі, що більше 50% злочинців-рецидивістів свій перший злочин здійснили в підлітковому віці.

У середовищі неповнолітніх в останній час поширюються нові види злочинів, які раніше були притаманні лише дорослим.

До них відносяться

- торгівля наркотиками,
- розбійні напади на підприємців,
- комп'ютерні злочини,
- рекет в своєму середовищі таїн.

Нетовариськість підлітка і конфліктні ситуації, в які він потрапляє, дуже часто є наслідком його неправильної самооцінки. При цьому перешкодою для нормального розвитку особистості підлітків із завищеною самооцінкою є їх понижена критичність до себе, своїх дій і вчинків, а із заниженою самооцінкою є їх підвищена самокритичність.

Відомо, що в людському житті найскладнішим перехідним етапом є саме підлітковий вік, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, у тому числі і правових норм. У віці 11-15 років закладаються самосвідомість, самооцінка, які є важливими факторами в процесі особистісного самовизначення і саморегулювання. І будь-які несприятливі соціально-економічні умови, в яких знаходиться підліток, можуть привнести негативне в його моральну позицію, в його життєві цінності (важко втриматися, щоб не навести в якості прикладу негативний вплив на розвиток психіки дітей пияцтва їх батьків).

Для даного віку характерні поведінкові стереотипи, серед яких частіше всього зустрічаються наступні:

- реакція опозиції, яка викликається завищеними вимогами до навчання, поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неувагою до його інтересів з боку дорослих. Дана реакція проявляється у втечах з дому, в браваді

сп'янілого стану, а часом і в антисоціальних діях;

- реакція імітації по своїй суті є наслідуванням певної особи. На жаль, зразком для деяких підлітків може стати і антисоціальний герой;

- реакція компенсації пов'язана з відшкодуванням невдач в одній галузі успіхом в іншій (неуспіхи в навчанні багато підлітків компенсують успіхами в бійках);

- реакція емансипації проявляється в бажанні підлітка звільнитися від надокучливої опіки батьків і вчителів (крайня форма - заперечення загальноприйнятих цінностей і норм закону);

- реакція групування пов'язана з об'єднанням ровесників в групи, які відзначаються однорідною спрямованістю, боротьбою за панування над своєю територією; ь

- реакція захоплення проявляється в найрізноманітніших формах (стиль в одязі, азартні ігри, рокери та ін).

Становлення підлітка багато в чому визначається тим, які соціальні зразки він обирає, з якими стереотипами поведінки стикається, які норми і цінності "вбирає" в себе, знаходячись у сім'ї, на вулиці, у школі, коледжі і т.д.

Встановлено, що межі підліткового періоду приблизно співпадають з і навчанням дітей в 5-8 класах загальноосвітньої школи і охоплюють вік від 11-12 до 14-15 років (фактичний вступ у підлітковий вік може відбуватися на рік раніше або пізніше).

Особливе положення підліткового періоду в розвитку дитини зумовлене складністю і важливістю процесів розвитку, що відбуваються в цьому віці. Перехід від дитинства до дорослості - основний зміст і специфічна відмінність фізичного, розумового, морального і соціального розвитку підлітка.

Центральне новоутворення в особистості підлітка - виникаюче в нього уявлення про себе як вже не про дитину, він починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися таким. Почуття дорослості з'являється в результаті усвідомлення і оцінки зрушень у фізичному розвитку і статевому дозріванні, а також в результаті спілкування і спільної роботи з дорослими, у ході яких "спрацьовує" феномен наслідування зовнішнім ознакам дорослості (куріння, особливий лексикон, гра в карти та ін.). Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій чуттєвості до засвоєння норм і цінностей, способів поведінки, які існують в світі дорослих і в їх стосунках.

Дослідження показують, що особливості проявів підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя і розвитку підлітка, його суспільним становищем у світі дорослих людей і найближчим оточенням (референтні групи, сім'я та ін.). Дуже важливою умовою формування особистості "важкого" підлітка є негативне ставлення в сім'ї, алкоголізм батьків чи родичів, їх аморальна поведінка і т.п. (слід відзначити, що іноді викривлену моральну атмосферу навколо підлітка створюють і люблячі батьки, які надмірно турбують і плачуть своє чадо).

Основні психологічні особливості підліткового віку - підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам та ін. Особистість "важкого підлітка" характеризується низьким рівнем соціалізації і відображає пробіли в його вихованні в сім'ї, школі, які (ці пробіли) заповнює особливе "виховне середовище" - вулиця, двір, вуличні групи з негативною спрямованістю. Обмеженість життєвого досвіду, знань, конфліктність у стосунках з дорослими, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників

визначають особливості психіки неповнолітніх.

Спілкування зі своїми ровесниками - провідний тип діяльності в цьому віці. Саме у спілкуванні засвоюються норми соціальної поведінки, встановлюються відповідні взаєностосунки, розвивається почуття симпатії чи антипатії. Якщо потреба в спілкуванні реалізується не в сприятливих умовах, а в неформальних підліткових групах і вуличних компаніях, які в якості цінностей сповідають випивку, наркотики, хуліганство і т.п., то воно може стати для підлітка небезпечним криміналізуючим фактором.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що для неповнолітніх характерне здійснення злочинів у складі групи. Це пояснюється кількома причинами:

- беручи участь у групових діях, підлітки смілішають і нахабнішають (група з аморальними і протиправними позиціями перетворюється на "стадо");
- здійснюючи правопорушення, члени групи всіляко "облаго-роднюють" їх мотиви, викривлено оцінюють поведінку потерпілого;
- у групі відбуваються схвалення здійснених дій і ігнорування власної відповідальності за протиправну поведінку;
- в емоційній сфері підлітків, які здійснили злочин в групі, послаблюється почуття сорому, чутливість до страждань інших людей.

З великої кількості опитаних неповнолітніх правопорушників сорок відсотків ні перед ким не відчували почуття сорому, а решта шістьдесят відчували лише у зв'язку з покаранням, а не у зв'язку з аморальністю здійсненого антисоціального діяння. Як правило, кримінальну спрямованість групі надають раніше судимі дорослі чи люди юнацького віку, які зловживають алкоголем чи наркотиками і ведуть розгульне життя.

У кінці осені 2000 року із заздрісною регулярністю відбувалися зухвалі нічні "візити" злочинців у офіси та інші контори. Злочинці зламували вхідні двері або виривали решітки на вікнах службових приміщень, які як правило, розташовувались на першому чи напівпідвальному поверхах... Викрадаючи комп'ютери, принтери, телевізори та іншу велику апаратуру, нападники якимось чином умудрялися проносити свою здобич по вулицях, залишаючись при цьому непоміченими. У кінці листопада оперативники випадково звернули увагу на кількох молодих людей, які, ніде не працюючи, жили на широку ногу і регулярно приторгоували всілякою технікою.

Дванадцятирічних В.Козлова і А.Решетилова та тринадцятирічного Є.Власова затримали, вилучивши у них крадену апаратуру, яку вони прийшли здавати на ринку перекупникам. Через малих слідчі вийшли на їх старших спільників. Перший був взятий 15-річний студент ПТУ О.Агапов, на квартирі в якого виявився цілий склад ще не проданих крадених речей - монітори, телефони, комп'ютерні запчастини. Подільниками виявилися 18-річний Д.Щербаков ("сидів" на героїні і в свій час притягався до кримінальної відповідальності за зберігання наркотиків) і 17-річний А.Баженів (раніше потрапляв під слідство за крадіжку).

На даний момент злочинці зізналися в 6 крадіжках... За попередніми підрахунками оперативників, юнці здійснили по меншій мірі два десятки подібного роду злочинів.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, антисоціальна поведінка неповнолітніх зумовлена впливом багатьох факторів, серед яких, на наш погляд, провідними є наступні:

- несприятливі соціальні умови (особливо сімейні);
- індивідуальні особливості особистості підлітка. У процесі проведення

судово-психологічних експертиз було проаналізовано 62 кримінальних справи по статевих злочинах неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, вивчені механізми їх злочинної поведінки в залежності від особистісних характеристик. У структурі особистості більшості підлітків діагностувалися акцентуації характеру. У групі тих, що здійснили насильство поодиночки, переважали: епілептоїдний тип - 64%, шизоїдний тип - 12%, нестійкий - 11%, а серед тих підлітків, які здійснили насильство в групі (48 чоловік) діагностувався гіпертимний тип характеру - 14%, нестійкий - 13% і конформний тип - 10%;

- безпосередній вплив ровесників чи дорослих людей, референтних груп;
- соціальна неконтрольованість.

Підвищення уваги суспільства до життя, навчальної та ігрової діяльності підлітків, покращення соціально-економічних умов, організація соціально корисної та цікавої життєдіяльності можуть сприяти вирішенню проблеми зниження і викорінення злочинності неповнолітніх.

5. ПСИХОЛОГІЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Групові злочини, як показують дослідження, складають більше 20 відсотків всіх злочинів. Суспільна небезпека організованої злочинності більш висока в порівнянні з індивідуальними злочинами, що зумовлюється кількома психологічними і соціально-психологічними факторами:

- здійснення злочину в умовах групи психологічно полегшується, відбивається вплив інших членів групи;
- організована злочинність відрізняється просторовим розмахом (нерідко охоплює цілі регіони, галузі господарства) і масштабом злочинного діяння (розкрадання в особливо крупних розмірах, контрабанда і т.п.);
- є можливість залучення в злочинну діяльність нових осіб, в тому числі державних службовців та неповнолітніх;
- чинить певний вплив на діяльність злочинної групи і психічне антисоціальне зараження.

Злочинна група має певну ієрархічну структуру (у більшості випадків структура виглядає як піраміда, на вершині якої знаходиться вождь) і досить високий рівень саморегуляції. Вона відзначається системою своїх норм поведінки і міжособистісних відносин:

- у злочинній групі існує жорстка система безумовного підкорення, при якій "нижчий" виконує розпорядження "вищого" в ієрархії;
- взаємовідносини засновані на егоїстичному розрахунку, на утвердженні переваги шляхом грубої фізичної сили;
- у злочинній групі відбувається поділ ролей і функцій, які виконуються кожним членом групи (вождь, касир - утримувач "общака", зв'язківці, рядові бойовики, охоронці та ін.);
- члени злочинної групи пов'язані круговою порукою, іноді скріпленою кров'ю (в багатьох бандах існує клятва мовчання як своєрідний "кодекс честі" бандита).

Чим більш небезпечні дії злочинної групи, тим більш диференційовані ролі і функції кожного члена групи.

Психологія організованої злочинності відрізняється спільністю злочинних цілей та інтересів. При цьому злочинна група створюється з метою здійснення не одного єдиного злочину, а для постійної і довготривалої злочинної діяльності. Юридична практика показує, що окремі злочинні групи займаються антисоціальною діяльністю на протязі кількох років. Іншими словами, злочин перетворюється на ремесло членів злочинної групи, що формує у них відповідну психологію, субкультуру. Про психологію бандита, його моральний образ і людські якості, можна судити з даного прикладу.

Банда Капуцу виникла в Підмосков'ї в 1995 році: саме тоді звільнився із зони після восьмирічного ув'язнення за здійснене вбивство уродженець Болгарії. Він став створювати власне кримінальне угрупування. Знаючи, що в нього важка форма туберкульозу і довго йому прожити не вдасться, Микола, замість того, щоб подумати про душу і вічність, вирішив у останні свої роки заробити будь-яким чином багато грошей і як слід "відімістити" ненависному людству за свою долю, що не склалася. Спочатку банда складалася з чотирьох осіб. Однак здійснивши кілька розбійних нападів на магазини і квартири, вожак вирішив позбутися своїх помічників. Для початку запропонував заради "найбільш справедливого поділу" двом подільникам, О.Волкову і Д.Сиротко, вбити "третього зайвого" - С.Кулагіна. Потім спровокував Волкова на вбивство Сиротко - ніби, двом більше залишиться. А після цього вбив і самого Волкова, привласнивши всі гроші собі.

Два роки потому Капуцу завів дружбу з 22-річним В.Зобовим, разом з яким взявся грабувати автовласників. Влітку 1997 року склад кровавої банди поповнився затятими кримінальниками В.Нікітіним, В.Гулевським та С.Росляковим. Ще двоє, які прийшли в угрупування трохи згодом особливої ролі в діяльності банди не зіграли і невдовзі були вбиті своїми ж за "неблагонадійність".

Багато злочинів здійснила ця банда. Лише за серпень 1997 р. ці нелюди позбавили життя 9 людей. Найпідлішим їх злочином можна вважати вбивство "човникарки" Є.Ларіної і її домочадців. Ларіну та її чоловіка О.Семикіна катували на очах трьох дітей... Забравши наявні гроші, золоті прикраси і машину з товаром, головорізи пішли, залишивши після себе п'ять трупів. Дітей - 11-річного Максима, 15-річну Діану та 16-річну Оксану, та їх матір Нікітін і Капуцу прикінчили пострілами впритул. Зв'язаного Семикіна облили бензином, і він згорів заживо...

Через кілька місяців затримали вожска і всіх решту бандитів.

При аналізі злочинної діяльності окремої особистості у складі групи жоден співучасник групового злочину, якщо він визнаний таким, не може бути невинним. Але при оцінці особистості співучасника юридичні працівники повинні мати на увазі, яку роль він виконував у здійсненому груповому злочині, які його цілі і мотиви, в якій мірі він міг передбачити наслідки своїх дій і дій всієї групи в цілому, як він ставиться до самого факту здійснення злочину та ін. Особливу увагу необхідно приділити аналізу ролі організатора, підбурювача, виконавця, помічника, з'ясувати значення дій кожного з них у здійсненому злочині. Якщо злочин здійснений за попередньою змовою, то юристу важливо виявити ситуацію виникнення змови і місце кожного з її учасників.

Як правило, злочинна група для її членів виступає як референтна група, і поведінка кожного визначається цілями та інтересами цієї групи, її неписаними нормами, експектаціями групи, прагненням до позитивної оцінки групою своїх дій і поведінки, конформністю у відношенні вимог цієї групи до її учасників. Причому в злочинній групі досить ефективно діють своєрідні санкції як засіб примусу до дотримання проголошених "верхівкою" норм поведінки. Санкції можуть бути позитивними (у випадку, якщо член групи виконує її сподівання) і негативними (по відношенню до тих, хто відхиляється від групових стандартів).

Організована злочинність не має меж. В останні роки кримінал звив

міцну павутину злочинної спільноти, яка займається торгівлею новонародженими. Наймані вбивці- кіллери холоднокривно і безжально влаштовують точно сплановану прицільну стрільбу, різанину; з'явилися так звані кіллерські групи. Кримінальні угруповання беруть участь у незаконному обігу зброї, організовують притони з використанням сексуальних рабінь і т.п. У злочинне середовище все більше залучаються жінки і молодь.

Корислива мотивація - провідна мета злочинних дій. Як показують дослідження, вона характерна для 75% злочинних посягань. Наприклад, контрабанда, торгівля зброєю, кіднеппінг (викрадення дітей з метою шантажу і отримання викупу), наркобізнес, торгівля новонародженими, підробка грошей, хабарництво, крадіжки, рекет та ін. є корисливими злочинами.

Кожен вид організованої злочинності, підкоряючись певним загальним соціально-психологічним закономірностям, в той же час має свої психологічні особливості, свій соціально-психологічний механізм становлення і функціонування, свою спрямованість і стійкість. Це ускладнює діяльність працівників слідчих органів, судів, прокуратури та інших юристів-спеціалістів. Кожен з них повинен володіти високими професійними знаннями, навиками і вміннями, самоорганізованістю, наполегливістю, відповідальністю, винахідливістю, витримкою, самокритичністю, прагненням постійно поповнювати свій арсенал новими способами і формами боротьби з організованою злочинністю.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

В останній час все більшого значення набувають переговори зі злочинцями, які дозволяють в багатьох випадках забезпечити усунення небезпеки для людей, уникнути застосування сили. Переговори зі злочинцями - досить новий підхід до вирішення боротьби з організованою злочинністю, який вимагає відповідних знань і вмінь від сил правопорядку і суспільної безпеки.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Кримінальна психологія – галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія з'ясовує ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, у ході утворення злочинного наміру, підготовки і здійснення злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про "природженого злочинця", реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Пристаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити зміст

співвідношення соціального і біологічного в структурі конкретної особистості, пам'ятаючи про те, що злочинність зумовлена насамперед соціальними факторами, але завжди слід мати на увазі й індивідуально-психологічні, біологічні особливості особистості злочинця.

Необхідно з'ясувати, що відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Загальновизнано, що саме в координатах ціннісно-нормативної системи особистості і соціального середовища, їх взаємодії слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки.

Курсанти під час вивчення теми повинні засвоїти, що вивчення юридичними працівниками психологічних особливостей особистості звинуваченого дає можливість:

- по-перше, більш правильно кваліфікувати здійснений злочин;
- по-друге, здійснювати вибір найбільш підходящих психологічних прийомів впливу на звинуваченого в процесі проведення слідчих дій;
- по-третє, більш успішно виявляти причини і умови злочину.

Вивчаючи тему необхідно засвоїти чинники антисоціальної поведінки неповнолітніх.

Під засвоєння теоретичних знань слід усвідомити, що кримінальна психологія – галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія з'ясовує ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, у ході утворення злочинного наміру, підготовки і здійснення злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про "природженого злочинця", реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам.

ТЕМА № 6. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Психологічні особливості оперативно-розшукової діяльності
2. Функціонально-психологічний аналіз оперативно-розшукової діяльності.
3. Психологічні засади оперативно-розшукових заходів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кондратьєв Я. Ю. Психологічне забезпечення діяльності оперативних підрозділів МВС України : монографія / Я. Ю. Кондратьєв. – К. : НАВСУ, 1999. – 216 с.
2. Основы оперативно-розыскной деятельности : учебник / [под ред. С. В. Степашина]. – СПб. : Лань, 1999. – 704 с.
3. Основы оперативно-розыскной деятельности : учебник / [под ред. В. Б. Рушайло]. – СПб. : Лань, 2000. – 720 с.
4. Використання психологічних знань в ОРД : [навч. посібник] / О. Ф. Долженков, Г. Є. Запорожцева, А. П. Кіцул, Є. В. Рижков. – Одеса : ОІВС, 2001. – 308 с.
5. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції (у двох частинах). Частина I : Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів : навч.-метод. посіб. / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 124 с.
6. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників кримінальної міліції. Частина VI : Психологічна підтримка оперативно-службової діяльності кримінальної міліції: навч.-метод. посіб. / [Д. О. Александров, Л. І. Казміренко, І. М. Охріменко та ін.]; за заг. ред. Є. М. Моїсєєва. – К. : Київськ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 192 с.
7. Охріменко І. М. Зміст оперативно-розшукових заходів у контексті психології ОРД / І. М. Охріменко // Бюлетень обміну досвідом роботи. – 2010. – № 184. – С. 118–125.
8. Психологія оперативно-розшукової діяльності: навч. посібник / [Б.І. Бараненко, Д.О. Александров, І.М. Охріменко та ін.]; за ред. А.В. Іщенка, В.С. Медведєва. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – 296 с.

Додаткова література:

9. Охріменко І. М. Окремі організаційно-правові та психологічні аспекти дотримання законності під час проведення оперативно-розшукових заходів / І. М. Охріменко, М. С. Удовик // Вісн. Акад. упр. МВС. – 2009. – № 1. – С. 98–110.
10. Психологія довірчих відносин в оперативно-розшуковій діяльності : навч. посіб. / [Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, І. В. Сервецький, С. А. Тарарухін, Г. О. Юхновець]. – К. : НАВСУ, 1997. – 108 с.

11.Профессиональная психология : учеб. пособие / [В. А. Олейников, Г. Н. Будагьянц, А. С. Звонок и др.]. – Луганск : РИО ЛИВД, 1996. – 364 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Навчальна мета: викладення навчального матеріалу щодо сутності, психологічних особливостей та психологічної структури оперативно-розшукової діяльності.

Розвиваюча мета: залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням в контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.

Виховна мета: визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

ВСТУП

Важливою вимогою до сучасної практики оперативно-розшукової діяльності все більше стає необхідність її комплексного наукового забезпечення. Останнім часом, на фоні стрімкого проникнення в цю практику результатів багатьох фундаментальних і спеціальних прикладних досліджень, особливої уваги заслуговує залучення нею спеціальних психологічних знань, що в комплексі формують зміст психології ОРД – окремої галузі практичної психології.

Основу такої галузевої психології сьогодні складає Концепція психології ОРД. В ній, використовуючи методологічні і методичні засади загальної та юридичної психології, психологія оперативно-розшукової діяльності створює можливості для системного психологічного пізнання останньої з врахуванням специфічних психологічних чинників та закономірностей, властивих суб'єктам ОРД, об'єктам ОРД та заходам ОРД. Характерною особливістю психології ОРД є також те, що спеціальні психологічні знання сприймаються нею і як засоби пізнання змісту окремих заходів ОРД і, і як засоби практичного здійснення останньої.

1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Удосконалення та якісне оновлення оперативно-розшукової діяльності, про необхідність якого сьогодні багато говориться на різних рівнях, неможливе без психологічного її забезпечення. Питання використання психологічних знань в ОРД здавна привертало увагу теоретиків та зацікавлених практиків, і на сьогодні вже існує значна кількість опублікованих наукових праць (А.І.Алексєєв, Б.І.Бараненко, О.Ф.Возний, О.Ф.Долженков, Г.Є.Запорожцева, Г.К.Синілов, В.Ю.Фролов, В.О.Черепанов та ін.). Але слід зауважити, що комплексні психологічні дослідження з цих проблем у минулі часи майже не проводилися, а узагальнені висновки формувалися здебільшого на підставі

адаптованого використання загальних психологічних знань, а також запозичення деяких емпіричних даних тотожного характеру.

Протягом останніх десяти-двадцяти років проблема використання психологічних знань у діяльності ОВС усе більше сприймається як об'єкт прикладних наукових досліджень. Так, науковцями Національної академії внутрішніх справ України протягом 1998-2004 рр. здійснено вивчення та розроблені професіограми і психограми працівників різних фахових напрямів ОВС, представлені у наукових працях Я.Ю. Кондратьєва, В.Г. Андросюка, Л.І. Казміренко, Г.О. Юхновця, Д.О. Александрова, В.С. Медведєва та ін.

Зокрема, Я.Ю. Кондратьєвим розроблені професіограми та психограми працівника підрозділу карного розшуку, в яких розкриваються: а) чинники, що визначають зміст професійної діяльності; б) умови здійснення оперативно-розшукової діяльності та соціально-психологічні чинники, які впливають на її ефективність; в) психофізичні стани зазначених суб'єктів праці, що обумовлюють відповідні вимоги до працездатності; г) професійно значущі психологічні якості особистості працівника. Достовірність зазначених професіограм і психограм та типовий їх характер дозволяють адаптувати останні стосовно працівників інших оперативних підрозділів.

Значний інтерес становлять розробки, проведені науковцями НДІ НАВСУ в галузі використання в кадровій роботі органів внутрішніх справ поліграфів. Зокрема, підготовлено комплекс психологічних опитувальників для проведення обстеження із застосуванням цих технічних пристроїв окремих категорій працівників ОВС.

Внеском у розвиток професійної психології в ОВС України стали концептуальні розробки загальної системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності, що висвітлюють питання: профорієнтації та професійно-психологічного відбору кадрів для органів та підрозділів внутрішніх справ; психологічного супроводження проходження служби, в тому числі психопрофілактичної роботи; професійно-психологічної підготовки кадрів, а також психологічної підтримки оперативно-службових заходів ОВС.

Отже можна констатувати, що у теперішній час сформована певна теоретична та прикладна основа щодо практичного використання психологічних законів і закономірностей в оперативно-розшуковій діяльності ОВС. Реальним кроком щодо створення психології ОРД стала розроблена і нещодавно опублікована Концепція психології оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ. Вона становить основу створення цілісної системи використання специфічних суттєвих і сталих (стосовно зазначеної діяльності) психологічних закономірностей, які утворюються й діють на рівні психіки всіх осіб, включених у процес особливих відносин, що виникають під час здійснення ОРД і продуктивно реалізуються за такими напрямками:

- 1) діагностування, оцінка, формування та підвищення рівня професійно-психологічної готовності кандидатів та діючого складу оперативних підрозділів органів внутрішніх справ до успішного виконання завдань оперативно-розшукової діяльності (опанування теорією й практикою ОРД професійної

психології суб'єктів цієї діяльності на рівні узагальненої моделі, а також диференційовано, з визначенням відмінностей за окремими напрямками, лініями ОРД тощо);

2) розпізнавання та використання в процесі здійснення ОРД закономірностей психології її об'єктів (психологічні особливості поведінки та дій окремих індивідів або членів групових об'єднань, визнаних об'єктами оперативно-розшукового впливу, а також осіб, що є опосередкованими носіями інформації, значущої для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності);

3) виявлення, пізнання та врахування при проведенні ОРД психологічних чинників й особливостей, що є органічною частиною окремих оперативно-розшукових заходів, тобто прийняття до уваги потенційної психологічної насиченості останніх.

У якості відправної позиції щодо формування психології ОРД визначено, що ця діяльність, як особливий різновид юридичної практики, хоча й знаходиться в межах юридичної психології, становить собою відокремлений вид правозастосування з притаманним тільки йому спеціальним законодавчим регулюванням, особливими цілями, напрямками та завданнями, специфічними суб'єктами й об'єктами діяльності, спеціальними силами, заходами, формами, методами, засобами тощо. Цим вона істотно відрізняється від інших різновидів правоохоронної діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність із позицій психології є певною системою психологічних закономірностей, зв'язків і відношень, які стосуються різних аспектів цієї діяльності та особистості її суб'єктів та об'єктів, мають переважно психологічну природу й психологічно обумовлену змістовну структуру, підпорядковані загальним принципам і положенням психології та підвладні науково-практичним методам психологічного аналізу, діагностики й інтерпретації, а також психологічного супроводження та відповідної корекції. При інтегруванні з іншими науково-практичними знаннями (соціальними, управлінськими, оперативно-розшуковими, кримінально-правовими, кримінально-процесуальними, криміналістичними та іншими) вони утворюють відокремлену галузь прикладної психології – психологію оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

Таким чином, можна визначити **психологію ОРД** як галузь юридичної психології, що реалізується у формі професійно-психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності та вивчає факти, закономірності і механізми психіки у сфері реалізації оперативно-розшукової діяльності.

Предметом психології ОРД є психологічні закономірності поведінки та механізми діяльності особистості в оперативно-розшуковій взаємодії. Вони становлять собою або об'єктивні прояви психіки конкретної людини, що є суб'єктом і об'єктом оперативно-розшукової діяльності, або психологічний зміст обраної ними поведінки в процесі її здійснення.

Об'єктом психології ОРД може виступати особистість, група та сам феномен інформаційно-комунікативної взаємодії, які актуалізуються у процесі реалізації оперативно-розшукових заходів. Це, насамперед, особистість

суб'єктів ОРД (працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ та негласного апарату), особистість об'єктів ОРД (підозрювані, потерпілі, свідки, члени злочинних об'єднань, інші об'єкти оперативної розробки тощо), а також сам процес інформаційно-комунікативної взаємодії оперативного працівника з різними об'єктами – носіями оперативно-значущої інформації.

Психологія ОРД базується на таких основних **принципах** застосування психологічних знань, як: правомірність та гуманізм, що передбачає реалізацію психологічних закономірностей у суворій відповідності до норм Конституції України, чинного законодавства України, “Загальної декларації прав людини”, проголошеної резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, “Європейської конвенції з прав людини”, прийнятої у Римі 4 листопада 1950 року, “Міжнародного пакту про громадянські та політичні права”, проголошеного резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року та пролонгованого “Заключним Актом Гельсінської наради” у 1975 році, а також “Конвенції проти катування та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання”, проголошеної резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1984 року; науковість (наукова достовірність одержаних спеціальних психологічних знань, а також коректність форм, методів та засобів їх отримання і використання); комплексність (використання психологічних знань за умови комплексного застосування різновидів форм і методів психологічної роботи).

Головна методологічна передумова формування психології оперативно-розшукової діяльності полягає в системному розгляді останньої, в основу чого покладається діяльнісний підхід. Методологічне призначення останнього двоєдине: з одного боку, це – метод вивчення психічних процесів, що мають місце при здійсненні ОРД, тобто шлях розгляду й уявлення зазначеної діяльності як психологічної категорії; з іншого – спосіб структурного аналізу ОРД як конкретної предметної діяльності.

Основні положення теорії діяльності розроблені О. Леонтєвим, С. Рубінштейном, П. Гальперіним, Д. Ельконіним та іншими психологами.

Різні напрями, види й форми ОРД відрізняються один від іншого своєю особливою спрямованістю, специфічними завданнями, особливими об'єктами, методами, засобами та прийомами практичних дій, наявністю специфічних умов діяльності тощо. Тому при аналізі психологічної структури будь-якого окремого різновиду ОРД кожна її складова буде мати свою специфічну психологічну насиченість. Цим визначається одна з найважливіших психологічних закономірностей оперативно-розшукової діяльності, а саме: вона обумовлює коло вимог щодо особливих психологічних характеристик особистості її суб'єктів. Наведене дає підстави для системного уявлення психології ОРД і включення до її **структури**, окрім психології суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, також таких обов'язкових елементів, як психологія об'єкта вказаної діяльності та початковий психологічний потенціал заходів ОРД.

Проблематика психології ОРД включає:

1) психологічне опосередкування оперативно-розшукової діяльності на

основі використання сучасних прикладних психологічних технологій;

2) психологічні особливості реалізації окремих оперативно-розшукових заходів;

3) психологічні особливості суб'єктів і об'єктів ОРД;

4) психологічні особливості взаємодії оперативного працівника з іншими учасниками професійної діяльності;

5) психологічні засади оперативної профілактики злочинності.

Психологія ОРД є специфічною галуззю практичної психології, якій притаманні “свої” особливі завдання (діагностика, оцінка, профілактика та корекція індивідуальних психологічних рис й особливостей поведінки особистості, включеної до процесу оперативно-розшукової діяльності), а також “своя” психологічна технологія (цілісна методична система), що охоплює комплекс діагностичних, інтерпретаційних, оціночних та корекційних психологічних методик.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Вищевикладене дає підстави для висновку, що оперативно-розшукова діяльність із позицій психології є певною системою психологічних закономірностей, зв'язків і відношень, які стосуються різних аспектів цієї діяльності та особистості її суб'єктів та об'єктів, мають переважно психологічну природу й психологічно обумовлену змістовну структуру, підпорядковані загальним принципам і положенням психології та підвладні науково-практичним методам психологічного аналізу, діагностики й інтерпретації, а також психологічного супроводження та відповідної корекції. При інтегруванні з іншими науково-практичними знаннями (соціальними, управлінськими, оперативно-розшуковими, кримінально-правовими, кримінально-процесуальними, криміналістичними та іншими) вони утворюють відокремлену галузь прикладної психології – психологію оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

Основними її напрямками є:

– науковий – проведення перспективних теоретичних та прикладних наукових досліджень із проблем психології ОРД у системі МВС України з метою поглибленого вивчення її загальних основ і окремих практичних аспектів, а також розробки новітніх прикладних методик і рекомендацій щодо технологій отримання й практичного використання в оперативно-розшуковій діяльності спеціальних психологічних знань;

– навчальний – упровадження в системі вищих закладів освіти МВС України вивчення самостійної дисципліни або спецкурсу в межах дисципліни ОРД теоретичних засад і практичних аспектів психології оперативно-розшукової діяльності;

– практичний – безпосередня реалізація у практиці психології оперативно-розшукової діяльності, у тому числі за рахунок:

1) розробки та прийняття необхідних для цього відомчих нормативних документів;

2) створення при окремих обласних і міських ГУМВС, УМВС та УМВСТ

експериментальних, а далі – постійно діючих центрів психологічної підтримки оперативно-розшукових заходів, спрямованих на попередження й розкриття найбільш тяжких та резонансних злочинів, а також розшук особливо небезпечних злочинців і безвісно зниклих осіб;

3) створення психологічних банків даних стосовно психологічних портретів чи профілів (сукупності типових рис) особистості окремих категорій і типів злочинців, органіграм організованих злочинних угруповань, специфіки здійснюваних ними злочинів, а також адекватних типових психологічних технологій виконання окремих оперативно-розшукових заходів;

4) розробки та впровадження організаційної системи надання відомчими психологами системи МВС психологічної допомоги оперативним працівникам, а також використання з цією метою консультативних послуг інших обізнаних практичних психологів;

5) застосування при здійсненні заходів оперативно-розшукової діяльності спеціальних психологічних знань безпосередньо оперативними працівниками органів внутрішніх справ.

2. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Психологія заходів здійснення ОРД досліджує психологічні явища та їх закономірності, що, з одного боку, знаходять безпосереднє вираження в цих заходах, складаючи їх певний психологічний зміст, у зв'язку з чим вони набувають інструментального значення для їх здійснення, а з іншого, – є основою вибору тих чи інших оперативно-розшукових заходів, що найбільш відповідають конкретним завданням і цілям ОРД.

Перш ніж перейти до розгляду та характеристики конкретних заходів, слід зупинитись на методах психології ОРД. Їх теоретичне підґрунтя складають засади загальної, соціальної й практичної психології, вихідні методолого-методичні аспекти юридичної психології, а також окремі наукові положення і висновки соціології, кримінології, теорії управління, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, теорії й практики ОРД.

До методів психології ОРД можна віднести:

1. Діагностичні методи, спрямовані на збір професійно-значущої психологічної інформації про об'єкти.

А) Метод спостереження – цілеспрямоване вивчення об'єкта шляхом аналізу особливостей його активності в природних умовах існування;

Б) Метод експерименту – збір фактів, що здійснюється в спеціально створених штучних умовах, які забезпечують активний прояв психічних явищ;

В) Метод опитування – відкритий чи з замаскованою метою збір первинної інформації про об'єкт за допомогою відповідей на певним чином поставлені запитання чи виконання спеціальних завдань, спрямованих на висвітлення значущих фактів, якостей та явищ;

Г) Метод експертних оцінок – отримання відомостей про об'єкт від осіб, які володіють значущою інформацією, шляхом відкритого чи завуальованого

опитування;

Д) Метод вивчення продуктів психічної активності – збір інформації про об’єкт шляхом аналізу матеріалізованих результатів та наслідків його психічної діяльності.

2. Методи психологічного впливу – активна цілеспрямована діяльність, метою якої є отримання оперативно-значущої інформації або зміна систем уявлення чи поведінки об’єкта.

А) Метод переконання – активна зміна уявлень об’єкта шляхом логічно обґрунтованої аргументації в процесі оперативної взаємодії (наведення контраргументів за допомогою достовірного фактажу, правдоподібної інформації або правдоподібної дезінформації).

Б) Метод навіювання – активна зміна психіки об’єкта внаслідок цілеспрямованого зниження рівня його усвідомлення, розуміння, логічного аналізу, оцінки та критичності при сприйнятті змісту навіювання.

Розгляд у повному обсязі питань психологічного впливу в ОРД становить окрему проблему, тому зараз будуть висвітлені лише вихідні позиції цього аспекту психології ОРД.

Під переконанням розуміється різнобічний психологічний вплив на особистість з метою формування в неї одних якостей замість інших, а також спонукання до певної, необхідної у оперативно-розшуковому відношенні, діяльності (поведінки). Основними засобами переконання є інформування, роз’яснення, спростування, переговори; стимулюючими – викладення певних аргументів; вислуховування сумнівів та заперечень об’єкта. Ефективним засобом переконання є відтворення подій, що дозволяє актуалізувати асоціативні зв’язки чи певні емоційні стани особи і полегшує процес сприйняття нею тих чи інших фактів і доводів.

Суть методу навіювання полягає у впливі на психічну сферу особи за умови зниження рівня її критичності при сприйнятті й реалізації певного змісту, відсутності цілеспрямованого й активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу та оцінки у відповідності з минулим досвідом і актуальним станом. При *прямому* навіюванні використовуються спеціальні “словесні формули”, що впроваджуються в психічну сферу суб’єкта і стають активним елементом його свідомості; зміст *опосередкованого* навіювання включається в повідомлювану інформацію в замаскованому вигляді і характеризується неусвідомленістю, непомітністю, мимовільністю засвоєння.

Психологічний *примус* є жорсткою формою психологічного впливу і найчастіше полягає у позбавленні об’єкта права вільного вибору привабливих для нього умов і правил поведінки. Різновидом психологічного примусу слід вважати психологічне маніпулювання, тобто вплив на особу шляхом довільної композиції певних обставин, ситуацій тощо, в результаті чого вона обирає вигідний для мети ОРД варіант поведінки, але такий, що об’єктивно суперечить її дійсним інтересам.

Також часто використовуються заборона (здебільшого це стосується протиправних дій), категорична вимога та попередження (впливовий результат останніх залежить від повноважень і можливості застосування санкцій, чи

тільки від авторитету особи, яка впливає). Застосовується також погроза, впливова дія якої полягає в актуалізації емоції страху.

До зазначеного слід додати, що у психологічному впливі важливо вміти захопити ініціативу, примусити протилежну сторону відмовитися від попередніх намірів і активних дій, адже ініціатор завжди випереджає і нав'язує іншій стороні вигідні для нього умови. Той, хто володіє ініціативою, може ретельно готувати впливові заходи, а той, хто вже відчув їх на собі, змушений поспіхом вирішувати проблеми, що раптово виникли для нього. Перевага ініціативи створює сприятливі умови для успіху у психологічному впливі.

Що стосується *психологічного змісту оперативно-розшукових заходів*, то тут слід виходити із законодавчого визначення цієї діяльності як системи гласних і негласних пошукових заходів, що здійснюються з застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів; сукупності оперативно-розшукових методів та оперативно-розшукової тактики. Процес оперативно-розшукової діяльності потребує відповідного інформаційного, аналітичного, організаційно-управлінського та організаційно-тактичного забезпечення.

На даний час у теорії психології ОРД Росії, Білорусії та Болгарії висвітлені деякі механізми здійснення психологічного впливу на об'єкти оперативної діяльності, досліджені окремі аспекти взаємовідносин між негласними працівниками і розроблюваними ними особами як рівнозначними партнерами, із визначенням при цьому основних психологічних передумов їх успішного спілкування – емоційно-вольового та інтелектуального аспектів такого процесу. Виявлено, крім того, потребу досягнення емоційного й інтелектуального домінування негласних працівників над розроблюваними особами.

Між тим, існуючий у світовій оперативній практиці традиційний перелік заходів ОРД потенційно насичений специфічним психологічним змістом. Це, насамперед, психологічні особливості й відповідні психологічні технології проведення оперативно-розшукових заходів у контактено-комунікативних формах оперативної взаємодії, які ґрунтуються на психологічних механізмах та закономірностях і визначають успішність реалізації подібних заходів.

Тому даний розділ психології оперативно-розшукової діяльності має бути спрямований, насамперед, на наукове й практичне вивчення початкового психологічного потенціалу, який об'єктивно існує у кожному конкретному заході ОРД і стосується організаційного, оперативно-тактичного, морально-етичного й суто психологічного (на рівні конкретного виконавця) аспектів їх здійснення, а тому є вихідною основою для їх вибору в конкретній оперативній обстановці і знаходить у них своє безпосереднє вираження.

В цілому психологія заходів здійснення ОРД передбачає два основних аспекти її наукового та практичного опанування: загальний, що охоплює потенційні психологічні утворення та закономірності, притаманні всім оперативно-розшуковим заходам, і особливий, до змісту якого віднесені специфічні психологічні особливості, котрі обумовлюють вимоги щодо реалізації окремих оперативно-розшукових заходів. При цьому кожний із зазначених аспектів може бути реалізований у теорії і практиці ОРД за трьома

напрямами: правовий, ціннісно-орієнтаційний (мотиваційно-морально-етичний) та організаційно-психологічний.

Раніше вже зазначалося, що ОРД з позицій діяльнісного підходу уявляється як система спеціальної предметної діяльності її особливих, законодавчо визначених суб'єктів. Заходи останньої (включаючи методи, засоби, прийоми) в її загальній психологічній структурі, по-перше, становлять собою ті складові елементи, без яких існування зазначеної вище системи стає неможливим, по-друге, – вони потенційно є психологічно насиченими, і в цьому сенсі мають бути адекватними кожному іншому системному елементу діяльності, що розглядається, тобто відповідати основним психологічним характеристикам її об'єктів, суб'єктів та очікуваним результатам реалізації цих заходів.

Вказане насичення заходів ОРД специфічним психологічним змістом обумовлює відповідні вимоги щодо їх проведення. Вони полягають в урахуванні потреб, інтересів, мотивів, цілей та психологічних особливостей конкретних дій окремих осіб і груп, які знаходяться у практичному взаємозв'язку зі здійснюваними оперативно-розшуковими заходами. Тому вихідними психологічними вимогами щодо здійснення заходів ОРД слід вважати:

1) визнання необхідності дотримання первинної правової природи ОРД, тобто забезпечення повної їх відповідності вимогам Конституції України, державної кримінальної політики, кримінального судочинства, Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” та інших нормативно-правових актів;

2) усвідомлення об'єктивної потреби організаційного диференціювання заходів оперативно-розшукової діяльності залежно від психології здійснення окремих її функцій, в тому числі:

А) функції оперативно-розшукового попередження та оперативної (загальної і індивідуальної) профілактики злочинності, що потребує врахування специфічних психологічних особливостей у поведінці та вчинках окремих осіб й груп у процесі здійснення оперативними працівниками:

– виявлення кримінально небезпечного контингенту, а також фактів, обставин тощо, вивчення яких необхідно для попередження злочинних проявів;

– розпізнання й попередження злочинних намірів окремих осіб, в тому числі шляхом переорієнтування їх на законотворчу поведінку, стримування від злочинних дій, роз'єднання об'єднань протиправної спрямованості;

– виявлення та нейтралізації причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів;

– припинення злочинів, що готуються, наприклад, при зазіханні на особу чи власність, збуті наркотиків, вогнепальної зброї і т. ін.;

Б) функції оперативно-розшукового розкриття злочинів. Визнання останньої законодавець окреслив як пошук і фіксацію фактичних даних про злочинну діяльність окремих осіб та груп, що мають доказове значення в кримінальному судочинстві.

В) функції розшуку осіб, що переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, а також безвісно

відсутніх.

3) прийняття до уваги оновленої психологічної сутності принципів ОРД: законності, гуманізму, моральності й етичності, поважання прав і свобод людини, рівності прав людини і громадянина перед законом, виключної доцільності заходів ОРД. Окрім того, важливим є обов'язкове позавідомче санкціонування окремих оперативно-розшукових заходів, встановлення системи прокурорського нагляду за останньою, відчутне спрямування практики ОРД до набуття громадської прозорості, а також відповідність окремих принципів і норм ОРД тотожним установленням інших галузей права.

Здійснення оперативно-розшукових заходів передбачає, поряд із іншим, встановлення особливих оперативно-розшукових відносин типу “суб’єкт ОРД – об’єкт ОРД”, під час яких перший, виконуючи конкретне завдання, пізнає певним чином іншу особу (групу осіб) та реалізує необхідний оперативно-розшуковий вплив. Технологія цього впливу полягає у застосуванні методів психологічного впливу, що спонукають до прийняття того чи іншого уявлення, або в організації особистої поведінки в потрібному напрямі. При цьому виключне значення має пізнання і врахування психології особистості, на яку спрямований вплив, та її ставлення до останнього.

Водночас, як у вітчизняній, так і зарубіжній теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності нерідко йдеться і про вплив суб’єктів ОРД на соціальне, соціально-економічне, певне фізичне середовище, для визначення якого сьогодні використовується, зокрема, термін “інфраструктура злочинності”. Мета впливу полягає як у пошуку та отриманні необхідної оперативної інформації, так і в безпосередньому виявленні, попередженні, розкритті злочинів, розшуку злочинців тощо.

Зауважимо, що такий вплив повинен відбуватися лише в межах відносин між суб’єктом і об’єктом ОРД, врегульованих чинним законодавством. Зрозуміло, що в основі кожного конкретного впливового заходу лежать, окрім правових підстав, професійні знання суб’єктів ОРД, включаючи й ті, що знаходяться на перетині спеціальних оперативно-тактичних, криміналістичних, кримінологічних, соціально-психологічних, управлінських тощо. Окрім того, існує необхідність, по-перше, адекватного співвідношення психології особистості суб’єкта і об’єкта ОРД, включаючи місце і соціальну роль останнього в оточуючому соціальному середовищі, а по-друге, – врахування потенційного психологічного змісту кожного окремого заходу ОРД. Якщо стосовно першого з аспектів потреб вже отримана певна ясність при розгляді попередніх запитань, то з’ясування другого потребує додаткового осмислення, насамперед, науково-теоретичного та прикладного характеру.

Методологічно все це обумовлює необхідність класифікації заходів здійснення ОРД за певними, психологічно - правовими доцільними, критеріями.

Враховуючи чинне законодавство та стан відомчого нормативного регулювання можемо визначити перелік оперативно-розшукових заходів:

I. Оперативно – розшукові заходи:

1. Контрольована поставка та контрольована і оперативна закупка

товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності проводиться з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь.

2. Візуальне спостереження за особою.
3. Візуальне спостереження за річчю або місцем.
4. Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації – це комплекс оперативно-розшукових, оперативно-технічних та пошукових заходів, який проводиться відповідно до вимог положень Закону України “Про організаційно-правові засади боротьби з організованою злочинністю” та статті 272 КПК України і полягає у використанні штатних та позаштатних негласних працівників, які короткостроково (тактично) упроваджуються під легендою прикриття в організовані групи та злочинні організації.

II. Оперативно-технічні заходи, які проводяться спеціально – уповноваженими працівниками з відповідними професійно – психологічними особливостями діяльності:

1. Аудіо - контроль особи .
2. Негласне зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж – різновид втручання в приватне спілкування, яке здійснюється шляхом: контролю за телефонними розмовами; зняття інформації з каналів зв’язку
3. Огляд кореспонденції.
4. Негласне обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи.
5. Відео - контроль особи.
6. Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу.
7. Зняття інформації з електронних інформаційних мереж (систем).
8. Аудіо - контроль місця.
9. Відео - контроль місця.

III. Заходи, що здійснюються під час оперативного (ініціативного) пошуку та як правило пов’язані з діяльністю щодо отримання інформації під час спілкування та аналізу інформації:

1. Інформаційно-аналітичне прогнозування.
2. Легендована оренда житла або іншого володіння особи.
3. Оперативне маркування предметів та речовин.
4. Оперативне ототожнення осіб, предметів та речовин.
5. Отримання довідково-аналітичної інформації.
6. Розвідувальне (оперативне) опитування.
7. Профілактично-пошуковий захід.
8. Оперативний огляд житла та інших приміщень, ділянок місцевості та транспортних засобів, а також інших об’єктів.
9. Оперативна установка.
10. Особистий пошук.
11. Радіотехнічна розвідка.
12. Поліграфне опитування.

13. Створення пасток (квартир, офісів, автомобілів).

За рівнем санкціонування всі означені ОРЗ можливо поділити на декілька груп:

Оперативно-розшукові заходи, що не потребують санкціонування

1. Інформаційно-аналітичне прогнозування.
2. Оперативне опитування осіб.
3. Оперативний огляд житла та інших приміщень, ділянок місцевості та транспортних засобів, а також інших об'єктів за згодою власника або особи яка їх орендує
4. Оперативне ототожнення осіб, предметів та речовин.
5. Отримання довідково-аналітичної інформації.
6. Особистий пошук.

Оперативно-розшукові заходи, що потребують санкціонування:

Заходи, що здійснюються на підставі мотивованого рапорту:

1. Легендована оренда житла або іншого володіння особи.
2. Оперативне маркування предметів та речовин.
3. Профілактично-пошуковий захід.
4. Радіотехнічна розвідка.
5. Поліграфічне опитування.
6. Створення пасток (квартир, офісів, автомобілів).

Заходи, що здійснюються на підставі завдання , постанови уповноваженого оперативного підрозділу з дозволу керівника органу та погоджуються з прокурором, прокурора:

1. Оперативна установка (завдання уповноваженого оперативного підрозділу).

2. Візуальне спостереження за річчю або місцем (завдання уповноваженого оперативного підрозділу з дозволу керівника органу).

3. Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації – це комплекс оперативно-розшукових, оперативно-технічних та пошукових заходів, який проводиться відповідно до вимог положень Закону України “Про організаційно-правові засади боротьби з організованою злочинністю” та статті 272 КПК України і полягає у використанні штатних та позаштатних негласних працівників, які короткостроково (тактично) упроваджуються під легендою прикриття в організовані групи та злочинні організації (*постанова про оперативне проникнення в злочинну групу яка затверджується начальниками ГУМВС, УМВС, їх першими заступниками*).

4. Контрольована поставка та контрольована і оперативна закупка товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності проводиться з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь (*постанова керівника(заступника) оперативного підрозділу, яка погоджується з уповноваженим прокурором*).

Особливи умови психологічного характеру в умовах конспірації мають заходи, що потребують ухвали слідчого судді та проводяться за завданням

підрозділу - ініціатора:

1. Візуальне спостереження за особою.
2. Аудіо - контроль особи.
3. Негласне зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж – різновид втручання в приватне спілкування, яке здійснюється шляхом:
  - контролю за телефонними розмовами ;
  - зняття інформації з каналів .
4. Огляд кореспонденції ;
5. Негласне обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи.
6. Відео - контроль особи.
7. Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу.
8. Зняття інформації з електронних інформаційних мереж (систем).
9. Аудіо - контроль місця.
10. Відео - контроль місця.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Враховуючи метод системно-структурного аналізу ОРЗ можливо поділити на складові частини (елементи). Кожен оперативно-розшуковий захід має свою структуру, яка складається з об'єкту, мети (завдання), змістовної частини, суб'єкту, організаційного і технічного забезпечення.

Аналізуючи заходи даного інформаційного блоку, насамперед, слід говорити про психологію задоволення інформаційно-пізнавальних потреб суб'єктів ОРД стосовно одержання достовірного знання про об'єкти оперативно-розшукової діяльності.

Традиційні джерела сьогодні вже не задовольняють сучасну оперативну практику. По-перше, якісні зміни, що відбуваються в структурі та динаміці злочинності, збільшують інформаційні потреби оперативних підрозділів, оскільки виникає необхідність отримання та переробки максимально широкого спектру відомостей соціального, економічного, політичного, в тому числі геополітичного, державно-управлінського, соціально-психологічного та іншого криміногенно значимого характеру. Зрозуміло, що це потребує наявності у суб'єктів ОРД додаткових наукових та практичних знань і з психологічної точки зору є проблемою когнітивного характеру.

По-друге, враховуючи обмежені можливості прямого одержання оперативно значущої інформації, важливого значення набувають опосередковані оперативні відомості, що “прориваються з епіцентрів” кримінального середовища в суміжні соціальні сфери, як от: інтимні, сімейні та родинні зв'язки злочинних елементів; їх оточення в сферах дозвілля, задоволення споживчих інтересів, побутового обслуговування; партнерські зв'язки в сфері підприємницької діяльності; політичні, партійні зв'язки тощо.

З метою виявлення психологічних закономірностей реалізації оперативно-розшукових заходів можна диференціювати їх за такими критеріями:

– *за формою проведення:*

- 1) гласні заходи, при виконанні яких учасники повністю уявляють себе

відповідними сторонами. Психологічними особливостями тут є те, що оперативний працівник, діючи офіційно, захищений своїм статусом, має можливість оприлюднити мету і завдання заходу, запросити за необхідністю допоміжні сили і т.ін. У свою чергу особа, яка становить об'єкт оперативно-розшукового інтересу, розраховує на законність дій оперативного працівника та має гарантії дотримання останньої;

2) негласні заходи, що забезпечуються системою спеціальних правових, організаційних способів і методів;

– *за правовими наслідками проведення:*

1) дискретні – заходи, які порушують певні особисті права і свободи громадян;

2) недискретні, тобто такі, що не порушують зазначених прав і свобод.

Психологічні вимоги цих заходів визначаються, головним чином, моральними, етичними, релігійними поглядами і переконаннями оперативного працівника, рівнем його правової культури.

3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ

Здійснюючи підготовку до проведення основної частини ОРЗ оперативний працівник повинен враховувати, що їх основними складовими є спілкування та його соціально - перцептивна регуляція.

Як і кожний вид діяльності, спілкування має свою специфічну психологічну структуру. Професійне спілкування оперативного працівника під час здійснення ОРЗ складається з наступних обов'язкових елементів:

- комунікативна сторона, яка виявляється в процесі обміну інформацією між індивідами, що спілкуються;

- афективна сторона - прояв свого емоційного ставлення до переданої та отриманої інформації, проникнення в почуття співрозмовника;

- перцептивний бік, реалізований в процесі сприйняття партнерами по спілкуванню один одного і встановленню на цій основі порозуміння.

Повнота розвитку, реалізації цих елементів істотно впливає на стан людини в ході ОРЗ. Так, можливість цілком передати всю бажану інформацію, явність сигналу про одержання, розуміння її викликають стан задоволення, ще більш активізують наступний процес спілкування.

Основними складовими професійного спілкування оперативного працівника під час проведення будь якого виду ОРЗ є:

- обмін інформацією між оперативним працівником ОВС і особами, що є джерелами інформації;

- вироблення спільної стратегії спілкування;

- сприйняття і розуміння між учасниками ОРЗ.

Ми згодні з тезою, що професійне спілкування оперативного працівника під ОРЗ – це не проста розмова з іншою людиною, воно спрямовано на вирішення визначених тактичних завдань, як правило, здійснюється в обстановці напруженої конфліктності і протидії, оскільки це процес психологічно дуже складний багатоплановий. Важливе місце в цьому процесі займає одержання та розпізна-

необхідної інформації.

Передача будь-якої інформації можлива лише за допомогою знаків, точніше знакових систем. Існують декілька знакових систем, які використовуються в комунікативному процесі, відповідно до них можна побудувати класифікацію використовуваних у процесі спілкування засобів.

Розрізняють вербальні (*мовні*) засоби спілкування (як знакова система використовується мова) і невербальні (*немовні*) засоби (використовуються різноманітні знакові системи).

Вербальним засобом спілкування є людська мова, що є універсальним, оскільки при передачі інформації за її допомогою найменш за усе губиться зміст повідомлення.

Хоча мова і є універсальним засобом спілкування, вона набуває значення тільки за умови включення в систему діяльності, а включення це обов'язково доповнюється вживанням інших - немовних засобів спілкування.

Невербальні засоби спілкування можливо поділити на наступні групи:

До першої групи цих засобів належать *жести і міміка*. Міміка - динамічне вираження особи в момент спілкування. Жест - соціально відпрацьоване утворення, що передає психічний стан. За допомогою них ми можемо уявити про відношення людини до якоїсь події, особи, предмету. Жест може нам сказати про бажання цієї людини, її стан.

Інша група немовних (невербальних) засобів спілкування - це *система вокалізації*, тобто якість голосу, його діапазон, тональність. Всі ці доповнення збільшують значення інформації і є своєрідними «добавками» до мови.

До третьої групи невербальних засобів спілкування належать *простір і час організації комунікативного процесу*, які також виступають особливою знаковою системою і мають смислове навантаження, як компоненти комунікативних ситуацій. Останнім часом у психологічних дослідженнях звертається увага на комунікативне значення дистанції між людьми, що спілкуються і залежність ефективності спілкування від розташування партнерів. Виділяють чотири дистанції між людьми, що спілкуються: інтимну (від 0 до 0,5 м), особистісну (0,5 - 1,5 м), соціальну (1,5 - 3 м), привселюдну (понад 3 м). Змінюючи відстань, працівник може додатково впливати на підозрюваного, обвинувачуваного, свідка і т. ін., тому що цим змінюється характер відношень між партнерами.

Людина як об'єкт психологічного спостереження і вивчення, має значну кількість зовнішніх ознак, що не притаманні іншим суб'єктам, але доступні безпосередньому сприйняттю і придатні для ідентифікації його особистості. У криміналістиці ці ознаки поділяються на:

- *анатомічні* (ознаки зовнішньої будови тіла, голови, обличчя тощо);
- *функціональні* (особливості ходи, постави, жестикуляції, міміки й ін.) і
- *супутні* (ознаки одягу, взуття, дрібних носильних речей, прикрас і ін.).

У психології застосовують часто різновид методу спостереження – поведінковий портрет, для складання якого використовують такі параметри:

- *окремі особливості зовнішнього вигляду* (стиль одягу і зачіски людини, прагнення «бути як усі», «виділитися» чи байдужість до оформлення своєї

зовнішності);

- *пантоміміка* (характерні індивідуальні пози, скутість чи воля рухів, постава, особливості ходи);

- *міміка* (загальний вираз обличчя, стриманість, виразність міміки, у яких ситуаціях міміка буває особливо жвавою, у яких – скутою);

- *мовна поведінка* (мовчазність, говіркість, багатослівність, лаконізм, стилістичні особливості, зміст і культура мови, інтонаційне багатство, темп мови);

- *поведінка стосовно інших людей* – становище в значимих групах і ставлення до цього, способи встановлення контактів, характер спілкування (ділове, особистісне, ситуативне, «езопове» й ін.); стиль спілкування (з орієнтацією на співрозмовника чи на себе); позиція в спілкуванні (активна, пасивна, споглядальна, агресивна); прагнення до домінування; наявність протиріч у поведінці (різні способи поведінки в однотипних ситуаціях);

- *поведінкові прояви ставлення до самого себе* (до зовнішності, недоліків, переваг, можливостей, особистих речей);

- *поведінка в психологічно значимих ситуаціях* (при здійсненні дій у цих ситуаціях);

- *поведінка в професійній діяльності*;

- *кругозір, інтереси, найбільш специфічні поведінкові акти*.

Процес спілкування під час ОРЗ обов'язково містить у собі формування суб'єктом спілкування образу іншої людини – партнера. При цьому відбувається не тільки сприйняття зовнішніх фізичних особливостей, але і відображення його психологічних рис і станів. На відміну від загальної, у соціальній психології існує поняття «соціальної перцепції», що позначає сприйняття соціальних об'єктів, інших людей, соціальних груп, великих соціальних спільнот. При цьому одним з найважливіших критеріїв сприйняття людьми один одного є оцінка з позицій загальноприйнятої моралі і норм право слухняної поведінки.

Сприйняття людьми один одного в соціально-психологічному плані має низку специфічних рис. Насамперед, тут відбувається *не тільки формування образу, але також розуміння, пізнання* іншої людини. Тому перцептивна функція спілкування не зводиться тільки до сприйняття, але завжди містить у собі ряд інших когнітивних процесів: розумові операції, пам'ять, а також емоції. Прагнучи пізнати іншу людину, суб'єкт спілкування прагне скласти уявлення про її думки, наміри, здібності, переживання, а також про ті відносини, що зв'язують їх як партнерів. У цей складний процес включаються також *властивості особистості* суб'єкта спілкування: його минулий досвід, установки, мотивація, у зв'язку з чим образ, що формується, проходить певну селекцію.

Взаєморозуміння людей у процесі ОРЗ здійснюється за рахунок особливих психологічних механізмів. Процес спілкування містить у собі, як мінімум, взаємодію двох активних суб'єктів, кожний з яких є особистістю й уподібнює себе іншому. При побудові стратегії взаємодії кожен змушений брати до уваги не тільки мотиви й установки іншої людини, але й те, як цей

інший розуміє «мої» мотиви й установки. Тому усвідомлення себе через іншу людину включає два процеси: ідентифікацію і рефлексію, що були описані вище.

Ідентифікація (уподібнення) – один з механізмів взаєморозуміння. Люди користаються цим прийомом, коли припущення про внутрішній стан партнера по спілкуванню будуються на спробі поставити себе на його місце. Ідентифікація може сполучатися з *емпатією* – здатністю до співпереживання, емоційною реакцією на проблеми іншої людини.

Рефлексія в соціально-психологічному плані є механізмом усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається партнером по спілкуванню. Це складний процес взаємосприйняття і побудови стратегії поведінки, виходячи з розуміння того, як кожний з партнерів сприймається іншим. Максимальний успіх спілкування можливий при оптимальному збігу лінії взаємної комунікації в системах «суб'єкт-суб'єкт» чи «суб'єкт-група». Наприклад, якщо оперативний працівник має неадекватне уявлення про себе, про осіб, що становлять оперативний інтерес, і про те, як вони його сприймають, то його взаєморозуміння і взаємодія з ними будуть виключені.

Для організації продуктивного взаєморозуміння і спілкування оперативному працівнику ОВС важливо враховувати ряд специфічних ефектів міжособистісного сприйняття та невербальний канал інформації. При взаємодії двох учасників спілкування кожний з них оцінює іншого і будує певну систему *інтерпретації* його поведінки та її причин.

Враховуючи означені елементи перцептивної регуляції спілкування під час ОРЗ його суб'єкти повинні:

- розташуватися ближче до джерела інформації, не ходити по кабінету, залишатися на одному і тому ж місці;
- не відноситися до об'єкту заходу звисока, не думати, що той безглуздіший за оперуповноваженого;
- бути уважним до особистих якостей співрозмовника, враховувати його стать, релігійні погляди, етичну позицію, рід занять і т. ін.;
- намагатися не здаватися діловою людиною, бути дружнім, але не фамільярним;
- необхідно пам'ятати, що головне – знайти істину, а не намагатися «вибити» свідчення за будь-яких обставин;
- не треба намагатись здаватися авторитарним, уникати спроб жорстко направити спілкування в потрібне русло;
- стежити за своєю мовою, не використовувати професійний жаргон, сленг;
- при необхідності подякувати об'єкту ОРЗ за те, що він погодився витратити свій час і згоду свідчити;
- якщо пояснення не відбирається, то записи бажано робити таким чином, щоб опитуваний не міг їх бачити.

Важливе значення має тактика підтримки взаєморозуміння під час

спілкування:

- задавати короткі, але чіткі питання, присвячені одному предмету;
- задавати такі питання, які потребують розгорненої відповіді, уникати питань, на які можна односкладово відповісти «так» чи «ні»;
- уникати підказок, орієнтуючих питань;
- не давати можливості об'єкту спілкування змінити тему розмови на інший предмет. Наполягати на тому, щоб на запитання давалися прямі відповіді;
- не допускати з боку об'єктів спілкування плутанини у відповідях і спроб залишити деякі питання взагалі без відповіді;
- постійно бути зосередженим на відповідях, а не на тому, яке питання задати наступним (тому к опитуванню треба ретельно готуватись);
- перед тим, як задати наступне питання, перевірити (переконатися), чи правильно зрозуміла відповідь на попереднє;
- в ході опитування можна повідомити про деякі (але не всі) докази і речові докази.

Отримуючи оперативну інформацію, доцільно використовувати наступні тактичні прийоми психологічного впливу на джерела інформації:

- демонстрація поінформованості (цей прийом застосовується, коли частково з'ясовано питання та необхідно отримати додаткову інформацію);
- використання позитивних якостей особи об'єкта ОРЗ (необхідно апелювати до позитивних якостей для досягнення поставленої мети);
- інерція (опитувані за інерцією можуть надати необхідну інформацію, розповідаючи про речі, що безпосередньо не стосуються справи);
- постановка несподіваного запитання (постановкою несподіваного запитання можна привести опитуваного до стану збентеження, викрити його, наприклад, у брехні, і отримати інформацію, що становить оперативний інтерес);
- використання суміжної теми розмови (цей прийом надає можливість проводити цілеспрямовану бесіду, не ставлячи запитань

Під час проведення будь якого виду ОРЗ його суб'єкти повинні перевіряти достовірність отриманої інформації. Викрити не достовірну інформацію у розповіді спілкуємого є однією з самих складних задач, які слід вирішити в процесі розвід опитування. Необхідно знати, що сказати неправду (брехню) в ході ОРЗ вимагає певних зусиль. За допомогою брехні люди прагнуть захистити себе. При цьому об'єкт ОРЗ може відчувати страх, що виявляється в певних симптомах, наприклад, пульсації сонної артерії, пересиханні губ, мимовільному рушенні кадика або непомірних спробах додати своїм визнанням видимість правди.

Розрізняють дві основні групи ознак надання невірної інформації: словесні і психологічні.

Словесні ознаки надання недостовірної інформації:

1. Відповідь на питання – особи, які говорять правду, намагаються відповісти на питання прямо, ті ж, хто її приховують, намагаються в своїх

відповідях говорити про різні побічні обставини.

2. Час (термін) для відповіді на поставлене питання – говорячи неправду для відповіді на питання звичайно потрібно більше часу, так як потрібен час для прийняття рішення, що треба сказати.

3. Повторення питання – це звичайний спосіб виграти додатковий час, щоб вигадати відповідь на поставлене питання.

4. Уривчасте, неправильне висловлювання – ті, хто говорять неправду, відрізняються уривчастою мовою, їхні пропозиції часто залишаються незавершеними.

5. Клятви і запевнення – різного роду клятви (наприклад: «клянуся дітьми, матір'ю, богом, аллахом, то що») використовуються брехунами в їх спробах додати велику переконливість своїй брехні. Правдивим людям немає потреби вдаватися до клятв і запевнень.

6. Ясність відповіді – при наданні недостовірної інформації особи відповідають невиразно, «під ніс» або збиваються в своїх відповідях.

7. Використання слів – особи, які говорять неправду, намагаються використати «обтічні» слова і вирази.

8. Переконаність – люди, які говорять правду, як правило, намагаються аргументовано переконати противну сторону в своїй невинності, тоді як ті, що надають не достовірну інформацію, звичайно поведуться необґрунтовано пасивно.

9. Непослідовність в твердженнях відноситься до найбільш наочних показників надання не достовірної інформації.

Психологічні (невербальні) ознаки надання не достовірної інформації:

1. Необхідно мати на увазі, що жодна з приведених нижче ознака не може мати самостійного значення, оцінювати їх треба в сукупності.

2. Знаки – це сигнали, значення яких зрозумілі для всіх. Наприклад, кивання голови. Іноді, у разі брехні, такі ознаки бувають не доведені до кінця, різко обриваються.

3. Жести – переважно рухи, що здійснюються руками, які робляться з метою придання переконливості своїм словам. Люди, які говорять неправду, часто використовують жести, здавалось би, не до місця.

4. Мимовільні звички – ними можуть бути звички, що не помічаються самою людиною (торкання мочки вуха, прогладжування волосся, стискання пальців і т. Ін.). В умовах стресової ситуації ці звички стають більш помітними.

5. Дихання – умащене дихання може свідчити про навмисне подання недостовірної інформації.

6. Покашлювання, ковтання слини також можуть бути виявами хвилювання.

7. Вираз обличчя – невловимі, або важко вловимі, зникаючі в частки секунди зміни у вираженні обличчя опитуваної особи часто свідчать про приховане емоційне збудження. При відповідній підготовці можна навчитися їх вловлювати.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

З викладеного можливо зробити висновок, що змістовна частина ОРЗ, окрім пізнавальних прийомів, містить: зашифровування і тактичні прийоми конспірації; легендування; подолання протидії кримінального середовища; виявлення дезінформації та психологічного настрою об'єкта заходу.

ВИСНОВКИ

Таким чином, нами розглянуті основні психологічні вимоги, закономірності та особливості практичного здійснення заходів оперативно-розшукової діяльності. Цим розглядом закінчується загальне уявлення про психологію ОРД як відповідну систему предметної діяльності. Зрозуміло, що викладене далеко не вичерпує всіх психологічних чинників, організаційних і тактичних компонентів та нюансів, які обумовлюють психологію заходів здійснення ОРД, тому доцільно назвати також окремі психологічно насичені прийоми ОРД, що забезпечують реалізацію конкретних оперативно-розшукових заходів.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення теми необхідно враховувати особливості загальної характеристики психологічної сутності оперативно-розшукової діяльності. Організаційно-функціональні компоненти психології ОРД: конструктивний компонент; організаційний компонент; проектувальний компонент.

Необхідно опанувати правова та психологічна (предметно-дійова) сутність заходів оперативно-розшукової діяльності. Та зрозуміти диференційований функціонально-психологічний зміст заходів ОРД відповідно до специфіки цілей і завдань останніх, а також способи, прийоми, зовнішні умови та особистісні дані суб'єктів їх здійснення; специфічні психологічні вимоги щодо проведення окремих оперативно-розшукових заходів.

ТЕМА № 7. ПСИХОЛОГІЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Слідчі (розшукові) дії їх зміст та правові передумови психологічних особливостей проведення
2. Психологія огляду місця події
3. Психологія обшуку і виїмки
4. Психологія впізнання
5. Психологія слідчого експерименту
6. Психологічні особливості здійснення окремих негласних слідчих (розшукових) дій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
3. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристь, 1996. — 631 с.
4. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
5. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
6. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
7. Негласні слідчі (розшукові) дії курс лекцій / За загальною редакцією професора Д.Й. Никифорчука. – Київ: НАВСУ, 2012. – 86с.
8. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

надання та поглиблення знань щодо сутності та змісту психологічних основ здійснення окремих слідчих (розшукових) дій, формування системи психологічного забезпечення слідчої діяльності, використання надбань юридичної психології під час визначення тактики слідчих дій.

ВСТУП

Діяльність слідчого під час кримінального провадження супроводжується широким переліком слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, серед яких найчастіше виконуються такі: огляд місця події, допит потерпілих та свідків, обшук та затримання підозрюваних, їх допит, очна ставка, якщо у цьому є необхідність, та відтворення обставин та місця події. Кожна слідча дія вирішує

завдання поповнення необхідної для прийняття рішення інформації, тобто являє собою кільце у низці завдань, із вирішення яких складається досягнення мети.

Слідча дія - це цілеспрямований процес збору і перевірки доказів, який здійснюється слідчим в певному порядку. При цьому основним елементом психологічної структури діяльності слідчого виступає його пізнавальна діяльність по вивченню різноманітних фактів, на основі яких проходить відтворення минулої події, пов'язаної з правопорушенням. Суттєвим в діяльності слідчого при попередньому розслідуванні є її нормативний характер: закон не тільки регламентує окремі слідчі дії, але й встановлює порядок розслідування, регулює відносини слідчого з учасниками кримінального процесу, обмежує його роботу певними часовими межами.

В залежності від конкретних обставин справи здійснюються певні слідчі дії серед яких до першочергових відносяться: огляд місця події, обшук і виїмка, затримання підозрюваного (обвинуваченого), допит, пред'явлення до впізнання, слідчий експеримент. Враховуючи важливість і сюадність допиту потерпшого, підозрюваного (обвинуваченого), і свідків, а також специфіку даної слідчої дії, це питання детально розглядається в наступній главі.

1. СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ ЇХ ЗМІСТ ТА ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОВЕДЕННЯ

Аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить, що упродовж тривалого часу свого розвитку кримінальне процесуальне законодавство і наука кримінального процесу не містили однозначного наукового і законодавчого визначення поняття “слідча дія”, його змісту та різновидів слідчих дій, незважаючи на той факт, що вказане питання було предметом дискусій та досліджень провідних теоретиків і практиків.

У той же час, вперше законодавчо вирішено вказане дискусійне питання, наданням дефініції поняття “слідчі дії”, лише з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України, глава 20 якого має назву “Слідчі (розшукові) дії”.

Так, згідно з п. 1 ст. 223 Кримінального процесуального кодексу України, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [1].

Відповідно до наданого законодавцем визначення поняття “слідчі (розшукові) дії”, останні розуміються як основний інструмент процесу доказування у кримінальному провадженні, що, згідно з п. 2 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, а отже забезпечення реалізації завдань кримінального судочинства щодо повного, швидкого та неупередженого розслідування кримінального правопорушення.

Законодавче закріплення визначення поняття “слідчі (розшукові) дії” вирішило й інше дискусійне у теорії кримінального процесу питання щодо

визначення самого змісту, ролі слідчих дій у процесі доказування.

Слідчі (розшукові) дії спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірки вже отриманих доказів, тоді як сам процес доказування розкривається через функції збирання, перевірки та оцінки доказів.

Так, відповідно до ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України, сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених кодексом.

Сторона захисту, потерпілий здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій. Ініціювання стороною захисту, потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань.

Отримання (збирання) доказів, як функція слідчих (розшукових) дій, є комплексним поняттям і складається з системи дій, спрямованих на виявлення, фіксацію і збереження доказів та їх процесуальних джерел.

Слідчі (розшукові) дії своєю метою мають не тільки отримання (збирання) доказів, а й перевірку вже отриманих доказів, що полягає у детальному дослідженні зібраних доказів та їх процесуальних джерел з точки зору їх придатності (належності, достовірності та допустимості) для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, отриманні нових для підтвердження або спростування раніше зібраних доказів.

Перевірка здійснюється шляхом проведення нових чи додаткових слідчих (розшукових) дій за результатами логічного аналізу і дослідження змісту кожного доказу окремо та їх зіставленні з іншими доказами у кримінальному провадженні.

У той же час, необхідно зазначити про відсутність в кримінальному процесуальному кодексі України самих законодавчих визначень процесу отримання (збирання) та перевірки доказів, внаслідок чого узагальнене поняття щодо сутності вказаних структурних елементів слідчих (розшукових) дій можливо отримати лише внаслідок загального аналізу норм кримінального процесуального законодавства щодо процесу доказування та мети проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Аналізуючи дефініцію поняття слідчих (розшукових) дій не можна не звернути увагу на новелу Кримінального процесуального кодексу України, який запровадив нове поняття “слідчі (розшукові) дії”.

Так, упродовж багатьох років у колі процесуалістів неоднозначно вирішувалось питання щодо визначення поняття розшукової діяльності слідчого, а отже і тотожності понять “слідчі дії” – “розшукові дії” або їх

суттєвої відмінності.

Деякими науковцями розшукова діяльність слідчого зводиться до встановлення місцезнаходження відомих осіб та інших об'єктів, що мають значення для розкриття та розслідування злочину, щодо яких слідчий володіє відомостями, які дозволяють їх індивідуалізувати

Інші зводять розшукову діяльність слідчого суворо до розшуку підозрюваних, обвинувачених, місцезнаходження яких не встановлено, тобто тих, які підлягають розшуку або оголошені у розшук, та свідків, потерпілих, які ухиляються від явки до органів слідства для проведення слідчих дій.

У той же час існує і точка зору з приводу того, що розшукова діяльність слідчого зводиться не лише до встановлення місцезнаходження відомих осіб та різних відомих об'єктів, але і невідомих злочинців, потерпілих, свідків, викраденого майна, отримання інформації, яка ще не відома, тобто розшуку будь-яких осіб та об'єктів, які мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні [6].

Як свідчить запроваджуване кримінальним процесуальним кодексом України поняття “слідчі (розшукові) дії” законодавцем ототожнюються поняття слідчі та розшукові дії слідчого, що передбачає надання слідчим діям активного пошукового характеру.

Окрім того, про пошуковий характер слідчих (розшукових) дій свідчить і запровадження абсолютно нового поняття “негласні слідчі (розшукові) дії”, які, згідно зі ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України, є різновидом слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених Кодексом. Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб.

У законодавстві не надано визначення розшукових дій, їх характеру, завдань та співвідношення з оперативно-розшуковими діями, відсутній їх перелік. У той же час, переважною є думка про відмінність між розшуковими та оперативно-розшуковими діями в суб'єкті та методах їх проведення, оскільки розшукові дії носять гласний характер, не потребують шифрування методів та способів отримання інформації, тоді як оперативно-розшукові дії здійснюються з застосуванням гласних та негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів [2, 7].

Зазначення у п. 2 ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України, що підставою проведення негласних слідчих (розшукових) дій є випадки, коли відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб, свідчить про спрямованість слідчих (розшукових) дій для отримання (збирання) та перевірки доказів не лише для доведення або спростування вини відомих у кримінальному провадженні осіб, але і встановлення невідомих злочинців, потерпілих, свідків, викраденого майна, отримання інформації, яка ще не відома, тобто швидкого та повного досудового розслідування кримінального провадження.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, підсумовуючи можна зробити висновок, що слідчі (розшукові) дії є основним та найефективнішим інструментом доказування на досудовому розслідуванні, способом отримання (збирання) та перевірки доказів, що носить активний пошуковий характер для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, а отже і виконання завдань кримінального судочинства.

2. ПСИХОЛОГІЯ ОГЛЯДУ

Огляд місця події (Ст. 237 КПК України) - це процес збирання інформації про наявну злочинну і дію на місці її вчинення за допомогою активного сприйняття, аналізу та і синтезу наявних предметів, об'єктів і явищ.

Метою огляду місця події є виявлення і безпосереднє використання матеріальних об'єктів, їх ознак і взаємозв'язків, які мають суттєве значення для розслідування події і слідів, що знаходяться в просторі, де вона відбулася, чи виявлені її сліди.

Особливість огляду місця події, як однієї із слідчих дій, полягає в тому, що інформацію, яка зібрана в ході огляду, неможливо отримати шляхом проведення інших слідчих (розшукових) дій (наприклад, сліди злому квартири, сліди рук і ніг, розміщення предметів, зникнення окремих речей, наявність чи відсутність ряду документів і т. п.). Саме сприйняття обставин місця події дає можливість слідчому уявити картину події, на основі отриманої емпіричної бази висунути версії та організувати проведення інших слідчих дій. З психологічної точки зору огляд місця події включає в себе емпіричне спостереження, активну розумову діяльність (провідними розумовими операціями є порівняння, аналіз і синтез, конкретизація і абстрагування.)

Основні риси огляду місця події

- невизначеність слідчої інформації (на початку розслідування у юриста виникає багато запитань, на які він не в змозі поки що відповісти: що сталося, хто винен у злочині чи у нещасному випадку, чому це сталося і т. д.);
- публічність слідчих дій (огляд місця події повинен проводитися в присутності експертів, працівників органів дізнання, понятих, та інших осіб);
- невідкладний характер (огляд місця події проводиться негайно, оскільки будь-яка відстрочка може призвести до зміни обстановки втрати слідів та доказів, втрати важливої інформації з боку очевидців і свідків);
- узгодженість дій оперативної групи (чітке розмежування функцій між учасниками оперативної групи, керівником якої найчастіше є слідчий);
- розподілення і переключення уваги слідчого (необхідність сприйняти обстановку місця події в цілому і разом з тим, виділити найбільш значимі групи об'єктів);
- перенавантаження оперативної команди слідчого і висока психологічна напруженість;
- поєднання в діяльності слідчого пізнавального елементу (сприйняття обстановки, фактів, явищ; виявлення між ними причинного зв'язку; висунення

версій), пошукового елементу (виявлення змін в обстановці, викликаних діями злочинця, вилучення слідів, та інших речових доказів), організаційних елементів (дії з приводу керування оперативною групою), і посвідчувальних елементів (закріплення, посвідчення і фіксація виявлених в ході огляду слідів, встановлених фактів, речових доказів шляхом складання протоколу, схем, креслень і проведення фото- і кінозйомки та аудіо-відеозапису).

Названі характерні риси огляду місця події свідчать про те, що дана слідча дія є активним пізнавально-інтелектуальним процесом, у ході якого виявляються і вилучаються окремі стани, властивості і ознаки матеріальних об'єктів та їх взаємозв'язки для того, щоб встановити механізм минулої події, отримати інформацію про особистість злочинця, про мотиви і мету вчиненого діяння.

Слідчий повинен прагнути до того, щоб огляд місця події був точним, повним, об'єктивним і чітко цілеспрямованим. Подія злочину складає певну систему слідів, які існують в просторі і часі. Успіх огляду місця події багато в чому залежить від професійного і життєвого досвіду слідчого, його знань в галузі криміналістики і такої важливої риси, як криміналістична спостережливість. Криміналістична спостережливість юриста проявляється в умінні помічати характерні, але малопомітні і, на перший погляд, мало вагомі особливості обстановки, людей, предметів та змін, що з ними відбулися, які мають, або можуть мати значення для вирішення завдань слідства. Структуру спостережливості складають:

- почуттєві основи - робота органів відчуття людини (зору, слуху, дотику, нюху та ін.);

- особисті основи - мислення і знання про об'єкт спостереження (існує таке прислів'я: "людина дивиться очима, а бачить розумом "); мотивація. Бажання і потяг пильно спостерігати і виявляти все те, що має значення; вольові якості, пам'ять, психологічна врівноваженість та ін.

Для досвідченого слідчого з розвинутою криміналістичною спостережливістю всі деталі про що-небудь "говорять": пилінка на підвіконнику, недопалки, сліди губної помади, відломлені кусочки предметів, залишки їжі і т.п.

У ході огляду місця події слідчий критично розглядає різноманітні предмети і об'єкти, а також їх властивості та ознаки з різних точок зору, постійно запитуючи сам себе: "що це означає? Чому це сталося? Чим це могло бути викликано?" і т. д.

Об'єкти, предмети і процеси, які спостерігає в процесі огляду місця події слідчий, як правило, багаточисельні, складні і багатозначні. Здійснюючи огляд місця події, юридичний працівник одночасно вирішує ряд питань:

- виявити, зафіксувати, вилучити і дати оцінку слідам злочину та іншим речовим доказам;

- вивчити обстановку події в цілому, для вияснення характеру і обставин події, що розслідується;

- отримати початкову інформацію для висунення версій про механізм події, його можливих учасників і особу злочинця;

- спостерігати за поведінкою потерпілого і свідків;
- слідкувати за діями інших учасників оперативної групи;
- контролювати свої дії, висловлювання;
- виявляти емоційну стійкість та ін.

Іншими словами, у ході огляду місця події потрібно нічого не випустити з поля зору, слуху, нюху, дотику, постійно розподіляти і переключати увагу та робити все це безпомилково.

При огляді місця події слідчий не повинен обмежувати себе пошуком і слідів, які відповідають його версії, необхідно шукати і вивчати кожен факт, піддаючи сумніву ознаки спостереження.

Не дивлячись на те, що чуттєва сторона вивчення місця пригоди є домінуючою, головну роль в огляді відіграють раціональні, логічні механізми пізнавальної діяльності слідчого. Це вимагає від нього як абстрактного, так і конкретного мислення, відтворюючого уявлення, сильних інтелектуальних навиків відтворення картини події, яка вже відбулася.

Досить часто слідчий стикається на місці пригоди з маскуванню злочину, яке вчинюється злочинцем, а в окремих випадках і потерпілим. Психологічною основою дій з приводу маскуванню злочину є вчинення їх в умовах дефіциту часу, тому самі дії відрізняються неповнотою, недбалістю і т.д.

Способи приховування злочину:

- *маскування*. У даному випадку злочинець прагне змінити свою зовнішність (використання масок, елементів гримування, штучне створення особливих прикмет в зовнішньому вигляді) і приховати сліди злочину (наприклад, знарядь злочину, зміна положення тіла жертви та ін.);

- *фальсифікація* передбачає створення хибних слідів для того, щоб спрямувати слідство на невірний шлях. С цією метою злочинці навмисно залишають "сліди" рук та ніг, предмети, які належать іншим людям, сліди крові, елементи одягу та ін., намагаючись надати "слідам" помітність та чітку виразність (саме останні і сприяють викриттю фальсифікації);

- *інсценування*. За своєю суттю інсценування являє собою комбінацію маскуванню і фальсифікації для штучного створення певної ситуації, з метою маскуванню істинної події. Так, вбивству може бути надано вигляд самогубства, підпалу - випадкового samozапалення, грабежу, розкраданню - крадіжка із зломом і т.п. При інсценуванні думки злочинця і його дії спрямовані на те, щоб посилити відмінності між тим, що сталося насправді і тим, що він намагався залишити після себе. Звичайно, що інсценування - це своєрідний психологічний вплив злочинця на діяльність слідчого, намагання направити його на хибний шлях;

- *приховування і знищення доказової інформації*.

Маскування, фальсифікація та інсценування у більшості випадків можуть бути розпізнані. Яким чином?

Перш за все слідчому необхідно постійно ставити перед собою запитання "чому?" і "що це означає?" обмірковуючи, припускаючи, піддаючи критиці та перевірці всі свої думки і висновки.

Версія про інсценування може бути висунута слідчим на підставі

характерних особливостей психології поведінки злочинця при маскуванні злочину, одна із яких полягає в тому, що він проявляє надзвичайну мобілізацію сил для створення хибних слідів (старанно розкидані речі, багато поламаних і розбитих без всякої потреби предметів та ін.). Досвідчений слідчий відразу помітить відсутність тих слідів, які обов'язково впливають із логіки імітованої події. Справедливо звучать слова Шерлока Холмса про те, що "ніщо так не оманливе, як надто очевидні факти". Саме подібні надто очевидні факти і намагаються підкинути слідчому деякі злочинці, щоби направити його на хибний шлях.

Слідчий, у ході огляду місця скоєння злочину, відтворюючи події, повинен допускати самі найрізноманітніші варіанти поведінки злочинця, і здійснювати ретельну їх перевірку, не обмежувати пошук судженнями типу: "цього не могло бути тому, що це дуже нерозумно" або "цього не * могло бути тому, що для злочинця це дуже розумно". Кожна подія індивідуальна, а в поведінці злочинця можуть бути такі дії, які вступають у протиріччя з логікою "нормальної, звичайної, позитивної" поведінки. Як правило, огляд місця події є слідчою дією по цілком конкретному виду злочину. Аналітична діяльність слідчого буде залежати від виду злочину. Вона повинна бути спрямована на виявлення тих слідів злочину, які властиві грабежу, розбою, крадіжці, зґвалтуванню, вбивству. У додатку розкриваються особливості огляду місця пригоди в залежності від виду злочину.

Для вдалого огляду місця злочину рекомендується вирішувати наступні три завдання:

1. зібрати всю інформацію, яка може мати відношення до події, що розглядається (не обмежуючись збиранням відомостей по одній версії);
2. проаналізувати зібрану інформацією і на її основі спробувати створити версію, яка б пояснила минулу подію;
3. зіставлення кожної висунутої версії з загальною обстановкою місця події, у ході якого слід об'єктивно відзначити всі протиріччя. Якщо при перевірці кожної версії виявлені протиріччя, необхідно знову повернутися до вирішення першого, а потім другого завдання.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, психологія огляду місця пригоди - це, по-перше, професійне спостереження, як навмисне, виборче і цілеспрямоване виявлення і збирання інформації за допомогою органів відчуття, по-друге, розумова діяльність слідчого, яка полягає в аналізі емпіричних даних в якості юридично значимих фактів і їх синтезі, по-третє, реконструкція досліджуваної події за її окремими проявами.

Основний зміст пізнавальної діяльності слідчого при огляді місця події пов'язаний з розкриттям причинно-наслідкової обумовленості фактів. Успіх огляду місця події у вирішальному значенні залежить від таких психологічних якостей слідчого як його спостережливість, знання індивідуально-психологічних особливостей осіб, що належать до кримінального світу, професійний та життєвий досвід, рівень розвитку мислення і уяви, а також

інтуїції. Про роль інтуїції в слідчій практиці спеціалісти говорять так: "Слідча практика - це заснована на досвіді і знаннях інтелектуальна здатність швидко, безпосередньо знаходити вирішення творчого завдання при обмеженому вихідному матеріалі. Вона грає позитивну роль по відношенню до істини, зібрання доказів, найбільш ефективних прийомів слідства."

3. ПСИХОЛОГІЯ ОБШУКУ (СТ. 234 КПК УКРАЇНИ)

Одним із основних елементів обшуку як слідчої (розшукової) дії з точки зору психології є примус по відношенню до особи, яку обшуковують. На відміну від огляду місця події, обшук - це, як правило, відшукування свідомо схованих предметів і документів, що мають доказове значення для розкриття злочину. Іншими словами, при обшуку відома мета (у зв'язку з чим і де він повинен проводитися, які предмети, цінності і документи підлягають пошуку і вилученню), але присутня висока невизначеність шляхів встановлення місця знаходження предметів і документів, які цікавлять слідство. На якому психологічному тлі проходить обшук? Відзначимо найбільш важливі сторони:

- *примусовий характер обшуку, а також виникнення в деяких випадках конфліктних ситуацій викликає підвищене психологічне напруження учасників обшуку;*
- *пошук схованих матеріальних предметів здійснюється в умовах безпосередньої взаємодії суперечливих сторін;*
- *кожна сторона прагне як можна краще пізнати стратегію і тактику поведінки іншої сторони, а сама - уникнути будь-якої демаскуючої поведінки;*
- *кожна сторона своєю поведінкою прагне вплинути на поведінку і дії іншої сторони;*
- *в психологічній діяльності особи, яку обшуковують, інтенсивно функціонують захисні механізми.*

Проведення обшуку передбачає наявність і виявлення слідчим професійних знань, навичок та умінь, а також різноманітних психологічних якостей. Перш за все слідчому необхідно здійснити мислене виконання завдання знаходження предметів чи документів, які мають доказове значення для розкриття злочину. Для цього він повинен побудувати мислену модель дій особи, яку обшуковують, з приводу схову цінностей чи знарядь злочину, "побачити" можливі мислені процеси і послідовність її дій. Дуже важливо попередньо вивчити особу, яку обшуковують (знати її вік, освіту, риси характеру і звички, професію, схильність та інтереси і т. п.), поставити себе на її місце, подумки відтворити поведінку і дії злочинця, коли він вирішував питання про спосіб і місце переховування предметів чи документів. Цілком зрозуміло, що в процесі обшуку, як і при огляді місця події, необхідна професійна спостережливість юриста.

Своєчасному початку обшуку, плануванню його проведення, координованості дій учасників обшуку (у випадку, коли обшук проводиться оперативною групою) сприяє хороша підготовка до обшуку. В додатку вказані

основні дії, які повинен вчиняти слідчий в процесі підготовки до обшуку.

Страх перед вилученням створює в свідомості обшукуваної особи душевне хвилювання, стан афекту. В основі афекту лежить переживання людиною стану внутрішнього конфлікту, який викликаний протиріччям між вимогами, які до нього ставляться і можливостями виконання цих вимог. Для стану афекту характерним є звуження свідомості, при якому увага людини повністю поглинається обставинами, що викликали стан афекту. Афект дезорганізує нормальну психічну діяльність індивідуума, при цьому у нього самовільно формуються захисні механізми, які мають специфічні форми в залежності від складу особистості обшукуваного, його індивідуально-психологічних особливостей (у одних це може проявлятися у формі мовчання, замкнутості, в інших у формі мовної активності і навіть агресивності і т.д.). Завдання слідчого полягає в тому, щоб, впливаючи на особу, яку обшукують, з одного боку, - посилювати його афективний стан, з іншого боку, - знайти "слабке місце" в його захисних механізмах.

Особливо багато корисної інформації дають спостереження за поведінкою особи, яку обшукують. У зв'язку з цим слідчому необхідно знати основні психологічні закономірності в конфліктній ситуації обшуку:

- *знаходячись в складній конфліктній ситуації обшуку, людина прогнозує своє майбутнє життя в залежності від результатів обшуку, що приводить її в стан сильного психологічного збудження (це збудження зовні може виявитися в почервонінні обличчя, чи зблідненні, в різко виражених рухах, тремтінні і хрипоті голосу, зміні пози і т. п.);*

- *наближення слідчого або іншого члена оперативної групи до місця знаходження схованих предметів, цінностей чи документів приводить до того, що в мозку обшукуваного активізуються осередки, які пов'язані з подією злочину і його наслідками. Ця обставина, як правило, обов'язково міняє поведінку людини, що проявляється в її експресії, зміні голосу.*

Подумки відгадати дії обшукуваної особи при приховуванні нею предметів чи документів слідчому допомагає знання низки психологічних факторів, які враховують злочинці при виготовленні потайників та сховищ. Такими факторами, зокрема, є:

1. *розрахунок на появу фактора втоми і автоматизму (наприклад, документ часто кладуть в книжку, яка знаходиться всередині книжної полиці, розраховуючи на те, що слідчий, почавши огляд книг з якого-небудь краю полиці, швидко втомиться і в його роботі проявиться автоматизм);*

2. *розрахунок (сподівання) на бридливість (закопують предмети в перегній, опускають в місце для відходів і т.д.);*

3. *розрахунок на виявлення такту та інших благородних проявів з боку слідчого (приховування предметів чи документів в ліжку тяжкохворої людини, або в ліжку малолітньої дитини та ін.);*

4. *навмисна недбалість приховування предмета (залишення його на видному місці);*

5. *відволікання уваги слідчого виготовленням потайників-двійників (розрахунок на те, що при виявленні першого порожнього потайника такі ж потайники оглядатися не будуть);*

6. *розрахунок на організацію конфлікту під час обшуку з метою відволікання уваги для переховування предмета чи документів.*

Велике значення має поведінка самого слідчого чи іншої особи, яка бере участь в обшуку. Його витримка, самовладання, емоційна стійкість, впливають не тільки на власну увагу, зосередженість, але і на поведінку обшукуваної особи. Навіть у тому випадку, коли довгий час не вдається добитися позитивного результату, слідчий не повинен допускати будь-яких емоцій, які можуть негативно вплинути на процес обшуку. Для забезпечення високої пошукової активності доцільно не починати огляд нового об'єкта до повного огляду попереднього, виключити метушню і сторонні розмови, здійснювати при необхідності контакти з обшукуваною особою виховано і стримано, робити перерву для відпочинку при появі ознак втоми. Корисно також міняти види діяльності: переходити від огляду однієї групи предметів до огляду іншої, від вивчення дрібних предметів (книжок, листів і т.п.) до огляду великих предметів (меблів, апаратури і т. п.). Це дозволить слідчому зменшити вплив одноманітних подразників і монотонності дій на стійкість його уваги.

Багато слідчих в процесі обшуку схилиють обшукувану особу до дій, наприклад, просять відкрити сховище або хлів, вийняти і показати речі і т.п. Використовуючи даний прийом, необхідно враховувати, що обшукувана особа може застосувати різні хитрощі, щоб відвести слідчого в бік від об'єкта пошуку.

Не можна при цьому забувати і про обачність: складна психологічна атмосфера обшуку, серйозні несприятливі наслідки для особи, яку обшуковують, у випадку виявлення в неї засобів злочину чи інших предметів, які мають доказове значення у справі, можуть підштовхнути обшукувану особу або інших зацікавлених осіб до застосування не тільки хитрощів і провокацій, але й сили. Ось чому особистий обшук з метою вилучення зброї, який проводиться перед початком слідчих дій, є одним із необхідних засобів забезпечення безпеки учасників обшуку і всіх присутніх осіб. Оскільки обшук пов'язаний із проникненням у приміщення, з обстеженням предметів і документів особистого характеру, слідчий повинен дотримуватись певних морально-етичних норм:

- не вдаватись до дій, які принижують честь і гідність особи, яку обшуковують,
- не розголошувати обставини інтимного життя,
- проводити особистий обшук тільки особою тієї ж статі і в присутності осіб тієї ж статі і т. ін.

Цілеспрямованість і хороша організаційна спільність дій оперативної групи, стриманість і наполегливість у діях кожного учасника цієї групи - складові успіху при проведенні обшуку.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Основним психологічним фактором є психологічний вплив на підозрюваного чи обвинуваченого, бо їм стає відомо якими документами, що їх викривають, володіє слідство. Отримані при виїмці результати багато в чому визначають всю подальшу тактику попереднього слідства, а також конкретні дії слідчого.

4. ПСИХОЛОГІЯ ВПІЗНАННЯ (СТ. 228-230 КПК УКРАЇНИ)

З психологічної точки зору впізнання - це процес, при якому особа сприймає пред'явлені їй об'єкти, зіставляє, порівнює їх з уявними образами об'єктів, які сприйняті нею раніше і на основі цього приходить до висновку про їх тотожність, схожість чи відмінність.

Впізнання здійснюється на підставі перцептивного порівняння образу поточного сприйняття з образом, який зберігається в пам'яті. Об'єктами впізнання можуть бути люди, трупи і частини трупів, тварини, різноманітні предмети, документи, приміщення, ділянки місцевості та ін. Сам процес впізнання здійснюється безпосереднім пред'явленням натуральних об'єктів чи їх зображень. Суб'єктами впізнання виступають свідки, потерпілі, підозрювані і обвинувачені.

З позиції змісту впізнання виділяють дві стадії: Ф підготовча. На цій стадії проходить попередній допит про обставини, при яких ті, що впізнавали, раніше сприймали певне обличчя чи предмет, з'ясовуються основні прикмети, особливості об'єкта впізнання. Важливо при цьому врахувати психофізіологічні особливості особи, яка впізнає, її психічний стан в момент сприйняття об'єкта, місце, час, умови спостереження об'єкта, який впізнається, а також ступінь її зацікавленості результатами справи. При підготовці до впізнання людей, особи, що впізнає задають запитання по системі "словесного портрету" (стать, ріст, статура, особливості форми голови, колір і довжина волосся, риси обличчя і його відмінні особливості, особливі прикмети і т.д.); ® основна - саме впізнання.

Впізнання може бути симультанним - це впізнання відразу, в результаті миттєвого збігу образу людини (предмета) - що знаходиться в пам'яті особи, яка впізнає, і об'єкта, який їй пред'явлений для впізнання. Впізнання може бути сукцесивним - впізнання проходить поступово, шляхом мисленого порівняння, відбору, співставлення ознак об'єкта, відбитих в пам'яті і які сприймаються в процесі впізнання.

Впізнання пов'язане з властивістю людини виділяти в об'єкті його стійкі особливості - ознаки (в криміналістиці ці стійкі властивості об'єктів називаються ідентифікаційними ознаками). Всі предмети володіють характерними зовнішніми властивостями, проявами, які дозволяють відрізнити один предмет від іншого. Ознаки можуть бути суттєвими і несуттєвими, власними і випадковими.

Пояснимо це поняття:

- *суттєвою є ознака, яка обов'язково належить предмету при будь-яких умовах, ознака, без якої предмет не може існувати, яка відрізняє один предмет від всіх інших предметів;*

- *властивою є та ознака, яка належить всім предметам даного класу, але не є суттєвою.*

Цілком зрозуміло, що достовірне впізнання може здійснюватися тільки на підставі суттєвих і властивих ознак.

Крім того, розрізняють ознаки достатні і необхідні для впізнання

(наприклад, для впізнання людини за його зовнішніми достатніми і необхідними ознаками є характерні особливості його обличчя, описані за системою "словесного портрету"; ознаки лише одягу не можуть бути достатніми і необхідними). Психологія впізнання багато в чому визначається особливостями особи, яка впізнає, її відношенням до події злочину і самого правопорушника. Суттєво впливає на впізнання тривалість первинного сприйняття: наприклад, є велика різниця чи бачив той, хто впізнає, злочинця один раз протягом короткого проміжку часу, чи зустрічався з ним багато разів. Складним є і психологічний стан того, хто впізнає в момент впізнання. Зокрема, він може відчувати страх, оскільки боїться помсти злочинця, його родичів, друзів. Не виключено, що той, хто впізнає може відчувати і жалість до злочинця у зв'язку з його суворою карою у випадку викриття. Всі ці психологічні моменти необхідно враховувати слідчому в процесі підготовки і проведення впізнання.

Здійснюваний на попередньому допиті процес опису ознак особи, що впізнає, вимагає, як правило, певної допомоги з боку слідчого. Ця допомога виражається, як вже відзначалося, в формулюванні "словесного портрету", а також у використанні різноманітних засобів спостереження - фотографій, малюнків, схематичних зображень, діапозитивів, і т. п.

Відомо, що найбільш інформативними ознаками у вигляді людини є його обличчя. Спостерігач частіше за все запам'ятовує форму обличчя, носа, величину і форму лоба, брів, рота, губ, підборіддя і колір очей. Опорну базу для впізнання людини за його зовнішністю складають такі ознаки фізичного вигляду людини, як ріст, колір волосся і очей, форма, величина носа, конфігурація губ. Краще запам'ятовуються особливості зовнішнього вигляду індивідууму, у тому випадку, коли вони мають відхилення від норми (наприклад, шрам на обличчі, як особлива прикмета буде сприяти розшуку і впізнанню злочинця).

На якість і кількість ознак, які сприймаються при спостереженні, а потім використовуються при впізнанні, впливає ряд факторів:

- **вік особи, яка впізнає.** Так, неповнолітні і особливо малолітні діти багато які ознаки зовнішності дорослої людини при сприйнятті оцінюють хибно. Дитина майже кожному дорослу людину вважає високим; підлітки і юнаки нерідко людей у віці 35-40 років називають старшими; літні люди, які виступають в ролі особи, що впізнає, часто применшують вік людей, які молодші за них;

- **життєвий і професійний досвід.** Наприклад, діти дуже часто розказують про ознаки одягу, не розбираються в назвах кольорів, тонів, важко і з помилками визначають розміри та відстань; фотограф, в силу своїх професійних якостей може легко визначити риси зовнішнього вигляду людини;

- **загальна соціальна активність особи.** Сприйняття будь якого об'єкта і наступне його впізнання обумовлено розумовими процесами, останні залежать від інтересів особистості, її психічної активності;

- **тип пам'яті і час, який пройшов з моменту сприйняття об'єкта до моменту його впізнання.**

Відповідно до кримінально-процесуального кодексу України впізнання проводиться у присутності не менше трьох чоловік. Психологічно важливо, щоб особи, які пред'являються до впізнання, суттєво не відрізнялися один від одного за віком, ростом, статуєю, формою окремих частин обличчя, кольором волосся і зачіскою. Особа, яку впізнають, має право зайняти будь-яке місце в групі осіб, які будуть пред'являтися до впізнання. Потерпілому, свідку, будь-якій іншій особі, яка впізнає, роз'яснюються його права і обов'язки, а потім задаються запитання: *"Чи впізнаєте Ви кого-небудь із пред'явлених Вам громадян? Якщо впізнаєте, то вкажіть на цю особу і поясніть за якими ознаками Ви її впізнали, за яких обставин раніше її бачили."*

Необхідно мати на увазі такий психологічний нюанс: в стоячому положенні і в русі проявляється більша кількість впізнавальних ознак (краще сприймається і оцінюється ріст людини, його постава, і фігура взагалі, видно ходу, яка є індивідуальною виразною рисою людини та ін.).

Криміналісти і психологи за останні роки надають великого значення використанню для впізнання особи її усної мови. Мова людини цілком індивідуальна і відрізняється такими особливостями, як швидкість, акцент, довжина речень, діалекти, жаргонні слова, фонетичні і словарні особливості. Яким чином відбувається впізнання злочинця за його мовними особливостями? Наприклад, в сусідній кімнаті, при відкритих дверях, слідчий, знаходячись в полі зору для особи, яку впізнають, почергово розмовляє з пред'явленими для впізнання особами, і дає їм для читання завчасно підготовлений текст (у тексті містяться такі слова, за якими може бути здійснено впізнання). Після цього він просить особу, яка впізнає, повідомити якою за рахунком в порядку черговості, відповідала особа, яку вона впізнала і якщо так, то за якими мовними ознаками вона її впізнала. Весь хід впізнання за усною мовою фіксується з використанням звукозапису.

Свою специфіку має впізнання предметів - знарядь та засобів трудової діяльності, побутового вжитку, предметів безпосереднього оточення людини та його особистих речей. Найбільш загальною побутовою ознакою предметів є їх форма, контур. Сприйняття предметів також цілком індивідуальне, що пов'язане з психологічними особливостями особи, яка сприймає (окомір людини, його спостережливість, тип пам'яті, та ін.). Не виключено, що сприйняття може супроводжуватися ілюзіями (наприклад, ефект іррадіації приводить до перебільшення розмірів світлих і добре освітлених предметів).

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

У процесі впізнання слідчий повинен контролювати свою поведінку (рухи, позу, міміку, та ін.) і мову, щоб дотриматися процесуальних правил впізнання і виключити можливість будь-якого психологічного тиску на учасників цієї слідчої дії. Особливо необхідно проявити такт при впізнанні трупу, враховуючи те, що особам, які впізнають, у даному випадку є частіше за все рідні та близькі померлого. Витримка і само організованість, відповідальність і фактичність, комунікабельність і емоційна стійкість - всі ці професійні якості повинні проявлятися в діях слідчого при підготовці і проведенні

впізнання.

5. ПСИХОЛОГІЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ (СТ. 240 КПК УКРАЇНИ)

Слідчий експеримент - це самостійна слідча дія, яка проводиться з метою перевірки фактичної можливості здійснення якої-небудь події, дії чи явища за певних обставин і при відомих умовах. Слідчий експеримент спрямований на перевірку доказів, що є в оперативних працівників, та отримання нових.

Психологічна особливість слідчого експерименту полягає в тому, що при його проведенні відтворюється, моделюється ситуація, яка уявляється слідчим чи описана ким-небудь (потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим, свідком) і здійснюються завчасно визначені дослідні дії. Щоб підкреслити принципову відмінність слідчого експерименту від огляду, наведемо конкретний приклад. Упевнившись надійним способом, що віконна квартира легко відкривається, і достатньо велика для того, щоб підліток зміг через неї залізти в пограбовану квартиру на першому поверсі, слідчий констатує це як факт і зазначає про це в протоколі огляду. Але перевірка можливості підлітку середньої статури піднятися на підвіконник, відкрити і пролізти через квартиру в будинок є змістом експерименту як слідчої дії".

Так само суттєвою є відмінність слідчого експерименту від впізнання. Воно може проходити в спеціально створеній обстановці, але при впізнанні відсутня основна риса слідчого експерименту - досвідчена перевірка можливості виконання якої-небудь дії, наприклад, можливості впізнання певної людини за певних умов і обставин спостереження. Тому для перевірки надійності впізнання, яке відбулося раніше, проводиться слідчий експеримент по виявленню можливостей розгледіти і впізнати людину за рисами обличчя на далекій відстані в умовах туману. Моделюючи відповідну обстановку і умови, слідчий встановлює :

- *чи була можливість бачити, розрізняти і впізнавати певні предмети, їх форму, розміри, колір за даних умов їх віддаленості від освітлення, кута зору;*
- *чи можливо здійснити певні дії за даних умов за певний час;*
- *чи була можливість чути і розрізняти певні слова і звуки;*
- *чи володіє дана особа певними здібностями вчиняти дану дію.*

Чим повніше враховані всі фактори, які можуть вплинути на результати слідчого експерименту (наприклад, однорідність погодних і кліматичних умов, наявність першочергових засобів дій - знарядь, пристосувань, матеріалів та ін.), тим більше доказовими є ці результати. Найбільша складність у проведенні слідчого експерименту - моделювання суб'єктивних факторів. Загальновідомо, що афективна діяльність людини і її окремих дій, а також особливості поведінки багато в чому визначаються її тимчасовим психічним станом, відтворити який неможливо. Звичайно, що в ході слідчого експерименту недоступне відтворення і самої події злочину.

До проведення слідчого експерименту залучається широке коло осіб: поняті, обвинувачений, потерпілий, спеціалісти різних галузей знань, технічний персонал. Керує слідчим експериментом слідчий: розмішує учасників і розподіляє між ними функції; створює умови, максимально наближені до тих, в яких відбувалась подія або дія, яка перевіряється; визначає черговість експериментів; зміст кожного з них; оцінює результати, отримані в ході експерименту і т. д. Присутність багатьох людей може певним чином вплинути на результати експерименту, зокрема, виникнення соціально-психологічного феномену інгібіції може подавити активність людини. Необхідно також враховувати, що обвинувачений (а інколи і потерпілий) не завжди виявляє наявні у нього знання, навички і вміння, старається часом приховати можливість правильного сприйняття якого-небудь явища чи відтворення якої-небудь дії.

Як правило, слідчий експеримент проводиться на місці минулої події, що дозволяє змодельовати ситуацію з більшим ступенем вірогідності. Більше того, здійснення експериментів на місці злочину сприяє поживленню асоціаційних зв'язків, кращому згадуванню обставин події злочину. Разом з тим у слідчій практиці трапляються випадки, коли експеримент проводять за межами місця події. Частіш за все це відбувається тоді, коли необхідно перевірити професійні знання і вміння обвинуваченого.

В змістовному плані більшість слідчих експериментів являють собою вивчення і оцінку психофізіологічних, фізичних, психологічних можливостей людини, а саме:

- сприйняття якого-небудь об'єкта чи предмета при певних умовах (відчути запах, розрізнити або побачити об'єкт, почути звуки або людську мову, і т. д.);
- здійснення тієї чи іншої дії (злом сейфу, проникнення в гараж через вирізаний отвір, виготовлення підробленої печатки і т. д.).

Отже, слідчий експеримент з вивчення можливості друкування фальшивих грошей однією особою в певних умовах дозволив слідству вийти на змовника і успішно завершити цю справу.

Теоретичне вивчення і реальна практика слідчих дій говорять про те, що досліди в слідчому експерименті слід проводити багаторазово. При цьому доцільно виконувати дослідні дії в залежності від ступеня адаптації людини в конкретних умовах, варіюючи окремі умови дії. Багаторазове проведення одного й того ж експерименту дозволяє більш детально і глибоко пізнати явище, що вивчається, впевнитися в тому, що отримані результати не є випадковими. Повторні дослідні дії повинні бути проведені стільки разів, скільки необхідно для того, щоб можна було впевнитися в закономірності отриманого результату. Як зазначалося вище, у процесі багаторазового проведення експериментів доцільно варіювати окремі умови дій. Так, при перевірці можливості чіткого сприйняття обличчя людини свідкам можна міняти місце спостереження, інтенсивність освітлення і т. ін. Варіативність може бути пов'язана із змінами психологічного стану осіб, які виступають у ролі піддослідних.

У процесі слідчого експерименту його учасники знаходяться в складному психологічному стані, мають, як правило, значне емоційне напруження, що впливає на характер їх дій, поведінку і мову. Це повинно враховуватися слідчим як при підготовці, так і в процесі самого слідчого експерименту. Справа в тому, що слідчий експеримент є сильним засобом психологічного впливу на його учасників, оскільки його результати підозрюваному чи обвинуваченому тяжко заперечити. У слідчому експерименті головним є проведення дослідів і правильна оцінка отриманих результатів. Відносно події, яка проходить перевірку, отримані результати можуть бути:

- позитивними (дана подія могла відбуватися);
- негативними (дана подія могла не відбуватися).

Результати слідчого експерименту інтерпретуються як наявність об'єктивних можливостей здійснення певної події (дії) і як суб'єктивна можливість виконання певної дії даною особою.

Позитивний результат слідчого експерименту дозволяє слідчому зробити вірогідний висновок про те, чи відбулася дана подія в дійсності. Чому тільки вірогідний висновок, а не однозначний? Тому що можливість розрізняти риси зовнішнього вигляду людини, можливість чути крики або характерні звуки, можливість виконувати які-небудь дії (наприклад, самотійно зібрати тротилу шашку) сама по собі не є ще доказом того, що дана особа дійсно розрізняла, чула, зробила що-небудь. Недоказує цього і суб'єктивна можливість особи, яку випробовують. Такий висновок буде правомірним у тому випадку, коли він заснований на сукупності наявних доказів, а не на оцінці результатів одного експерименту.

Спеціалісти вважають, що ще більш складною є оцінка отриманих результатів слідчого експерименту. Для дослідів, які перевіряють об'єктивну можливість існування певної події (дії), негативний результат дає можливість частіш за все робити достовірний категоричний висновок про те, що можлива подія (дія) не могла відбутися. Для отримання абсолютної впевненості у такому висновку досліди проводяться багаторазово і з змінами виконавців даної дії (необхідно враховувати, що психологічні особливості окремих індивідуумів можуть значно відрізнятися від усереднених людських можливостей). Що стосується негативних результатів досліджень, які перевіряють суб'єктивні можливості певної особи, то вони повинні оцінюватися виходячи із зайнятої цією особою позиції. Зокрема, якщо людина не бажає показувати своїх навиків та вмінь, вчиняти ті чи інші дії, то експеримент втрачає смисл. А якщо в особи, яку випробовують, є бажання досягнути позитивного результату в слідчому експерименті, то його нездатність виконати певні дії, які йому нібито вдавалися в минулому, може мати декілька причин:

- його твердження про те, що він вчинив дану подію (дію) в минулому не відповідає дійсності;
- навички і вміння, які були в минулому, з часом втрачені, а психофізичні параметри втратили свою чуттєвість і гостроту;
- неповторність психічних явищ - пізнавальних, емоційних, і вольових процесів, станів людини. Відомо, що в момент пригоди стан афекту, який

з'являється, може викликати в індивідуума приплив незвичайної сили, різко актуалізувати його здібності і вчиняти те, чого він повторити не зможе. Крім того, необхідно мати на увазі, що дії людей в значній мірі визначаються їх мотиваційними спонуканнями, які є різними в момент вчинення події і в процесі слідчого експерименту.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, оцінюючи результати слідчих експериментів, які мають мету перевірити суб'єктивні можливості виконання певних дій даною особою, необхідно врахувати вплив описаних вище факторів.

6. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Реформування кримінального судочинства та системи кримінального досудового провадження вимагає використання негласних слідчих дій. В той же час система негласних слідчих дій запроваджена новітнім Кримінальним процесуальним кодексом з 20 листопада 2012 р.

До негласних слідчих (розшукових) дій законодавець відносить: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК); накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК); огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК); контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК) [1].

Ст. 271 запровадила слідчу дію контроль за вчиненням злочину. Однією з форм контролю за вчиненням злочину у законі визначено спеціальний слідчий експеримент. Враховуючи, що означене негласна дія є новітньою у системі слідчих дій її психологічні основи фактично не розроблені.

Слід зазначити, що категорія експеримент раніше використовувався як слідча дія у кримінальному процесі (слідчий експеримент) та у оперативно-розшуковій діяльності (оперативний експеримент). У межах означених діяльностей та відповідних галузей знань здійснювалася розробка тактичних основ їх здійснення, розроблялися рекомендації щодо психологічних моделей їх здійснення.

Так у криміналістиці та кримінальному процесі *слідчий експеримент* — слідча дія, яка полягає у проведенні спеціальних дослідів з метою перевірки зібраних доказів, одержання нових доказів, перевірки й оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для розслідування кримінальної справи. До психологічної характеристики слідчого експерименту, як слідчої дії належать дані обстановки та його умови, а також

можливість відтворити емоційний стан особи у процесі проведення експерименту.

У теорії оперативно-розшукової діяльності розглядають оперативний експеримент, як контрольоване відтворення реальної обстановки дій або подій з метою встановлення характеру поведінки в запропонованих умовах особи, стосовно якої отримано інформацію про її причетність до протиправної діяльності, для виявлення ознак злочину, засобів його вчинення, інших фактичних даних щодо її протиправної діяльності [23, с. 4]. Інші дослідники стверджують, що оперативний експеримент є ОРЗ, що полягає у створенні і використанні негласно контрольованих штучних умов та об'єктів для прояву злочинних намірів осіб, які готують, вчиняють або вже вчинили злочини.

Таким чином основними складовими елементами оперативного експерименту є:

- створення і контроль штучних умов близьких до природних ситуацій;
- сприяння прояву злочинних намірів;
- активне спостереження за особою, що вивчається з метою перевірки її намірів та дій ;
- отримання інформації, яка дозволяє перевірити та уточнити данні про можливу підготовку та скоєння злочину.

Згідно Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» спеціальний слідчий експеримент є однією із форм контролю за вчиненням злочину, який може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин та полягає у створенні слідчим та оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її певних процесуальних умов.

З означеного до основних рис спеціального слідчого експерименту відносяться:

- 1) його застосування потребує певних процесуальних умов;
- 2) він відтворює явище не повністю, а лише деякі умови, за яких відбувалися події або мали місце факти, що цікавлять слідчого та оперативного працівника.

Враховуючи психологічні особливості проведення слідчого та оперативного експерименту та їх спільні риси зі спеціальним слідчим експериментом, вважаємо можливим визначити його психологічну модель, основні психологічні особливості підготовки та проведення.

Підготовка до проведення спеціального слідчого експерименту вимагає від його учасників (слідчі та за його дорученням працівники оперативних підрозділів - п.6 ст. 246 КПК) та ініціаторів (прокурор – ст. 271 КПК) повинна містити модель формування майбутнього образу дій ініціатора експерименту та відповідної рольової поведінки джерела впливу по відтворенню

контрольованих або керованих умов, які б не допускали елементів провокації і не ініціювали злочинну поведінку об'єкта спеціального слідчого експерименту. Зазначене обумовлюється наступною характеристикою вимог до змісту інформаційних чинників впливу та способами їх доведення фігуранту:

1. Інформаційний зміст чинників впливу нерозривно пов'язаний із версією спеціального слідчого експерименту; він не повинен обмежувати дії фігуранта, лишати його можливостей задовольняти правомірні потреби; разом з тим, фрагменти інформації такого змісту можуть торкатися певних проблемних питань щодо умов реалізації фігурантом прихованої протиправної діяльності, яку він за версіями вірогідно виконує або може виконувати.

2. Інформаційні чинники впливу можуть бути природно обумовлені об'єктивною необхідністю втручання адміністративних дій (наприклад діями посадових осіб - шляхом надання керівних вказівок, розпоряджень, наказів, приписів тощо) в оточенні об'єкта негласної слідчої дії та які можуть вплинути на процес досягнення ним протиправної мети.

3. Зміст інформаційних чинників впливу повинен стати предметом оцінки об'єкта експерименту, і відображати фрагментарну інформацію про події, обставини, які вірогідно є об'єктами його протиправних спрямувань та обізнаності. За задумом експерименту, зміст чинників впливу розрахований на вірогідне асоціативне сприйняття об'єктом (за контрастом, схожістю, суміжністю, "деталізацією", "перефразуванням", "наочністю" – із потребами) - створивши таким чином передумови до виникнення:

- ситуації несподіваності, раптовості (звичайним ходом подій і новою інформацією про зміни, яка може вплинути на реалізацію прихованих потреб);
- ситуації невизначеності (недостатності даних для прийняття рішення);
- ситуації невідповідності (старими теоретичними знаннями і новими соціальними фактами);
- ситуації конфлікту (умови якої носять умовно - утруднюючий або характер сприяння, за умов відсутності необхідних засобів або часу).

4. Для дотримання чистоти експерименту та недопущення провокації при доведенні змісту інформаційних чинників впливу у поле зору об'єкта, будь-які примусові або заохочувальні дії, що можуть спонукати його до протиправної діяльності забороняються.

5. Зміст факторів впливу повинен передбачати природну легендованість, що відповідав би вимогам стійкості та переконливості.

Практика слідчої діяльності використовує наступні способи або тактичні прийоми введення інформаційних чинників впливу, які у змозі забезпечити вірогідність їх асоціативного сприйняття та актуалізації об'єктом негласної слідчої дії:

- доведення до фігуранта повідомлення про обстановку і умови, у яких йому надалі необхідно буде діяти (напр.: повідомлення про арешт співучасника; повідомлення про приховані контакти його близьких зв'язків з співробітниками правоохоронних органів; неупереджене для об'єкта справи повідомлення про інформацію, яка є вкрай важливою для співучасників злочину і може сприяти активній протидії кримінальному судочинству і т. ін.);

- демонстрації в оточенні об'єкта фрагментарної інформації, що окреслює певні значущі проблеми, які за версіями є об'єктом злочинних спрямувань;

- імітації певної вербальної ситуації між двома суб'єктами в оточенні фігуранта, визначених проблемних питань, сутність яких для останнього є невідомою, але зміст спілкування містить фрагментарну інформацію про вірогідний предмет прихованого інтересу фігуранта. Може вживатись при виявленні корумпованих осіб які сприяють злочинній діяльності;

- демонстрація особою (джерело впливу, що виконує рольову поведінку) певних потенційних можливостей реалізації злочинних намірів об'єкта спеціального слідчого експерименту, які йому не вдається здійснити;

- інсценування певної події, обстановки, що має значення для реалізації злочинних інтересів;

- неупереджена (за відсутності ознак взаємообізнаності та взаємоузгодженості дій джерела впливу до намірів фігуранта) імітація певної поведінки особи, у тому числі протиправної, в оточенні об'єкта негласної слідчої дії.

При реалізації задуму спеціального слідчого експерименту відтворені умови впливу не повинні провокувати фігуранта справи до здійснення протиправних дій.

Критеріями допустимості засобів психологічного впливу при здійсненні спеціального слідчого експерименту є: 1) такий вплив не може бути спрямований на примушування особи, показання якої перевіряються, до участі в перевірці її показань на місці; 2) вплив не повинен обмежувати самостійність дій цієї особи при демонстрації обстановки і окремих дій; 3) не допускається передача їй інформації навісного характеру.

В умовах правомірного впливу ініціювати визначену поведінку у тому числі протиправну може тільки сам фігурант. Для цього, при реалізації експерименту необхідно уникати відношень двостороннього суб'єктивного зв'язку між джерелом впливу та фігурантом на вчинення будь-яких дій, зокрема протиправних або злочину. Так, вербальні пропозиції до об'єкта негласної слідчої дії щодо здійснення ним протиправних дій або тих, які передбачені діями підбурювача або пособника (умовляння, погрози, примус, шантаж, підкуп, надання допомоги при взаємній обізнаності та домовленості на вчинення злочину) свідчать про встановлення двостороннього суб'єктивного зв'язку та спрямованості умислу співучасників на вчинення злочину. Уникнення такого зв'язку при реалізації задуму спеціального слідчого експерименту вимагає від джерела впливу, відігравати розроблену рольову поведінку. Така поведінка складає неупереджену, без взаємної узгодженості (згоди та домовленості) демонстрацію інформації про події, явища, що тільки можуть ставати для об'єкта справи значущими для реалізації вірогідних предметів потреб (посягань).

Разом з тим, такі умови спеціального слідчого експерименту не повинні створювати ситуацію та ставати через дії ініціатора експерименту наслідками тих протиправних об'єктивних дій, які нібито вчинив сам фігурант, зокрема

штучно створювати докази причетності останнього до предметів злочинних посягань (наприклад шляхом підкидання до власного одягу, житла, робочого місця фігуранта предметів, біг яких заборонений законодавством, після чого останнього захоплюють, на "гарячому"; вчиняти дії та підтасовувати протиправні факти до яких насправді останній не мав відношення).

При існуванні лише взаємної обізнаності джерела впливу і фігуранта, спільного умислу та причинного зв'язку здійснення злочину ще не має, оскільки відсутня взаємна узгодженість і насамперед вольовий момент умислу до наступних дій. Так вступаючи у контакт з особою, яка має наміри або готується до вчинення злочину і навіть проявляючи солідарність з ним у розмовах, не підлягає кримінальній відповідальності!, оскільки висловлювання злочинних намірів або участь у їх обговоренні не утворюють кримінально-карного діяння. У разі взаємної обізнаності про приховані протиправні наміри фігуранта, будь-який натяк джерела впливу, що містить фрагментарну інформацію про об'єкт посягань, з акцентуванням уваги неможливість вчинення протиправних дій, формує певну психологічну узгодженість на вчинення злочину, а отже і вольовий момент умислу на вчинення злочину, що вже не є експериментом.

Взаємна узгодженість джерела впливу і фігуранта передбачає взаємні способи власних дій, наприклад пособництва для досягнення злочинної мети. Не приховані бажання джерела впливу здійснити протиправні дії для фігуранта, формує вольовий момент умислу у діях вже співучасників на вчинення злочину, обумовлює домовленість та наступне рішення об'єкта справи і таким чином унеможлиблює реалізацію експерименту. Будь-яке прохання, звернення та інша подібна дія до об'єкта негласної слідчої дії вчинити певні дії або прийняти однозначне рішення, необхідно розцінювати як вплив на його волю.

Рольова поведінка джерела впливу у такому разі стає умовами та обставинами для здійснення злочину фігурантом, а не тими передумовами, що передбачають вільний вибір реагування останнього.

Зважаючи на це, незалежно від стану взаємної обізнаності, уникаючи взаємної узгодженості та вольового моменту умислу у рольовій поведінці джерела впливу при вербально-демонстраційному або наглядно-демонстраційному способі введення інформаційних чинників впливу, їх зміст може містити фрагментарну інформацію, яка вірогідно буде врахована фігурантом для реалізації прихованих намірів. Це дає змогу більш цілеспрямовано підбирати та відтворити зміст факторів впливу для отримання об'єктивних результатів реагування фігуранта, які дозволять викрити приховані елементи його поведінки.

Коли ми говоримо, що зміст інформаційних чинників впливу тільки вірогідно може бути використаний об'єктом експерименту, то ініціатор експерименту як і джерело впливу не повністю обізнані у механізмі його злочинної поведінки, а отже говорити про взаємну узгодженість у такому разі не може йти мови, у цьому випадку спеціальний слідчий експеримент є правомірним.

При наглядно-демонстраційному способі введення інформаційних чинників впливу, за умов відсутності спільності умислу на вчинення злочину, протиправної діяльності, поведінка фігуранта, лишається вільною за будь-яких зовнішніх обставин та чинників, включно і в умовах експериментального впливу, коли фігуранта власною волею вирішує напрямок та зміст своєї поведінки. Його поведінка не спричиняється впливом інших осіб з такою ж неминучістю, як наслідок причиною.

При цьому слід враховувати, що процес вибору форми впливу на об'єкт негласної слідчої дії може передбачати: моделювання психологічних умов (об'єктів для злочинних зазіхань), при зіткненні з якими особа, підозрювана в здійсненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, виявиться перед добровільним вибором здійснення тих чи інших дій. При цьому небажано створення в ході експерименту умов, у яких розроблювальний зробить протизаконні дії, що він при інших обставинах був би не схильний зробити; вербальний контакт з об'єктом негласної слідчої дії, що забезпечує доведення до нього обставин, що вимагають вибору здійснення чи не здійснення протиправних дій; вербальний контакт із розроблювальним для уточнення характеру чинених їм дій, спрямованості наміру і т. ін.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ

Отже, при проведенні спеціального слідчого експерименту правові вимоги до інформаційно-психологічних чинників впливу витікають з того, що вони не повинні нести мети вчинення злочину та ініціювати злочинну поведінку об'єкта експерименту, у тому числі в процесі втручання в уже розпочату реалізацію ним злочинного умислу. Їх зміст може лише засвідчувати зовнішні події та факти, що об'єктивно будуть пов'язані із вірогідною діяльністю об'єкта дії.

Зокрема:

1. Демонстраційного введення інформаційних чинників впливу в оточення об'єкта негласної дії, що містять вірогідний елемент значущості згідно висунутих версій, без акцентування його уваги у вербальній або невербальній формі на вчинення протиправної поведінки. Такі чинники підбираються чи відтворюються у полі зору фігуранта, і при вербальному спілкуванні за своєю метою, носять цілком нейтральний та упереджений до будь-якого зобов'язання об'єкта експерименту діяти не нормативно.

2. Вірогідний елемент значущості у інформаційних чинниках впливу, має легітимну або правомірну мету його демонстрації джерелом впливу. Який водночас може бути використаний фігурантом для реалізації прихованих нелегітимних потреб. У даному випадку, необхідно виходити із того, що фігурант повинен усвідомлювати легітимний або неупереджений до його прихованої діяльності інформаційний характер чинників впливу.

3. Зміст та спосіб уведення інформаційних чинників впливу:

- ні в якому разі і ніяким чином не повинні впливати на свободу вибору реагування об'єкта дії, включно і його права добровільної відмови від доведення злочину до кінця;

- не повинні принижувати честі та гідності фігуранта, створювати стан непереборної сили або загрозливого становища для життя та здоров'я його учасників, а також штучної підробки доказів здійснення злочину;

- не повинні нести будь-якого примусового (зобов'язального) та спонукального (заохочувального) характеру до протиправної поведінки фігуранта, створення відчуття впевненості та необхідності в її здійсненні.

4. Відсутності ознак суб'єктивної сторони спільності співучасті; сприятлива обумовленість зовнішніх обставин до вчинення злочину буде носити взаємоузгоджений характер тільки у випадку двостороннього суб'єктивного зв'язку. Зокрема, дій ініціатора спеціального слідчого експерименту, які опосередковані через вербальну рольову поведінки джерела впливу з фігурантом не повинні містити взаємної узгодженості на досягнення прихованих протиправних намірів та взаємного передбачення результатів дій останнього, крім того будь-якої домовленості з ним, а також звернень джерела впливу на реалізацію конкретних протиправних намірів і вчинення визначеним способом певних дій.

5. Коли зміст інформації який вводиться у поле зору та сприйняття об'єкта спеціального слідчого експерименту конкретним джерелом впливу не містить способів підбурення та акцентування уваги на реалізацію злочину.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Слідча дія - це цілеспрямований процес збору і перевірки доказів, який здійснюється слідчим в певному порядку. При цьому основним елементом психологічної структури діяльності слідчого виступає його пізнавальна діяльність по вивченню найрізноманітніших фактів, на основі яких проходить відтворення минулої події, пов'язаної з правопорушенням. Суттєвим в діяльності слідчого при попередньому розслідуванні є її нормативний характер: закон не тільки регламентує окремі слідчі дії, але й встановлює порядок розслідування, регулює відносини слідчого з учасниками кримінального процесу, обмежує його роботу певними часовими межами.

В залежності від конкретних обставин справи здійснюються певні слідчі дії серед яких до першочергових відносяться: огляд місця події, обшук і виїмка, затримання підозрюваного (обвинуваченого), допит, пред'явлення до впізнання, слідчий експеримент. Враховуючи важливість і складність допиту потерплого, підозрюваного (обвинуваченого), і свідків, а також специфіку даної слідчої дії, це питання детально розглядається в наступній главі.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити, що будь-який злочин є суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Необхідно уявити, що психологія огляду місця пригоди - це, по-перше, професійне спостереження, як навмисне, виборче і цілеспрямоване виявлення і збирання інформації за допомогою органів відчуття, по-друге, розумова діяльність слідчого, яка полягає в аналізі емпіричних даних в якості юридично значимих фактів і їх синтезі, по-третє, реконструкція досліджуваної події за її

окремими проявами.

Основний зміст пізнавальної діяльності слідчого при огляді місця події пов'язаний з розкриттям причинно-наслідкової обумовленості фактів. Успіх огляду місця події у вирішальному значенні залежить від таких психологічних якостей слідчого як його спостережливість, знання індивідуально-психологічних особливостей осіб, що належать до кримінального світу, професійний та життєвий досвід, рівень розвитку мислення і уяви, а також інтуїції. Про роль інтуїції в слідчій практиці спеціалісти говорять так: "Слідча практика - це заснована на досвіді і знаннях інтелектуальна здатність швидко, безпосередньо знаходити вирішення творчого завдання при обмеженому вихідному матеріалі. Вона грає позитивну роль по відношенню до істини, зібрання доказів, найбільш ефективних прийомів слідства."

Під час вивчення теми, слід засвоїти, що основним психологічним фактором є психологічний вплив на підозрюваного чи обвинуваченого, бо їм стає відомо якими документами, що їх викривають, володіє слідство. Отримані при виїмці результати багато в чому визначають всю подальшу тактику попереднього слідства, а також конкретні дії слідчого.

У процесі впізнання слідчий повинен контролювати свою поведінку (рухи, позу, міміку, та ін.) і мову, щоб дотриматися процесуальних правил впізнання і виключити можливість будь-якого психологічного тиску на учасників цієї слідчої дії. Особливо необхідно проявити такт при впізнанні трупу, враховуючи те, що особам, які впізнають, у даному випадку є частіше за все рідні та близькі померлого. Вигримка і самоорганізованість, відповідальність і фактичність, комунікабельність і емоційна стійкість - всі ці професійні якості повинні проявлятися в діях слідчого при підготовці і проведенні впізнання.

Таким чином, оцінюючи результати слідчих експериментів, які мають мету перевірити суб'єктивні можливості виконання певних дій даною особою, необхідно врахувати вплив описаних вище факторів.

Психологічне значення при перевірці показів на місці має і організація фотографування, відеозапису, які відображають дії підозрюваного, обвинуваченого на шляху слідування, при пошуку і показах об'єктів і предметів, виконанні ним окремих операцій і т.д.

Отже, успішне відтворення показів на місці події вимагають від слідчого високих організаторських здібностей, спостережливості і міцних навичок та вмінь психологічного аналізу обстановки, фактів і ситуацій.

ТЕМА № 8. СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: ОБ'ЄКТ, КОМПЕТЕНЦІЯ, МЕТОДИ, МЕЖІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Загальна характеристика судово-психологічної експертизи.
2. Основні завдання та суб'єкти проведення комплексних судово-психологічних експертиз.
3. Організаційно-правові засади проведення судово-психологічної експертизи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юридична психологія: підручник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 2-є, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.
2. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 3-є, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 152 с.
3. Юридична психологія: словник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 2-ге, уточ. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 224 с.
4. Юридична психологія: практикум / за заг. ред. Л.І. Казміренко. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 190 с.

Додаткова література:

5. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Учебник. Харьков, 2002.
6. Еникеев М.И. Юридическая психология. Учебник для вузов. М., 2003.
7. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. К., 1987.
8. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. К., 1990.
9. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. М., 1980.
10. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. М., 1989.
11. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. М., 2003.
12. Юридическая психология: Хрестоматия / Сост. Т.Н.Курбатова. С.Пб., 2001.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Навчальна мета: викладення навчального матеріалу щодо психологічної характеристики СПЕ, її різновидів та особливостей.

Розвиваюча мета: залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням в контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.

Виховна мета: визначення перспектив застосування психологічних знань у

професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

ВСТУП

Судова експертиза, або експертиза у кримінальному та цивільному процесі, – це науково-практичне дослідження, процес пізнання, що його проводить судовий експерт, обґрунтовуючи висновок відповідно до встановленого законом порядку. У спеціальній літературі експертом називають особу, яка має спеціальні знання і залучається до експертної діяльності для пізнання і дослідження об'єкта, яким цікавиться суд або слідчі органи; для вирішення і висвітлення поставлених перед ним запитань; для обґрунтування стосовно цих запитань висновку, котрий має значення доказу у справі. Загальні положення цих норм стосуються і судово-психологічної експертизи.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психологічні виявлення особи, що не виходять за межі норми, не викликають сумніву у її психічній повноцінності (осудності). Судово-психологічна експертиза спрямована на вивчення змісту і структури індивідуальної свідомості та поведінки людей у процесі вчинення ними тих чи інших діянь або відображення явищ навколишнього середовища. За допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності і проявів людини, котрі мають значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновки експертів-психологів сприяють правильному оцінюванню показань підозрюваних (звинувачуваних), свідків, потерпілих у випадках, коли вони викликають сумнів у своїй достовірності; неповнолітніх – коли ймовірно, що їх показання мають фантастичні нашарування; звинувачуваних – коли дії неадекватні їхньому стану і властивостям тощо.

Підставами для призначення судово-психологічної експертизи є:

- 1) відмінність поведінки підекспертних осіб від традиційної, характерної для відповідної статево-вікової групи людей; незвичайність поведінки суб'єкта у момент вчинення злочину (хімерність зовнішності, міміки, жестикуляції, пантоміміки, рухів тіла тощо); неадекватна або неналежна оцінка ним соціальної, моральної сутності і значимості своїх дій;
- 2) різко виражені індивідуально-психологічні особливості суб'єкта (надмірна активність, ейфорія, неврівноваженість, емоційність, агресивність, збудливість та ін) чи, навпаки, душевна «глухота», замкнутість, сором'язливість;
- 3) ймовірність відставання рівня психічного розвитку особи від вікової норми;
- 4) наявність особливостей, що свідчать про розлади психічних

пізнавальних процесах (сприймання, уваги, пам'яті, мислення);

5) невідповідність поведінки меті і мотивам вчиненого; незвичайність, невірогідність мотивації поведінки;

6) явно несприятливі умови найближчого соціального оточення, середовища, у якому тривалий час перебував правопорушник (особливо неповнолітній);

7) наявність у поведінці підозрюваного ознак, що свідчать про можливість вчинення ним злочину у стані фізіологічного афекту, акумуляції емоційного збудження, сильних переживань;

8) перенесення підекспертним у минулому психічних або тяжких соматичних захворювань, психопатологічних станів;

9) сумніви у вірогідності показань свідка, потерпілого, що явно суперечать характеру ситуації, іншим даним;

10) сумніви в авторстві письмового тексту;

11) сумніви у мотивах самогубства.

Визначено наступний перелік запитань, на які не може дати відповідь судово-психологічна експертиза, оскільки вони виходять за межі її компетенції:

- правова оцінка поведінки (дії чи бездіяльності) – винність або невинність звинувачуваного, форма та вид умислу, достовірність свідчень);

- моральна оцінка особи та її поведінки;

- запитання, що виходять за межі предметі та об'єкту сучасної психологічної науки (ясновидіння, парадіагностика тощо).

Межі компетенції судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі окреслюються нижченаведеним переліком запитань:

1) діагностика індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної навіюваності, імпульсивності, ригідності тощо), здатних суттєво впливати на поведінку суб'єкта;

2) встановлення основних, закріплених мотивів (у психологічному розумінні цього поняття) поведінки людини і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особистість;

3) діагностика наявності або відсутності у суб'єкта у момент вчинення злочину фізіологічного афекту та інших непатологічних емоційних станів, здатних суттєво впливати на свідомість і поведінку людини;

4) встановлення можливості виникнення у людини в конкретних умовах психічних станів (розгубленості, втрати орієнтування тощо) і експертна оцінка їх впливу на поведінку чи якість виконання професійних функцій в авіації, на залізниці і в автомобільному транспорті, у роботі операторів автоматизованих систем на виробництві тощо;

5) встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, які мають ознаки не пов'язаного із психічним захворюванням відставання у психічному розвитку, цілковито усвідомлювати значення своїх діянь, і визначення, якою мірою вони здатні керувати своєю поведінкою;

6) встановлення здатності підозрюваних, звинувачуваних, свідків, потерпілих, враховуючи їхні індивідуально - психологічні та вікові особливості, рівень розумового розвитку, правильно оцінювати обставини, що мають

значення у справі, і давати правдиві свідчення;

7) установлення здатності психічно здорових потерпілих у справі про згвалтування (у першу чергу – малолітніх) усвідомлювати характер і значення вчинюваних із ними дій і чинити опір.

На сьогодні традиційними є наступні **види** судово-психологічної експертизи:

- 1) *експертиза неповнолітніх;*
- 2) *експертиза особистих властивостей, основних мотивів поведінки, закріплених у життєдіяльності суб'єкта, та рівня його інтелектуального розвитку;*
- 3) *експертиза особливих емоційних станів, у тому числі фізіологічного афекту.*

Інші види експертиз, хоча й мають місце, але проводяться набагато рідше, що не дозволяє на сьогодні проводити узагальнення наявних результатів.

Розглянемо характерні особливості кожного виду експертизи.

1. Експертиза неповнолітніх

Судово-психологічна експертиза призначається в даному випадку стосовно психічно здорових неповнолітніх підозрюваних, звинувачуваних, свідків, потерпілих. Виокремлення цього виду судово-психологічної експертизи зумовлене, насамперед, своєрідністю підліткового віку.

Підлітковий вік оцінюється не просто як перехідний, а як складний і критичний. Це зумовлене численними кількісними та якісними змінами, яких зазнає у цей час організм та особистість, що іноді мають характер докорінної зміни попередніх особливостей, інтересів і стосунків. Такі зміни часто супроводжуються появою у підлітка ускладнень у стосунках із оточуючими: він не піддається впливу дорослих, виявляє різні форми неслухняності, спротиву (впертість, грубість, негативізм тощо).

Часто протиправні дії підлітка здаються незрозумілими, маломотивованими, навіть, протиприродними. І лише після ретельного вивчення його внутрішнього світу стає зрозумілим, що вони зумовлені не тільки глибокими, прихованими суто особистісними причинами, але й чинниками соціально-психологічного характеру. Наприклад, психічно здоровий підліток, вихований у несприятливих умовах, може мати недостатній ступінь соціальної зрілості особистості. Ознаки її виявляються, насамперед, у примітивній мотивації мети своїх дій, у наївно-дитячих спробах її досягнення, у недостатньо адекватній оцінці вчиненого злочину тощо.

При проведенні судово-психологічної експертизи неповнолітніх визначається відповідь на такі запитання:

- 1) які індивідуально-психологічні, зокрема, емоційно-вольові особливості характерні для підекспертної особи;
- 2) які мотиви діяльності та поведінки підекспертного є типовими для його повсякденного життя; якими мотивами він керувався при вчиненні злочину;
- 3) чи відповідає рівень розумового розвитку підлітка його біологічному (паспортному) віку;
- 4) яким чином сприйнята конфліктна ситуація та її суб'єктивна оцінка

підлітком змогла вплинути на його дії;

5) чи не властива підекспертному підвищена навіюваність? Якщо так, то яким чином це може вплинути на його дії у конкретній кримінальній ситуації чи свідчення стосовно вчиненого злочину;

5) чи не спостерігається у підекспертного схильності до фантазування? Якщо так, то як це може вплинути на його здатність давати правдиві свідчення;

2. Експертиза особистих властивостей, основних мотивів поведінки, закріплених у життєдіяльності суб'єкта, та рівня його інтелектуального розвитку

Вивчення злочину в кримінальному процесі передбачає аналіз як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони злочинної поведінки. При цьому під суб'єктивною стороною мається на увазі визначення особою характеру ситуації і сутності своїх діянь. Часто у свідомості суб'єкта злочинної діяльності суб'єктивне значення ситуації злочину не збігається з її змістом або ж значно різниться від нього, відіграючи при цьому роль вирішального чинника у виборі альтернатив поведінки.

У психології терміни «суб'єктивна оцінка», «суб'єктивне значення ситуації» та інші подібні об'єднуються узагальненим, досить широким поняттям «суб'єктивний світ особистості», що загалом характеризує особливості перебігу пізнавальних (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги) та емоційно-вольових процесів (емоцій, почуттів, переживань, вольової регуляції поведінки), темпераментні та характерологічні властивості та якості, а також ставлення особи до себе, до інших людей, до суспільства загалом, її спрямованість (мотиви, цілі і цінності, установки та ін.). Юридичні поняття «суб'єкт» і «суб'єктивна сторона злочину» у психологічній інтерпретації і означають експертизу особливостей суб'єктивного світу особистості.

При її призначенні перед експертами-психологами можуть бути поставлені такі питання:

1) які індивідуально-психологічні особливості особи, що підлягає експертизі, та як вони могли проявитися в конкретному протиправному вчинку;

2) чи не суперечать протиправні (злочинні) дії особи, що підлягає експертизі, основним рисам її характеру;

3) чи здатен підекспертний, враховуючи рівень його розумового розвитку і стан психічних пізнавальних процесів, правильно розуміти значення своїх дій, їх наслідків і давати щодо них достовірні свідчення;

4) які риси характеру особи, що підлягає експертизі, могли б позначитися на характері її свідчень; чи властиві їй підвищена навіюваність та схильність до фантазування;

5) чи може особа, яка підлягає експертизі, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості, рівень розвитку пізнавальної сфери, правильно сприймати та оцінювати виявлені у справі факти (або здійснювані з нею дії).

Експертиза особистих властивостей, основних мотивів поведінки, закріплених у життєдіяльності суб'єкта, та рівня його інтелектуального розвитку тісно пов'язана з відповіддю на запитання щодо наявності у

підозрюваного, звинувачуваного на момент вчинення протиправної дії особливого емоційного стану, зокрема, стану фізіологічного афекту; встановлення деяких індивідуально-психологічних дозволяє більш точно визначати специфіку емоційних станів у зв'язку з встановленням нездатності потерпілої особи чинити опір у момент вчинення з нею насильницьких дій.

3. Експертиза особливих емоційних станів

У чинному законодавстві серед обставин, що пом'якшують покарання, зазначається стан сильного душевного хвилювання. У юридичній практиці поняття «сильне душевне хвилювання» досить часто ототожнюється з психологічним поняттям «фізіологічний афект», але таке ототожнення неправомірне. Поняття «сильного душевного хвилювання» та «фізіологічного афекту» не просто належать до різних дисциплін – юриспруденції і психології, але перше є ширшим за обсягом. Питання щодо сильного душевного хвилювання, що його часто ставлять експертам-психологам, не входить до їх компетенції і як таке має відхилитися. Стан сильного душевного хвилювання може бути кваліфікований лише юридичними органами, але на основі експертно-психологічного висновку про те, що в момент вчинення злочину звинувачуваний перебував у стані емоційного збудження, яке досягло ступеня фізіологічного афекту.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

При призначенні судово-психологічної експертизи, пов'язаної з особливостями перебігу емоційних станів у кримінальних ситуаціях, у тому числі афективними деліктами, можна формулювати такі запитання:

- 1) яка психологічна характеристика емоційного стану підекспертного в період, що передував вчиненому;
- 2) яким чином емоційний стан і почуття особи, яка підлягає експертизі, вплинули на її поведінку в досліджуваній ситуації;
- 3) чи не виявляє особа, яка підлягає експертизі, особистісних рис, котрі стали однією з умов виникнення у неї надзвичайного емоційного стану, що вплинув на її поведінку в досліджуваній у справі ситуації;
- 4) чи не виявляє особа, яка підлягає експертизі, особистісних рис, що стали, враховуючи ситуацію, однією з умов виникнення у неї стану фізіологічного афекту;
- 5) чи не був обвинувачений у момент вчинення інкримінованих йому дій у стані фізіологічного афекту;
- 6) яким чином емоційний стан підекспертного в період досліджуваної у справі ситуації міг позначитися на сприйнятті ним криміногенної ситуації;
- 7) яким чином емоційний стан підекспертного міг позначитися на його свідченнях.

2. ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА СУБ'ЄКТИ ПРОВЕДЕННЯ КОМПЛЕКСНИХ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Викладені вище завдання судово-психологічної експертизи вирішуються

завдяки зусиллям експертів-психологів. Однак на практиці часто виникає потреба у вирішенні експертним шляхом завдань, що знаходяться на перетині психологічних знань та знань іншої науки чи практичної сфери людської діяльності. У таких випадках повинна призначатися комплексна судово-психологічна експертиза. Теоретичними засадами комплексних психологічних експертиз є об'єктивний процес взаємодії наук, предмета і методів дослідження. Залежно від того, яка сфера наукового чи практичного знання постала на межі з психологією, можуть призначатися такі комплексні судово-психологічні експертизи: психолого-психіатрична, психолого-медична, психолого-технічна; психолінгвістична; психолого-педагогічна та інші.

За нашими даними, на стадії досудового провадження кримінальних кримінальної справ «прості» експертизи у середньому становлять близько 60%, а комплексні – 40%, із яких більшість – психолого-психіатричні.

Дамо коротку характеристику кожній із названих комплексних експертиз.

Психолого-психіатрична експертиза об'єктом пізнання має психіку осіб, які перенесли/мають психічне захворювання чи тимчасовий розлад психічної діяльності, або для яких характерна межова нервово-психічна патологія (олігофренія, психопатія, інфантилізм, схильність до суїциду та ін.).

При цьому слід враховувати, що до компетенції судово-психологічної експертизи належить вивчення психічної діяльності здорової людини; судово-психіатрична експертиза досліджує порушення у нервово-психічній сфері, виникнення і розвиток яких пов'язані з уродженими чи набутими відхиленнями психіки. Отже, експерт-психіатр не може вирішувати завдання психології, а психолог – психіатрії. Тому при підозрі щодо наявності суміжних станів призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза відповідає на такі запитання:

1) кваліфікація психічного стану підозрюваного, звинувачуваного, потерпілого, свідка; природи, виду і типу психічної патології, її тяжкості, глибини прояву у конкретної особи; співвідношення патологічного і нормального у психіці, взаємодія явищ «поломки» психіки з проявами компенсації у процесі нормальної або патологічної адаптації до умов ситуації;

2) визначення деяких стійких психологічних властивостей, рис особистості і динамічних станів психіки особи із «межовою» патологією; виду і глибини емоційних реакцій у період, що має значення у справі, індивідуально-психологічних особливостей аномальних або акцентуйованих осіб, природи і ступеня розумової відсталості;

3) визначення впливу виявлених особливостей і характеристик підекспертної особи з суміжними проявами норми і патології, на її здатність адекватно сприймати оточення, регулювати свою поведінку у конкретній криміногенній або віктимній ситуації;

4) здатність зазначених осіб усвідомлювати значення своїх дій, передбачати їх наслідки і керувати ними (осудність, обмежена осудність).

Психолого-медична експертиза об'єктом пізнання має психіку особи, яка хворіла чи хворіє на тяжку хронічну або невиліковну хворобу. Ці

захворювання можуть викликати постійні чи тимчасові зміни в психіці: трансформацію сприймання, пам'яті, відтворенні сприйнятого, неадекватність реагування тощо.

Для осіб, які хворіють на хронічні соматичні хвороби, характерні специфічні ознаки перебігу психічних процесів. Наприклад, хворі на туберкульоз відрізняються нестійкістю, лабільністю настрою, легкою навіюваністю, різкими переходами від песимізму до невиправданого оптимізму. При онкологічних захворюваннях характерними є гіперестезія (підвищена чутливість) усіх органів чуття, прояви психогенних реакцій (істероїдна сентиментальність, озлобленість, наростаюча афективність). Особи з уродженими або набутими дефектами кістково-м'язового апарату (каліки) відзначаються підозрілістю, схильністю до маніакальних ідей; одні з них наполегливо, активно діють із метою компенсації свого дефекту, інші – уникають оточення, замикаються в собі.

Наведені і багато інших особливостей соматично хворих людей можуть мати надзвичайно важливе значення для суду і слідства, коли вони стають процесуальними особами, оскільки оцінка ними ситуації може значно відрізнятися від об'єктивних даних. Більше того, під дією соматичного захворювання, особливо хронічного чи невиліковного, можуть настати незворотні зміни в мотивації хворого, його ціннісних орієнтаціях. У такої людини може різко знизитися суб'єктивна межа дозволеного і недозволеного, навіть протиправна і злочинна поведінка – стати нормою.

До комісії з проведення психолого-медичної експертизи, окрім психолога, необхідно залучати лікаря-фахівця в галузі відповідної хвороби. При її проведенні ставляться такі запитання:

- 1) яке соматичне захворювання наявне, його форма та як воно може впливати на психіку підекспертної особи;
- 2) чи перенесла особа, яка підлягає експертизі, у минулому соматичні захворювання, що могли б вплинути на психіку (у тому числі пологові та післяпологові черепно-мозкові травми, захворювання головного і спинного мозку та ін.), та їх можливі наслідки психологічного характеру;
- 3) чи є у підекспертної особи дефекти сенсорної сфери (зору, слуху, нюху, дотику, смаку), їх вплив на здатність адекватно сприймати, розуміти і відтворювати інформацію, що цікавить слідство (суд);
- 4) чи наявна розумова відсталість або інші психічні особливості, викликані перенесеним соматичним захворюванням.

Психолого-технічна експертиза об'єктом вивчення має психологію особи в системах «людина – машина», тобто при виконанні професійних обов'язків, пов'язаних із використанням складних машин і механізмів. Така експертиза може проводитися у справах щодо дорожньо-транспортних пригод, аварій на залізничному, авіаційному, водному транспорті, у зв'язку з техногенними катастрофами.

Теоретичною базою для такої експертизи є інженерна психологія і психологія праці – з одного боку, і конкретна сфера технічної науки і практики – з іншого. Тому до складу експертної комісії, окрім фахівців у галузі

психології, мають входити відповідно інженери, автомобілісти, залізничники, авіатори, оператори, диспетчери, інші інженерно-технічні працівники.

При проведенні психолого-технічної експертизи з'ясовуються такі питання:

- 1) наявність чи відсутність психологічних властивостей, що свідчили б про професійну придатність особи до виконання конкретних професійних обов'язків; її здатність діяти у стресовій, аварійній ситуації;
- 2) психологічні аспекти дорожньо-транспортної пригоди, аварії, катастрофи, а саме: своєчасність реакції звинувачуваних на небезпеку чи сигнал тривоги, час і особливості прийняття рішення в екстремальній ситуації;
- 3) мобілізуюча чи пригнічуюча дія на психіку підекспертного об'єктивної ситуації при виконанні звичних або неординарних трудових функцій; специфічність реагування на подразники у різні періоди робочого дня; вплив на виконання професійних обов'язків перенесених хвороб, перевтоми, зловживання спиртними напоями, вживання наркотиків.

Психолого-лінгвістична експертиза об'єктом вивчення має мову як прояв психічної активності особи. Для встановлення авторства письмових документів слідчий і суд можуть звернутися за допомогою до психологів і лінгвістів (філологів). Якщо криміналістична (почеркознавча) експертиза встановлює виконавця письмового тексту, то психолого-лінгвістична – його справжнього автора. Для цього встановлюються, групуються та піддаються порівнянню ознаки мови: семантико-граматичні (характер побудови фраз, вибір слів і конструкцій, ступінь організованості тексту) та категоріальні (вікові, соціальні, професійні, територіальні, етнічні, національні) особливості.

Психолого-лінгвістична експертиза має встановити:

- 1) семантичні (сміслові), етимологічні (походження слів), граматичні, морфологічні, синтаксичні особливості письмового тексту чи усної мови;
- 2) психологічні особливості автора, його вік, стать, інтелектуальний рівень, особливості мислення, емоційно-вольової сфери, наявність патологічних відхилень у пізнавальних та інших психічних процесах;
- 3) збіг або відмінність у психологічних характеристиках декількох писемних джерел, виконаних одною особою; авторство однієї особи щодо одного чи декількох писемних або зафіксованих (на магнітофонній плівці) усних джерел тощо.

Психолого-педагогічна експертиза найчастіше призначається щодо неповнолітніх і має об'єктом пізнання формування психологічних особливостей людини у процесі навчання та виховання. При розгляді кримінальних справ зазначеної категорії може виникнути потреба у з'ясуванні особливостей розвитку та формування конкретної особи, специфіки її соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні, референтній групі тощо.

До складу експертної комісії з проведення комплексної психолого-педагогічної експертизи, окрім психологів (як правило, фахівців з педагогічної, вікової, дитячої психології), повинні входити педагоги. Оскільки поняття «педагог» стосується доволі широкого кола вчителів та викладачів окремих

дисциплін, залучаючи їх до експертизи, необхідно враховувати також досвід виховної роботи.

Для проведення психолого-педагогічної експертизи можуть бути поставлені такі запитання:

1) як вплинула на формування психологічних особливостей підекспертної особи ситуація в сім'ї, школі, учнівському колективі, неформальному угрупованні, до якого вона входила; які психологічні риси властиві цій особі;

2) чи могла атмосфера у сім'ї, школі призвести до педагогічної та соціальної занедбаності підозрюваного, звинувачуваного; як вплинула соціальна занедбаність на вчинення злочину;

3) які заходи виправлення і перевиховання можуть бути вжиті до неповнолітнього, що вчинив злочин; чи можна його виправити і перевиховати у сім'ї, без застосування покарання у вигляді позбавлення свободи.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Окрім комплексних судово-психологічних експертиз, здійснюваних спеціалістами двох галузей науки та практичних знань (психології та психіатрії, психології та педагогіки тощо), може виникнути необхідність призначення комплексної комісії зі спеціалістів трьох чи більшої кількості галузей наукових і практичних знань. Наприклад, відомі випадки призначення комплексної медико-психолого-психіатричної експертизи. Її об'єктом є психіка людей, що перенесли психічні та соматичні хвороби, а також психіка розумово відсталих людей із тяжкими або невиліковними соматичними хворобами. До складу експертної комісії включали психологів, психіатрів і лікарів-спеціалістів із тих захворювань, на які страждали підекспертні особи.

3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У судовій експертології, криміналістиці переважає думка про те, що судові експертизи, у тому числі й психологічні, мають проводитися лише у спеціальних судово-експертних організаціях. Закон України «Про міліцію» не закріпив цього положення, а навпаки, передбачив можливість сторін (у цивільному процесі), підсудного і потерпілого (у кримінальному процесі) активно діяти на стадії призначення експертизи, ініціювати її, вимагати запрошення до суду як експертів конкретних фахівців, тощо.

Упевнившись у необхідності призначення судово-психологічної експертизи, слідчий чи суддя ухвалюють із цього приводу постанову. У ній зазначаються підстави для призначення експертизи, визначаються питання, за якими експертна комісія повинні сформулювати висновки, об'єкти, що підлягають дослідженню, матеріали, що передаються їй для ознайомлення.

Вказана постанова складається з трьох частин: вступної, мотивувальної та результативної.

У вступній частині вказується місце, час, посада особи, що призначила судово-психологічну експертизу, на підставі яких матеріалів і в якій справі її

призначено, вид експертизи.

У мотивувальній (описовій) частині коротко перераховуються обставини справи та підстави для призначення експертизи. Однак слідчий, суддя не зобов'язані вказувати, якими міркуваннями вони керуються, призначаючи експертизу і обираючи конкретного експерта, а також розшифровувати, роз'яснювати свою позицію. Достатньо вказати, які обставини повинні бути з'ясовані. У цій же частині постанови мають бути вказані статті КПК України, якими керувався орган, що призначив експертизу.

У результативній частині постанови про призначення судово-психологічної експертизи має бути вказано: яка експертиза призначена, кому доручається, перелік питань, що їх ставлять перед експертами, які матеріали кримінальної справи передаються для вивчення і дослідження.

Важливе значення мають правильність і чіткість формулювання перед експертами запитань. Їх перелік питань має бути досить повним із таким розрахунком, щоб відповіді давали вичерпну картину психологічного аспекту (суб'єкта та суб'єктивної сторони) вчиненого злочину, особливостей сприйняття ситуації свідком, потерпілим. Тому серед завдань, що їх ставлять на вирішення судово-психологічної експертизи, спочатку мають бути питання загального характеру, наприклад, про психологічні особливості суб'єкта та їх виявлення у криміногенній ситуації, а потім – окремі, деталізуючі запитання.

Після ухвалення постанови про призначення судово-психологічної експертизи орган, котрий її призначив, має впевнитися в особі експертів та вручити їм копію постанови. Цей же орган повинен роз'яснити експертам їх права і обов'язки, попередити про кримінальну відповідальність за відмову від надання висновку у справі або за надання свідомо неправдивого висновку, а також про відповідальність за розголошення даних досудового слідства розслідування. Тільки після розпочинається проведення експертизи.

У постанові не вказується термін, протягом якого має бути проведена експертиза, оскільки існує загальне правило – вона повинна здійснюватися оперативно і без зволікання. У тих випадках, коли призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза, її тривалість відповідно до інструктивних вказівок Міністерства охорони здоров'я України не може бути більшою за 30 днів.

На практиці слідчі іноді вимагають провести експертизу за 1-2 дні, що практично нереально: тільки на експериментальне психологічне обстеження особи необхідно декілька днів (його проводять не менше, ніж двічі, з застосуванням аналогічних методів). Отож, навіть за дуже інтенсивної роботи висновки не можуть бути підготовлені раніше, ніж за тиждень.

Згідно з КПК України експерти, які проводять судово-психологічну експертизу, мають право:

- 1) вимагати надання для ознайомлення всіх необхідних матеріалів досудового слідства;
- 2) просити орган, що призначив експертизу, надати матеріали, яких у справі нема (за умови, що вони стосуються предмета дослідження);
- 3) за дозволом органу, що призначив експертизу, брати участь у

проведенні окремих слідчих дій;

4) робити висновки рідною мовою, мовою судочинства або формулювати висновки за допомогою перекладача.

При проведенні судово-психологічної експертизи мають бути дотримані законні права та інтереси учасників кримінального процесу. Особливими гарантіями забезпечуються підозрюваний, обвинувачений. Останні мають право:

1) заявляти прохання про проведення судово-психологічної або іншої експертизи. Про ознайомлення їх з постановою про призначення експертизи складається протокол;

2) заявляти відвід експерта-психолога. Слідчий або суд, отримавши відвід експерта, може ухвалити постанову про відмову у проханні; про відвід і надання права експертизи іншому експерту або звернутися до прокурора з проханням скасувати попередню постанову про призначення експертизи і після такого скасування ухвалити нову постанову про призначення судово-психологічної експертизи;

3) ознайомитися після завершення експертизи з її висновками, протоколом допиту експерта, якщо такий є. Про це слідчий або інший орган складає протокол;

4) неповнолітній підозрюваний, обвинувачуваний або доросла особа, яка через психічний або фізичний стан не в змозі реалізувати своє право на захист, може ознайомитися з матеріалами експертизи у присутності захисника, законного представника, педагога, лікаря.

Адвокат-захисник може брати участь у судово-психологічній експертизі з моменту його допуску до справи, його права похідні від прав підзахисного, тому не можуть бути ширші, ніж права цих осіб.

Психологи викладають результати експертизи в підсумковому документі – висновку, що складається з трьох частин: вступної, описової та заключної (підсумкової). У першій частині вказується вид експертизи, час і місце її проведення, хто призначив експертизу, у чийй присутності вона проводиться, сформульовані запитання, які матеріали були надані в розпорядження експертів, де знаходиться особа, яка підлягає експертизі.

В описовій частині коротко вказуються обставини справи в інтерпретації експертів (однак у межах, встановлених постановою про призначення експертизи), анамнестичні дані на підекспертну особу, результати бесіди і спостереження, використані експериментально-психологічні методики, одержані за їх допомогою результати та їх інтерпретація. На цій основі здійснюється психологічний аналіз ситуації вчиненого злочину, психологічна характеристика особи, яка підлягає експертизі, і її поведінки у криміногенній ситуації.

У заключній частині даються відповіді на поставлені запитання, які водночас є висновками щодо проведеного аналізу, вказується дата складення документа; кожен експерт учиняє особистий підпис.

Згідно Кримінального процесуального кодексу, оперативний працівник та суд оцінюють докази, у тому числі й висновок судово-психологічної

експертизи, на основі внутрішнього переконання і неупередженого, повного та об'єктивного розгляду всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом і правосвідомістю. При оцінці встановлюється:

1) чи було у розпорядженні експертів достатньо матеріалів для обґрунтування висновку;

2) науковість висновку, для чого з'ясовують, чи ґрунтувався він на спеціальних знаннях і даних науки, чи пов'язаний він із конкретними результатами дослідження, чи були застосовані експериментальні методи і якою мірою вони стосуються досліджуваного предмета, чи відповідає дослідження положенням психологічної науки;

3) чи справді у криміногенній ситуації у особи, яка підлягала експертизі, є особливості та ознаки, встановлені судово-психологічною експертизою.

Ознайомившись із висновком судово-психологічної експертизи, слідчий чи суд має право допитати експертів для одержання роз'яснень та доповнень. Допит можливий також у зв'язку з неповнотою викладення суті проведеного дослідження, нечіткістю, нелогічністю окремих положень, висновків, наявністю спеціальних, нероз'яснених висловів, визначень, розходженнями між описовою і результативною частинами, суперечностями між членами експертної комісії, тобто він компенсує окремі незначні недоліки експертного висновку як підсумкового документа.

У тому випадку, коли навіть після допиту експертів неясність, неточність, неповнота дослідження не була усунута, може призначитися додаткова судово-психологічна експертиза. Коли ж висновок експертизи визнано необґрунтованим, таким, що суперечить іншим матеріалам справи, викликає сумнів щодо науковості та достовірності, коли додаткова експертиза суперечить первісній, призначається повторна судово-психологічна експертиза з новим складом експертів.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Завершуючи досудове слідство, орган дізнання і слідчий складають обвинувальний висновок як підсумковий процесуальний документ. У ньому проводиться аналіз зібраних у справі доказів винуватості або невинуватості особи та їх оцінка. Такій же оцінці підлягає і висновок судово-психологічної експертизи. У практиці бувають випадки, коли він або ігнорується, або оцінюється неповно, однобічно. Це неприпустимо, оскільки є свідченням неповноти досудового слідства і підставою для повернення справи на додаткове розслідування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Узагальнення матеріалів судово-психологічних експертиз показало, що як слідчі та суди, так і спеціалісти-експерти доволі часто припускаються помилок і хиб, що негативно впливає на практику. Серед них, у першу чергу, необхідно відзначити наступні.

1. *Недоліки, що мали місце при прийнятті рішення про необхідність проведення у справі судово-психологічної експертизи і визначенні кола та*

змісту запитань до експерта.

У низці випадків, особливо у справах щодо статевих злочинів, експертизу призначали без достатніх на те підстав, внаслідок чого висновки експертизи не мали суттєвого значення для справи. Водночас, у більшості розслідуваних справ щодо злочинів, кваліфікованих як убивство або заподіяння тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання, судово-психологічну не призначали.

2. *Помилки, допущені при доборі експерта.* Слідчі і суди визначали експертів і доручали їм проведення експертиз за формальними підставами (кандидат наук, доцент тощо), без попереднього з'ясування сфери наукових інтересів і компетентності у відповіді на запитання, заради яких призначалася конкретна експертиза, зокрема, без урахування того, чи володіють вони необхідними методиками експериментально-психологічного дослідження.

3. *Бідність методичної бази досліджень, сумбурність у викладенні результатів обстеження осіб, що підлягають експертизі, поверховий характер і недостатня обґрунтованість окремих висновків.*

4. *Помилки, допущені при використанні експертних висновків.* Досить часто слідчі і суди використовували експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності. Коли, в окремих випадках, висновки експерта-психолога суперечили іншим зібраним у справі доказам, замість того, аби мотивувати свою незгоду з висновком експертизи, про нього просто не згадували в обвинувальному висновку і вироку.

Зазначене свідчить про необхідність внесення у практику проведення судово-психологічних експертиз певних корективів організаційно-методичного характеру.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми необхідно усвідомити, що судово-психологічна експертиза має свій об'єкт, методи, межі. Необхідно засвоїти правові підстави для призначення судово-психологічної експертизи. Чітко опанувати напрями і види судово-психологічної експертизи. Набути навичок прийняття рішення та визначення питань які можуть бути з'ясовані при проведенні різних видів судово – психологічних експертиз. .

ТЕМА № 9. ПЕНІТЕНЦІАРНА ПСИХОЛОГІЯ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ

1. Сутність пенітенціарної психології
2. Методи впливу на особу засудженого в установах з виконання покарання
3. Колективи засуджених та їх психологічна характеристика
4. Вплив соціальної ізоляції на особу
5. Психологія тюремного побуту
6. Психологічні основи ресоціалізації засуджених

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
3. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
4. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
5. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
6. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
7. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЙ:

Навчальна мета: викладення навчального матеріалу щодо психологічної характеристики особистості засуджених, динаміки їх психічного стану, психології мікрогруп та субкультури.

Розвиваюча мета: залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням в контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.

Виховна мета: визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

ВСТУП

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія. Цю галузь ще називають виправно-трудовою або кримінально-виконавчою психологією. Пенітенціарний означає такий, що стосується покарання, виправний, тюремний.

Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології — *пенітенціарної психології*.

Сьогодні в структурі Державного департаменту України з питань виконання покарань 180 установ, у тому числі 131 виправна колонія, з яких 12 — для утримання жінок, 11 виховних колоній для неповнолітніх і 33 слідчих ізолятори. На 1 січня 2003 р. у виправних колоніях перебувало 192,3 тисячі осіб, з яких 147,5 тисячі — у виправних установах, 41,1 тисячі осіб — у слідчих ізоляторах.

Найбільший інтерес для дослідників у сучасних умовах становлять ті проблеми пенітенціарної психології, що стосуються особи засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий). Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю, закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе місце у пенітенціарній психології посідають питання розробки методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб або мікрогруп, їх ефективності.

З огляду на це не можна не зазначити зросло актуальність проблеми навчання кадрів педагогів, юристів, психологів, які відповідно до специфіки своєї діяльності виконують трудові функції в установах з виконання покарань та володіли знаннями щодо особистості засудженого.

1. СУТНІСТЬ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Різні форми впливу на засуджених становлять систему методів, що сприяють їх підготовці до майбутнього життя на волі. Є необхідність створення у засуджених позитивної структури потреб і основи для подальшого розвитку у них позитивної структури зв'язків, формування підстав для сприйняття позитивного соціального досвіду.

Соціально-психологічна адаптація засудженого відбувається в результаті впливу на нього комплексу психолого-педагогічних методів, що стимулюють сприйняття особою високих соціальних цінностей, розгляд їх як власних установок, що дають змогу у майбутньому здійснювати свою діяльність у вільному суспільстві. Йдеться про формування соціально адаптованої поведінки особи засудженого. Найбільш важливими у цьому аспекті є відхід від шаблонів, індивідуалізація в обранні і застосуванні методів виховного впливу. Без розробки таких методів і активного їх впровадження процеси виховання втрачають будь-яке значення. Цю обставину відмітили як психологи і педагоги, так і вчені, що досліджують специфічні методи впливу на

засуджених у процесі відбування ними покарання.

Отже, методи виховного впливу належать до змісту пенітенціарної психології поряд із психічними закономірностями особи засудженого. Виходячи з викладеного, пенітенціарну психологію можна визначити як *галузь юридичної психології, що досліджує закономірності психічної діяльності особи, яка відбуває покарання, а також можливості її ресоціалізації (відновлення раніше порушених соціальних якостей)*.

Пенітенціарна психологія використовує досягнення інших галузей психології. Найтісніше вона пов'язана з психологією праці, дані якої використовуються для дослідження психологічних чинників, що впливають на виховання у засуджених працьовитості, підвищення продуктивності праці, обрання виду і характеру виробництва, що становлять виховний вплив. Зв'язок пенітенціарної психології з інженерною психологією дає змогу визначати шляхи реконструкції виробництва, у яких працюють засуджені, і обирати оптимальні з них. Психологія мистецтва дає можливість використовувати у процесі виховного впливу дані про вплив естетичних цінностей на розвиток і становлення особи, зокрема таких її потреб, які визначають ресоціалізацію особистості, пробуджуючи моральні, гуманні її риси. Пенітенціарна психологія також пов'язана з загальною і соціальною психологією. Із загальної психології використовуються дані про емоції, стреси, фрустрації, психологічні показники темпераменту і характеру, вольові прояви, реакції на подразник як основи формування методів індивідуального впливу на засуджених. Дані ж соціальної психології, що стосуються формування настроїв і почуттів різних соціальних груп (формальних і неформальних), застосовуються для дослідження закономірностей формування настроїв і почуттів колективів засуджених, у тому числі окремих мікроколективів, у праці і побуті, психологічних основ групових злочинів, масових конфліктів, що дезорганізують діяльність установ з виконання покарань.

До основних напрямів досліджень у галузі пенітенціарної психології належать: а) вивчення закономірностей зміни психіки засудженого, розвитку його особистісних якостей і мотивів поведінки з метою визначення впливу на його свідомість чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; б) дослідження морального впливу на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить людину, вивчення психічних станів засудженого, викликаних усвідомленням вини або невинуватості, з метою створення необхідних умов для його адаптації; в) дослідження психологічних особливостей засуджених, обумовлених їхнім віком, життєвим досвідом, національною належністю, видом злочинної діяльності і покаранням, з метою розробки методів формування колективів засуджених і видів виховного впливу; г) розробка групових та індивідуальних методів психолого-педагогічного впливу з метою найбільш ефективної корекції засуджених.

Вирішення названих завдань не є чимось раз і назавжди даним, застиглим, воно набуває нових напрямів і форм, обумовлених специфікою установ з виконання покарань, а також результативністю теоретичних положень і методик, впроваджених у практику їхньої діяльності.

Комплекс проблем, що належать до предмета пенітенціарної психології, вивчають за допомогою традиційних, прийнятих у психології методів, які специфічно відображаються в об'єктах дослідження. У пенітенціарній психології найбільш поширені методи вивчення особи засуджених, що мають на меті отримання інформації щодо виховного впливу на них. До таких належать методи спостереження, експерименту, бесіди, незалежних характеристик, анкетування, аналізу результатів діяльності, причому сутність кожного методу визначається виконуваними функціями.

Метод *спостереження* полягає у планомірному, систематичному, цілеспрямованому сприйнятті фактів у діяльності установи з виконання покарань (засуджених і вихователів) з метою вивчення природи і розвитку виховної діяльності. Спостереження охоплює діяльність засуджених і осіб, які здійснюють у різних формах виховні функції. Наукове спостереження передбачає не лише обрання відповідного об'єкта, а й чітке розроблення його методики, що поєднує планування, техніку спостереження, способи фіксації результатів. Спостереження пов'язане з вивченням різних форм виховного впливу — праці, навчання, лекцій тощо, причому впливу на поведінку осіб, які включаються у сферу спостереження (вихователя і засуджених). Результати спостереження аналізуються й узагальнюються.

Метод *експерименту* застосовується для вивчення чинників, що впливають на характер кримінально-виправної діяльності. Мета наукового експерименту в пенітенціарній психології — перевірка ефективності психолого-педагогічних методів виховання, визначення оптимальності форм праці, що обираються, організації навчання, з'ясування причин утворення неформальних груп засуджених, найбільш ефективних (можливих) форм організації їхніх колективів. За своїм характером експеримент є науково поставленим дослідом, що має конкретну мету і проводиться у певних умовах за спеціально розробленою методикою. Він може бути обмеженим (у межах бригади) чи широким (у межах загону, колонії), а за часом здійснення — коротким або тривалим. Найбільш прийнятними формами експериментів можуть бути такі, що пов'язані з перебудовою роботи установ з виконання покарань і переведенням їх на загонуву систему, запровадженням нових видів виробництва, найбільш ефективних методів виховного впливу на засуджених тощо. Проведення експерименту потребує ретельної підготовки, визначення основних параметрів, а також методів фіксації. Звичайно експеримент вимагає повторного відтворення з метою одержання матеріалів для порівняння.

Метод *бесіди* спрямований на одержання необхідної інформації шляхом проведення співбесіди за певною програмою. Бесіди можуть бути груповими або індивідуальними і своїм об'єктом мають засуджених, вихователів, педагогів, інструкторів виробничого навчання — залежно від характеру відомостей, що з'ясовуються. Звичайно бесіда поєднується з методом спостереження, в єдності вони дають більш достовірні результати. Бесіда може проводитися також з метою одержання індивідуальних даних про ставлення засуджених до режиму, видів робіт, справедливості призначеного покарання тощо.

Метод *незалежних характеристик*, як правило, використовується для усебічного вивчення особи засудженого, його трудових, соціальних, психологічних показників. Характеристики виходять від різних осіб, що дає можливість скласти досить повне й об'єктивне уявлення про ту або іншу особу. Найбільш широко цей метод використовується при аналізі ступеня виховного впливу на засудженого, його готовності до життя на волі, виконання соціальних функцій.

Метод *анкетування* передбачає опитування тієї чи іншої категорії осіб з метою одержання кількісних і якісних даних. Анкети звичайно містять перелік запитань, а нерідко і можливих відповідей на них типу «так», «ні» тощо. Варіантність запитань може бути дуже широкою і, як правило, обумовленою групою проблем, аспектів, з'ясування яких є важливим з метою одержання відомостей про ставлення до них груп засуджених. Анкетування не повинно використовуватися для з'ясування даних, які можуть бути отримані шляхом бесіди або спостереження. Розглянутий метод спрямований на більш глибоке ознайомлення зі ставленням засуджених до тих або інших сторін діяльності установ з виконання покарань. Анонімність анкети є необхідною умовою, що забезпечує щирість засудженого, його прагнення висловити свої думки. Результати анкетування використовуються з метою удосконалення діяльності установ з виконання покарань.

Метод *аналізу результатів діяльності* стосовно цілей пенітенціарної психології може співвідноситися з декількома галузями, зокрема з результатами виробничої діяльності в установах з виконання покарань, виховної діяльності на рівні засуджених або осіб, які здійснюють організаційні і виховні функції. Систематичний, у певних часових межах, такий аналіз може не лише сприяти з'ясуванню негативних і позитивних сторін кримінально-виконавчої діяльності, але і формувати методи найефективнішого впливу на засуджених з урахуванням ситуацій, що виникають у певний період. Аналіз результатів діяльності як метод науки у практичному застосуванні повинен бути підпорядкований конкретній програмі, містити значну кількість показників, що виключають дані випадкові і такі, що не відповідають справжньому становищу.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія. Цю галузь ще називають виправно-трудовою або кримінально-виконавчою психологією. Пенітенціарний означає такий, що стосується покарання, виправний, тюремний.

Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології — *пенітенціарної психології*.

2. МЕТОДИ ВПЛИВУ НА ОСОБУ ЗАСУДЖЕНОГО В УСТАНОВАХ З ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ

В установу з виконання покарань потрапляє особа з досить усталеними поглядами, навичками, звичками, манерою спілкування з людьми. Методи психолого-педагогічного впливу, застосовувані у звичайній обстановці, тут повинні бути трансформовані з урахуванням тих характеристик, що властиві особам, які відбувають покарання за вчинений ними злочин. Соціально-психологічні відхилення (дефекти) у поведінці і способі життя індивіда, що вкоренилися у процесі злочинної діяльності, вимагають соціального контролю, який спрямований на руйнування злочинних потреб, ліквідацію негативного соціального досвіду, що нагромадився у нього, створення основи для подальшого розвитку позитивної структури зв'язків.

Необхідною передумовою для обрання методів психолого-педагогічного впливу є вивчення особи засудженого, його поведінки в генезисі (до надходження до установи з виконання покарань і під час перебування у ній), ставлення до праці, навчання, режиму, комплексу заходів соціального впливу.

Особистість засудженого становить складну структуру, що поєднує комплекс соціально-психологічних поглядів, потреб, відносин, у яких домінують негативні тенденції. В основі поведінки і діяльності кожної людини лежать потреби. Життя передбачає задоволення потреб, у тому числі матеріальних і духовних. Потреби людини спонукають її до активності, створення і розвитку суспільного виробництва. Водночас рівень і характеристика потреб у нормі і при кримінальних відхиленнях можуть бути принципово різними. Аналіз і узагальнення рівнів потреб та інтересів у правопорушників дають змогу виявити: 1) порушення рівноваги між різними видами потреб і інтересів; 2) перекручений характер окремих потреб; 3) примітивність потреб і інтересів; 4) аморальність, злочинні прояви у способах задоволення потреб. У злочинців матеріальні потреби домінують над духовними, коло останніх дуже вузьке і передбачає лише спілкування з людьми або одержання тих чи інших відомостей, потрібних для «злочинного престижу». Такі поняття, як дружба, прихильність, злочинці у більшості своїй розуміють викривлено: будуть гроші — будуть і друзі. Як правило, злочинці деяких категорій уникають праці, бажають жити «легко і красиво», не утруднюючи себе фізичною роботою.

Методи психолого-педагогічного впливу, використовувані в установах з виконання покарань, відповідають за своєю принциповою схемою загальним педагогічним заходам виховання, однак мають певну специфіку, обумовлену контингентом, щодо якого вони застосовуються. До цих методів поряд з високою і послідовною вимогливістю щодо режиму праці і відпочинку належить метод переконання, основною рисою якого є такий вплив на психіку засудженого, за якого досягається розуміння завдань і формується згода з необхідністю її виконання. Реалістичність, доказовість суджень і міркувань, що повинні мати силу переконання, — головні сторони *методу переконання*. При цьому потрібно добирати достовірні й яскраві факти, що аргументують доводи переконання. Основною формою переконання є *бесіда*. Багаторазово

повторювана, така, що має певну варіантність, вона у всіх випадках веде до позитивного ефекту.

До найбільш важливих методів кримінально-виконавчого впливу належить *метод навіювання*, який передбачає вплив на психіку людини без критичного його сприйняття останньою. Навіювання має на меті змінити ставлення засудженого до його негативних установок, прищепити йому нові устремління. Навіювання, як правило, пов'язане з авторитетом людини, яка його здійснює. У загальній психології під навіюванням розуміють різні способи вербального і невербального емоційно забарвленого впливу на людину з метою створення в неї певного стану або спонукання до певних дій. В основі навіювання лежить послаблення дії свідомого контролю, здійснюваного щодо сприйманої інформації. Виділяють два способи навіювання: словесне — шляхом прямого мовного впливу на засудженого і непряме, опосередковане яким-небудь предметом чи дією. Навіювання може викликати не лише ті чи інші емоційні стани, але і вольові спонукання, що є дуже суттєвим для практики діяльності установ з виконання покарань. Навіювання може бути як прямим, безпосередньо зверненим до засудженого, так і непрямим, що має своєю метою повідомлення позитивної інформації про інших осіб, причому в такій формі, що не вимагає безпосередньої відповідної реакції. Методи непрямого навіювання включають демонстрацію фільмів, вплив музикою, читанням художньої літератури тощо. При здійсненні методів впливу важливо зазначити, що домінантні вогнища, які виникають у засудженого і які підтримують позитивні прагнення, мають тенденцію угасати. Тому такі домінанти необхідно стимулювати повторенням впливу. Доцільно також керувати самонавіянням засудженого.

Як важливий метод впливу на особу засудженого у пенітенціарній психології називають *метод передачі інформації*. На думку А. В. Дулова, інформація, яка спеціально і цілеспрямовано відбирається з тієї, що надходить до засудженого, повинна сприяти заповненню його соціального досвіду, одержанню і засвоєнню ним відомостей, яких він раніше не одержував (чи ігнорував), — про життя суспільства, інтереси і діяльність людей, трудові процеси, культуру та ін.²

Специфічним методом впливу на особу засудженого є *метод регулювання психічних спілкувань*. Тут є певні можливості регулювати психічні спілкування, впливати на взаємодію з іншими засудженими, рідними і близькими. Такий метод також передбачає контроль за входженням засудженого до мікроколективів (у тому числі з негативною спрямованістю).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Особливі умови перебування засудженого в місцях позбавлення волі передбачають застосування *методу примушування*. Вчені, які досліджують пенітенціарну психологію (О. Г. Ковальов), вважають, що покарання діє в одних випадках залякуюче, в інших — примушує думати про те, який спосіб поведінки виявляється не лише більш зручним у певний час, але й перспективним у справі самовиправлення.

3. КОЛЕКТИВИ ЗАСУДЖЕНИХ ТА ЇХ ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Вивчення колективів засуджених, їх формування, розвитку, розпаду (розформування) становить значний інтерес, оскільки дає змогу визначити закономірності потягу людей один до одного, основи їхньої психологічної сумісності в процесі діяльності.

Відомо безліч класифікацій колективів, в основу яких покладено різні ознаки: вікові, професійні, виробничі, кількісні, організаційні тощо. Ці класифікації стосуються колективів вільних людей, під якими розуміють групи людей, які спілкуються між собою, вирішують певні завдання, пов'язані спільністю цілей, волі, дисципліни і взаємної відповідальності.

Загальне поняття колективу притаманне і колективу засуджених, який має певну специфіку, що відрізняє його від колективу вільних людей. *Для колективу засуджених характерні такі особливості:* а) це колектив закритого типу; б) колектив формується з правопорушників, позбавлених волі; в) перебування засуджених у колективі є примусовим; г) діяльність колективу детально регламентується нормами кримінально-виконавчого законодавства; ґ) колектив характеризується істотними відмінностями (віковими, професійними, моральними); д) формування і специфіка колективу визначаються видом кримінально-виконавчої установи; є) особливості колективу обумовлюються видом і характером виробничої діяльності.

Формування психології колективу засуджених визначено відповідними чинниками, найбільш важливими з яких є: кримінально-виконавча політика держави; економіка суспільства, що обумовлює характер виробничої діяльності в установі з виконання покарання; характер виконуваних засудженими виробничих завдань; соціальні, національні, вікові, кримінологічні особливості засуджених; організація культурних заходів і побуту; організація педагогічного процесу, його форми і методи, рівень результативності, особливості відносин, що склалися в середовищі засуджених, а також між співробітниками установи і засудженими². Наведені чинники не вичерпують усього різноманіття обставин, що впливають на засуджених, до яких входять як об'єктивні причини, так і суб'єктивні характеристики засуджених. Значною мірою вплив окремих чинників, що визначають психологічну структуру колективу, обумовлений періодом перебування засуджених в установі з виконання покарань, ступенем їх ресоціалізації.

За *структурою* колективи засуджених поділяються на формальні і неформальні. Формальні колективи поділяються на види: первинні, проміжні, загальні. Первинні мають такі підрозділи, як ланка, бригада, відділення; проміжні поєднують кілька бригад. Усі формальні підрозділи функціонують у загальному колективі засуджених. Неформальні колективи, мікрогрупи утворюються у результаті тяжіння осіб, заснованого на різних характеристиках, наприклад національній належності, подібності доль, вікових особливостях, виді вчиненого злочину, потребах і прагненнях тощо.

Комплексні дослідження соціологічних характеристик колективів засуджених, проведені філософами, педагогами, психологами і юристами, свідчать про те, що до складу цих колективів входять окремі невеликі неофіційні групи. Типи таких груп традиційно визначаються за певними характеристиками: 1) групи з позитивною спрямованістю; 2) групи з невизначеною спрямованістю; 3) групи з негативною спрямованістю. Основою формування кожного типу мікрогруп є найбільш привабливі для їх учасників особливості засуджених.

У *групах з позитивною спрямованістю* їх члени пов'язані духовними інтересами, спільністю смаків і особистою симпатією. Більш глибокими підставами формування мікрогрупи тут є працьовитість і ретельність. Члени груп з позитивною спрямованістю пов'язані також прагненням до навчання, що може виявлятися як бажання одержати загальну освіту, набути певну професію або суміжну спеціальність. Ініціатива у цьому виходить не від адміністрації установи, а від самих засуджених. Такі групи справляють величезний виховний вплив не лише на своє середовище, а й на колектив, у якому вони визначили своє позитивне прагнення.

Підставами для формування *груп з невизначеною спрямованістю*, що при відповідних умовах може стати як позитивною, так і негативною, можуть бути: а) національні ознаки; б) матеріальні інтереси (разом харчуються, діляться посилками); в) професійні інтереси (особи однієї або подібних професій); г) схожі долі (невдачі у сімейному житті); ґ) вік (літні або молодь одного віку, пов'язана прагненням до розваг і зухвалих випадів). Такі групи характеризуються низькою стійкістю, становлять значну складність для виховного впливу на їх членів. Нестійкість прагнень, відсутність твердої настанови на перевиховання, недостатня спаяність, відсутність референтів, що комплексом своїх характеристик можуть впливати на них, вимагають індивідуального підходу до таких формувань і обрання нетрадиційних методик виховного впливу на засуджених.

Підставами для формування *груп з негативною спрямованістю* є: а) негативне ставлення їх членів до будь-яких форм виховного впливу; б) гіперболізація уявлень про власну значущість, почуття «власної гідності»; в) прагнення до типових порушень режиму і підвищена у зв'язку з цим конфліктність; ґ) однотипність вчинених ними злочинів або співучасть в одному злочині. Перераховані підстави не мають вичерпного характеру, можуть виникнути й інші приводи для створення таких формувань. У названих групах є ватажки, однак немає ні підпорядкування, ні рівності, переважають «мої інтереси».

Виявлення і вивчення неформальних мікрогруп (мікроколективів) сприяє прогнозуванню поведінки окремих їх членів, визначенню можливого позитивного або негативного впливу групи на формальне формування, до складу якого вона входить, вибору найефективніших прийомів виховного впливу. Виявлення, вивчення і правильна оцінка спрямованості такого мікроколективу створюють передумови для мобільного використання засобів виховного впливу на його членів, визначення їх ефективності і поширення в діяльності установ з

виконання покарань. Більше того, знання про характер і принципи (основи) формування неформальних груп дають можливість розробляти диференційовані форми психолого-педагогічного впливу на засуджених.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Практика кримінально-виконавчих установ підтверджує тенденцію, що посилюється, до формування різних мікрогруп і свідчить про правильність наведеної класифікації. Подальші дослідження мають бути спрямовані на визначення тих параметрів, що сприяють утворенню неформальних об'єднань і розробці ефективних заходів щодо стимулювання їх позитивної спрямованості.

4. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ НА ОСОБУ

Пенітенціарна психологія вивчає динаміку особи засудженого у процесі відбування покарання. Покарання має своєю метою не тільки кару, але і виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ст. 50 КК України). Позбавлення волі має каральну функцію — заподіяння засудженому фізичних і моральних страждань. Заподіяння страждань пов'язане з дотриманням вимог режиму, твердим контролем за поведінкою засудженого, обмеженням особистісних проявів, зміною діяльності.

Соціальна ізоляція впливає на психіку засудженого. Необхідно зазначити, що перебування у місцях позбавлення волі по-різному впливає на засуджених. Так, М. М. Гернет указує: «Ми далекі від думки, що особливості того або іншого режиму у тій або іншій в'язниці проходять через психіку кожного ув'язненого завжди і скрізь однаково. Навпаки, ми визнаємо, що сліди у психіці від такого проходження через неї тюремного режиму дуже різні: в одних вони такі ж глибокі, як глибокі колії від важко навантаженого веза на брудному путівці. В інших ці сліди — лише брижі на річці після пароплава, що пройшов, які швидко зовсім зникають». Існують і такі кримінальні типи, для яких «тюрма — дім рідний».

Соціальна ізоляція покликана змінити особу засудженого, зробити певну корекцію, усунути певні особистісні дефекти. Засуджені з укоріненими соціально - психологічними дефектами мають потребу у твердому соціальному контролі, що здійснюється в установах з виконання покарання і спрямований на зміну і викорінювання у них соціально-психологічних дефектів. Метою такого контролю є руйнування злочинних потреб, розрив соціально шкідливих зв'язків, ліквідація негативного соціального досвіду, навичок і звичок. У цьому плані позитивний вплив на засудженого справляє режим (точно встановлений порядок життєдіяльності), прилучення до праці, виховний вплив, медична і психологічна допомога. Водночас відбування покарання може бути пов'язане з виникненням негативних якостей: відлюдності, жорстокості, негативізму, конформності тощо. Може також виявлятися девіантна (така, що відхиляється від загальноприйнятих норм) поведінка, а засуджені можуть включатися до мікрогруп з негативною спрямованістю.

Позбавлення волі змінює звичний уклад життя засудженого, його поведінку, особистісні прояви. Спостерігається включення такої особи у новий колектив закритого типу, відбувається взаємодія, контактування з іншими засудженими, прийняття чи неприйняття до «когорти». Позбавлення волі передбачає руйнування устояних соціальних зв'язків, виникають нові взаємодії з особами, що відбувають покарання. Соціальна ізоляція пов'язана зі стихійним принципом «виживає найсильніший», «закон — тайга, ведмідь — хазяїн».

У динаміці особи засудженого деякі автори (В. Л. Васильєв) справедливо називають такі найважливіші періоди: арешт, набрання вироком законної сили, прибуття у колонію, перші 6-8 місяців перебування в спецзакладі, за 3-8 місяців до звільнення, звільнення з колонії. Такі періоди називають «критичними» точками.

Особливо важкими є періоди чекання, коли відбувається переосмислення цінностей, людина зазнає нестатків, відчуває невизначеність. В особливих станах перебуває особа, яка чекає виконання смертного вироку. У такій ситуації кожен день є випробуванням.

Віктор Гюго пише: «... Чого варта шеститижнева агонія і цілий день передсмертної муки? Чого варте томління цього безповоротного дня, що тягнеться так повільно і проходить так швидко? Чого варті ці сходи катувань, які східцем ведуть до ешафоту? Очевидно, це не вважається стражданням. А невідомо, що болісніше — щоб кров йшла крапля за краплею або щоб свідомість угасала думка за думкою». Багаторічні спостереження працівника Іркутської обласної прокуратури, який постійно був присутній на процедурі виконання страти (кілька сотень розстрілів) свідчать про виникнення специфічних психологічних страждань приречених: «Як правило, на слимаків перетворюються убивці, які розчленовували трупи. Вони — боягузи, що майже вмирають від страху в камері смертника. Нерідко вони страждають у чеканні виконання вироку так сильно, що покриваються струпами, коростою повністю...».

Складним періодом для засудженого є **період адаптації** до умов позбавлення волі (перші 6-8 місяців перебування в установі). У цей період виникають негативні емоційні стани, обумовлені тяжкими умовами життя, недостатністю харчування, обмеженням соціальних і психічних спілкувань, обмеженістю інтимного життя, ворожим ставленням інших засуджених, криміналізованими мікроколективами та ін. У період адаптації виникають бар'єри між засудженим та іншими особами (вихователями, іншими засудженими). Це насамперед психологічні бар'єри (сміслові й емоційні). Саме в ході адаптації особа намагається пристосуватися до нових умов і нового колективу.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Перебування у місцях позбавлення волі може бути пов'язане також з такими негативними явищами, як: 1) дезадаптація — неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя; 2) десоціалізація — трансформування позитивних якостей особистості засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями та ін.).

5. ПСИХОЛОГІЯ ТЮРЕМНОГО ПОБУТУ

Відбування покарання у місцях позбавлення волі пов'язане зі зміною людської поведінки. Соціальна ізоляція негативно впливає на психіку засудженого: загострюються міжособистісні конфлікти, виявляється агресивність і ворожість у відносинах, виникають фрустраційні стани. Суворий побут закладу, система заборон і обмежень, екстремальні умови існування, свавілля міжособистісних спілкувань сприяли формуванню своєрідних регуляторів відносин — звичаїв і традицій злочинної сфери.

Система злочинних поглядів і ідей називається кримінальною ідеологією. Така ідеологія проявляється у субкультурі злочинного світу (сукупності духовних і матеріальних цінностей злочинного елемента) і реалізується через злочинні інститути («зłodийський закон», «общак», «зłodийська сходка», «коронування», «стигматизація» та ін.). Зазначені інститути становлять стійкі традиції, суспільні встановлення, ритуали, обряди, правила поведінки.

Позбавлення волі пов'язане з новими умовами мікро-середовища, де проявляються жорстокі відносини між засудженими, насильство, прагнення до самоствердження¹. Так, за час ув'язнення відомий «зłodий у законі» Іваньков (Япончик) 58 разів порушував режим, 35 разів поміщувався до штрафного ізолятора і карцеру, на два місяці переводився до приміщення камерного типу.

Саме у тюремному житті виникла «зłodийська ідея». На перший погляд, «зłodийська ідея» — погано сконструйована ідеологема. Її важко висловити в декількох словах. Злочинний світ сприймає її інтуїтивно, як ідею зłodийського братерства, як проголошення справедливості «для своїх» і вираження своєї «правди». При більш детальному дослідженні виявляється, що «зłodийська ідея» у певному ступені послідовна і системна. Вона відображає інтереси і світогляд касти професійних злочинців — зłodіїв — і становить «коктейль»

---

¹ Щодо цього цікавою може бути стаття «Про те, як російський зек у німецькій тюрмі сидів». Ось деякі уривки: «Прізвище у нього німецьке. Це дозволило йому ще у 1990 р. емігрувати... Він вирішив, що працювати йому все одно не дадуть, до того ж не дуже й хотілося... Результат — чотири роки тюрми. Слід віддати належне його співкамерникам... Вони одразу зрозуміли, що їм краще мовчати... Тому що перше, що зробив І., — роздягнувся. І всі побачили філію Третьяковської галереї. Один із співкамерників виявився поляком. Він таки примудрився перекласти значення його наколок. Значення перекладу зводилося до того, що І. сидів у якомусь страшному радянському таборі під назвою Івдельлаг. У в'язниці вирішили, що він ватажок російської мафії у Гамбурзі. Скориставшись такими чутками, І. конфіскував у наляканих відчайдушних німецьких злочинців «енну» кількість марок... У цій тюрмі був тенісний корт, більярд і пристойний спортзал. І багато хто займався спортом. Адміністрація їх навіть заохочувала. У нас по-іншому: зайнявся спортом, значить, готується до втечі, на твою особову справу тут 'же наклеюють червону смугу. І ось один з гладіаторів-спортсменів спробував «розкачати права»... Та куди йому, товстобрюхому бюргерові, проти російського зєка з Івдельлагу. Як говорять, «і слонам ламають бивні». І. взяв гладіатора «на понт». Тикнув пальцями в очі. І. прокусив шию, адже фікси у нього були зроблені з спецкладу — такими фіксами у нас у зонах дріт перекушують. Потім популярно пообіцяв випити у гладіатора всю кров. І хоча все це говорилося виключно російською «фенею», «гладіатор» і всі інші чудово зрозуміли і повірили» (Іванов А. О том, как российский зек в немецкой тюрьме сидел // Криминальная хроника. — № 6 (81). — С. 12).

декількох принципів, життєвих орієнтирів, етичних норм і відчужань¹.

У злочинному світі важлива регулююча роль належить «злочинському закону» і «поняттям». Зокрема, до заборонних норм «закону» належать такі: злочин не має права на обман своїх товаришів по касті, на утаювання грошей і речей, що належать братству, розголошення таємниці, видачу співучасників злочинів чи заподіяння будь-якої іншої шкоди своїм братам по касті; злочин не повинен працювати або служити, джерелом його існування є злочинний промисел. Він ні за яких умов не має права погоджуватися на роботу в місцях позбавлення волі або займати які-небудь посади, що займають ув'язнені; злочин не повинен виконувати ніяких суспільних функцій, перебувати в офіційних організаціях, цікавитися політикою, читати газети; злочин не повинен служити в армії або брати зброю з рук влади; злочин заборонені будь-які контакти з представниками правоохоронних органів; злочин не повинен мати контактів з «опущеними», представниками нижчої «касти» ув'язнених чи зі зрадниками, відступниками, вигнаними зі злочинського співтовариства («йоржками»); злочин не має права мати офіційну дружину і бути зв'язаним сімейними узами; злочин — це вічний бурлака, блукач, готовий до будь-яких мінливостей долі; злочин не повинен носити на собі нічого червоного кольору; злочин не повинен боятися тюрми й інших місць позбавлення волі: вони для нього «рідний дім»; відбуваючи покарання, злочин не повинен втрачати своєї честі і гідності, не повинен порушувати свого слова, уподібнюватися «нижчим кастам», без потреби лаятися, вчиняти «безпредел», відбирати пайку у будь-якого зека, без потреби конфліктувати з адміністрацією, грати у карти без можливості розплатитися¹.

Нині «злочинський закон» зазнав істотних змін. Спостерігається тенденція до послаблення «закону» (наприклад, боротьба між «злочинцями» і «тими, що відійшли»). Лібералізація «закону» пов'язана з виникненням «понять», що є досить розпливчастими (їх виникнення припадає на 90-ті рр. ХХ ст.).

Слід зазначити, що є певний порядок випробування новачків у місцях позбавлення волі, їх прийому до злочинного середовища. Це свого роду прописка, що проводиться за допомогою різноманітних «приколів» (впіймати кого-небудь на незнанні «законів» злочинного світу). Найбільш поширені «приколи» — загадки (25,1 % від усіх випадків) — перевіряється кмітливість і спритність новачка, знання ним норм кримінальної субкультури; спеціальні забави (24,8 %) — з метою принизити новачка, пожартувати над ним, є також засобом розважання групи; випробування (20 %); шантаж (15 %); єдиноборство (до 10%)².

Кримінальна субкультура знаходить своє відображення у соціальній стигматизації або стигмі (встановлення певних відмінностей). Стигматизація — це своєрідне таврування представників місць позбавлення волі: нанесення татуювань, присвоєння кличок, наділення речовими атрибутами (відображається в особистих речах, одязі та ін.).

Різновидом стигми є татуювання, наколоті особливою фарбою візерунки на тілі. Слово татуювання походить від полінезійського «тату», що означає малюнок, або «тікі» — імені бога полінезійців, який встановив, за переказами,

татуювання.

Татуювання одержали поширення переважно серед злочинців. У злочинному середовищі татуювання називають «картинкою», «наколкою», «прошивкою» або «регалкою». Існують різні способи нанесення татуювань. Найбільш поширеним способом, використовуваним у місцях позбавлення волі, є застосування 2-3 голок, спеціальних штампів, пресів із зображеннями. Як барвну речовину використовують туш, графіт, ультрамарин, чорнило. Поширення одержали татуювання з зображеннями хрестів і перснів на пальцях рук, могил і церковних куполів, морського якоря, жінок, карт. Трапляються татуювання у вигляді цифр («1981», № 43), окремих букв і абревіатур («зло», «туз», «клен»), слів («люблю», «пам'ятаю»), виразів («жена поругает и простит, любовница ж — отомстит»). Окремі татуювання наносяться у примусовому порядку. Татуювання у вигляді малюнків (або інших зображень) можуть мати певний прихований зміст, указувати на становище у злочинному середовищі, відношення до злочинної діяльності, судимість і терміни покарання, злочинний досвід і ступінь кваліфікації, належність до певної категорії злочинців, спосіб вчинення злочину, знаряддя злочину (рис. 13).

Абревіатури у татуюванні іноді складаються з перших літер інших слів, речень (російською мовою): БАРС — бий актив, ріж сук; БЕС — бий, якщо зможеш; БОСС — був засуджений радянським судом; ВОЛК — волю дуже любить колоніст; ЗЛО — за все лягавим помщуся; КОТ — корінний мешканець тюрми; ПОСТ — прости, батько, доля така; СЛОН — смерть лягавим від ножа; або серце любить одну навіки; СОС — врятуйте від суду; ТУЗ — тюремний в'язень; або тюрма вчить законам; або отут вчаться зеки.

Татуюються і тексти: «Байдики бити, горілки не пити»; «Будеш уночі багато спати, перестанеш красти»; «Йду туди, де немає закону»; «Люблю тебе, як мати рідну» (на середній третині плеча); «Не поспішай на роботу» (на стопах ніг); «Совість — добре, а червінець — краще» (на ділянці грудей); «В'язниця не школа, прокурор не вчитель» (на середній третині стегна); «Знову я у хазяїна» (мається на увазі — у в'язниці) та ін.

Розрізняють татуювання-малюнки, що мають характер прикрашання, і татуювання-малюнки із прихованим змістом (знаки, символи)¹.

Роль стигми виконують клички. Функціональне призначення клички полягає у заміні прізвища особи, закріплює статус особи у групі. Так, у кличках відображаються деякі об'єктивні дані про особу: 1) характерологічні особливості і звички (Шнир — пролазливий; Прищ — зловредний; Вертол — базіка тощо); 2) фізичні особливості і недоліки (Рудий — за колір волосся; Косий — за дефекти зору; Горбань — за каліцтво та ін.); 3) трансформовані прізвища й імена (Цар — від Царьова; Тхір — від Хорькова та ін.); 4) статус у соціумі (угрупованні) (Король, Князь, Директор — лідери; Клоп, Бацिला, Аскарида — низи); 5) іронія (Інтелігент, Доцент — дурний; Похмурий — веселий; Хокеїст — кульгавий та ін.); 6) специфіка злочинної діяльності (Вогник — квартирний злодій; Кат — убивця та ін.); 7) колишня дозлочинна діяльність (Духарь — музикант; Клістир — медик; Фінансист — бухгалтер та ін.)¹.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

Відбування покарання у місцях позбавлення волі пов'язане зі зміною людської поведінки. Соціальна ізоляція негативно впливає на психіку засудженого: загострюються міжособистісні конфлікти, виявляється агресивність і ворожість у відносинах, виникають фрустраційні стани. Суворий побут закладу, система заборон і обмежень, екстремальні умови існування, свавілля міжособистісних спілкувань сприяли формуванню своєрідних регуляторів відносин — звичаїв і традицій злочинної сфери.

Система злочинних поглядів і ідей називається кримінальною ідеологією. Така ідеологія проявляється у субкультурі злочинного світу (сукупності

духовних і матеріальних цінностей злочинного елемента) і реалізується через злочинні інститути («злочинський закон», «общак», «злочинська сходка», «коронування», «стигматизація» та ін.). Зазначені інститути становлять стійкі традиції, суспільні встановлення, ритуали, обряди, правила поведінки.

6. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Ресоціалізація особи засудженого полягає у формуванні законослухняної поведінки для життя на волі, зміні особистісної спрямованості, відновленні раніше порушених соціальних якостей особи, здійсненні необхідної психокорекції. Важливим завданням пенітенціарних установ є підготовка засуджених до повернення на волю, включення їх у нормальне життя суспільства.

Ресоціалізуюча функція установ з виконання покарань передбачає перебудову насамперед принципів діяльності самих установ. Необхідно усунути умови, що сприяють криміналізації особи, асоціальній її поведінці. Існує проблема негативного «впливу в'язниці» на особу засудженого. У цьому плані може відбуватися негативна ресоціалізація особи (залучення її до тюремних звичаїв і традицій, бажання стати блатним, криміналізуватися). М. І. Єнікеев справедливо зазначає, що ієрархія тюремного співтовариства, його «закони», звичайно, добре відомі тюремній адміністрації. Нерідко механізми кримінального середовища використовуються нею для «ефективності» тюремного управління. Звідси негативне ставлення тюремної адміністрації до диференційованого утримання ув'язнених. Про моральну ресоціалізацію, як і про інші тонкощі людської психіки, воєнізована адміністрація здебільшого просто не замислюється.

Важливим елементом ресоціалізації засуджених є комплексна програма їх підготовки до життя на волі.

Складовими такої програми є: 1) правовий аспект (полягає у правовій регламентації процесу підготовки до звільнення з місць позбавлення волі); 2) психологічний аспект (урахування психологічних особливостей особистості засуджених); 3) соціальний аспект (побудова позитивних модулів вирішення соціальних проблем після звільнення); 4) професійний аспект (можливість одержати спеціальність за допомогою навчання в умовах відбування покарання); 5) освітній аспект (можливість підвищувати свій освітній рівень); 6) медичний аспект (передбачає збереження здоров'я шляхом певних профілактичних заходів); 7) фізкультурно-оздоровчий аспект (можливість займатися фізкультурою і спортом).

Необхідно зазначити, що у виправних колоніях діють школи підготовки засуджених до життя на волі, у яких передбачається проведення занять і соціально-психологічних тренінгів (підвищення впевненості у собі; вироблення навичок раціонального вирішення конфліктних ситуацій, аутогенні тренування; прогресивна релаксація тощо). Фактично йдеться про формування психологічної готовності у засудженого до життя на волі.

Підготовка до життя на волі сприяє успішній соціалізації особи після її звільнення з місць позбавлення волі. Слід зазначити, що фактично кожна третя особа, яка звільнилася з колонії, потребує спеціальної психологічної допомоги. Суспільство здебільшого не бажає «приймати» осіб, які відбули покарання. Виникають в осіб, які звільнилися, проблеми соціально-побутового характеру: не наявність житла, роботи, медичного обслуговування й ін.³.

Опитування засуджених свідчить про таке. На запитання: «З якими труднощами Ви побоюєтеся зіштовхнутися після звільнення?» — 12,5 % опитаних відповіли: «З упередженням ставленням за місцем роботи»; 11,3 % зазначили те ж, але за місцем проживання; 19,6 % указали на труднощі входження в нормальне життя.

Опитування також показало, що населення обстежених регіонів з упередженням ставиться до колишнього злочинця. Близько 50 % респондентів не бажає бачити осіб, які відбули покарання, як своїх сусідів, друзів, родичів, колег по роботі. Незначна кількість законослухняних громадян (5 %) припускає можливість спілкування з колишніми злочинцями як друзями. Дуже мало людей (лише 3 % опитаних) згодні підтримувати відносини з такими особами у колі сім'ї.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

Ресоціалізація особи засудженого полягає у формуванні законослухняної поведінки для життя на волі, зміні особистісної спрямованості, відновленні раніше порушених соціальних якостей особи, здійсненні необхідної психокорекції. Важливим завданням пенітенціарних установ є підготовка засуджених до повернення на волю, включення їх у нормальне життя суспільства.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія. Цю галузь ще називають виправно-трудовою або кримінально-виконавчою психологією. Пенітенціарний означає такий, що стосується покарання, виправний, тюремний.

Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології — пенітенціарної психології.

Найбільший інтерес для дослідників у сучасних умовах становлять ті проблеми пенітенціарної психології, що стосуються особи засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий). Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю,

закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе місце у пенітенціарній психології посідають питання розробки методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб або мікрогруп, їх ефективності.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми необхідно усвідомити, що у юридичній психології є окрема галузь - пенітенціарна психологія.

Працівники ОВС повинні знати специфіку процесів корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання. При вивченні теми слід приділити увагу розгляду інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу, означене можливо використати лід час оперативно-службової діяльності..

Слід особливо вивчити психологічні особливі умови перебування засудженого в місцях позбавлення волі передбачають. Необхідно вивчити такі негативні явища, як: 1) дезадаптація — неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя; 2) десоціалізація — трансформування позитивних якостей особистості засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями та ін.).

Необхідно вивчити психологічні підстави формування злочинських звичаїв і традицій злочинної сфери.

Система злочинних поглядів і ідей називається кримінальною ідеологією. Така ідеологія проявляється у субкультурі злочинного світу (сукупності духовних і матеріальних цінностей злочинного елемента) і реалізується через злочинні інститути («злочинський закон», «общак», «злочинська сходка», «коронування», «стигматизація» та ін.). Зазначені інститути становлять стійкі традиції, суспільні встановлення, ритуали, обряди, правила поведінки. Означені знання сформують підґрунтя використання прийомів ефективного психологічного впливу на означених осіб та сприятиме їх ресоціалізації

Найбільше слід приділити увагу особі засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий). Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю, закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе слід приділити увагу питанням розробки методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб або мікрогруп, їх ефективності.